

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Данілова О.М., Ємчук Т.В.

**ЗАПОВІДНА СПРАВА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ТУРИСТИЧНО-
РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ТЕРИТОРІЯХ ПРИРОДНО-
ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ**

Навчальний посібник

Чернівці
Чернівецький національний університет

2019

УДК 502.211(477-751):[338.484](075.8)

Д-183

Рекомендовано до друку протоколом засідання науково-методичною
комісією з географії
науково-методичною радою з питань освіти МОН України
протокол № _____ від _____

Рецензенти: Масікевич Юрій Григорович,
доктор біологічних наук,
професор кафедри гігієни та екології
Вищого державного навчального закладу України
«Буковинський державний медичний університет»

Флінта Наталія Іванівна,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри географії України і туризму
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Данілова О.М., Ємчук Т.В.

Д-183 Заповідна справа та організація туристично-рекреаційної діяльності на територіях природно-заповідного фонду: навч. посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. 350 с.

У запропонованому виданні висвітлені основні науково-теоретичні та методичні засади та особливості організації заповідної справи як галузі міжнародної природоохоронної діяльності. Розглянуто питання, пов'язані з організацією, функціонуванням, охороною природно заповідних територій та об'єктів, управлінням, основними принципами концепції створення екологічної мережі, структурою та класифікацією природоохоронних територій і формами міжнародного співробітництва в галузі організації, збереження та використання природоохоронних територій. Велику увагу приділено організації та управлінню туристично-рекреаційною діяльністю на територіях природно-заповідного фонду, як важливого виду діяльності природоохоронних установ України.

Навчальний посібник розрахований для використання в навчальному процесі підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» за спеціальністю 073 «Менеджмент» та для студентів природничих та географічних факультетів.

УДК 502.211(477-751):[338.484](075.8)

Д-183

© О.М. Данілова , 2019

© Т.В. Ємчук , 2019

© Чернівецький національний університет
Імені Юрія Федьковича

Зміст

ВСТУП.....

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІНІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ.....

Тема 1. Природно-заповідна справа як навчальна дисципліна та науковий напрям

1.1. Поняття, зміст та значення природно-заповідної справи (ПЗС).....

1.2. Об'єкт, предмет і методи дослідження заповідної справи .....

1.3. Наукові засади заповідної справи.....

1.4. Методологічні концепції заповідної справи .....

1.5. Історія розвитку заповідної справи в Україні.....

Контрольні запитання та завдання.....

Тема 2. Класифікація природно-заповідних територій та об'єктів .....

2.1. Класифікація природоохоронних територій.....

2.2. Природні території та об'єкти.....

2.3. Штучно створені об'єкти.....

2.4. Міжнародна класифікація природоохоронних територій. Категорії природно-заповідних територій Міжнародного союзу охорони природи та природно-заповідного фонду України.....

Контрольні запитання та завдання.....

Тема 3. Геоекологічні підходи в організації природно-заповідних територій .....

3.1. Теорія острівної біогеографії в заповідній справі.....

3.2. Форма і характер меж природно-заповідних територій.....

3.3. Геоекологічні принципи і правила територіальної організації природно-заповідних територій.....

3.4. Функції заповідних систем різних категорій.....

Контрольні запитання та завдання.....

Тема 4. Організаційні аспекти створення та проектування територій природно-заповідного фонду.....

4.1. Етапи створення територій природно-заповідного фонду.....	
4.1.1. Порядок узгодження.....	
4.1.2. Процедура створення об'єктів ПЗФ.....	
4.1.3. Підготовка та подання клопотання про створення об'єкту ПЗФ.	
4.1.4. Процес погодження клопотання.....	
4.1.5. Узгодження з власниками та користувачами земельних ділянок, органами місцевого самоврядування та зацікавленими організаціями.....	
4.1.6. Проектування природно-заповідних територій.....	
4.2. Створення системи транскордонних природоохоронних територій.....	
<i>Контрольні запитання та завдання.....</i>	
Тема 5. Заповідна справа як галузь міжнародної природоохоронної діяльності.....	
5.1. Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій	
5.2. Міжнародні природоохоронні конвенції та годи	
5.3. Всесвітня культурна і природна спадщина.....	
<i>Контрольні запитання та завдання.....</i>	
<i>Література до розділу 1.....</i>	

РОЗДІЛ 2. ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ЕКОМЕРЕЖІ.....

Тема 6. Концептуальні основи створення екомереж.....	
6.1. Історичні аспекти становлення та розвитку екомереж.....	
6.2. Функції та значення екомережі.....	
6.3. Мета та принципи створення екомережі.....	
6.4. Територіальні рівні створення екомереж.....	
<i>Контрольні запитання та завдання.....</i>	
Тема 7. Функціонально-структурні особливості екомережі та базові критерії їх відбору.....	
7.1. Основні структурні елементи екомережі.....	
7.2. Типи екологічних коридорів.....	

7.3..Базові критерії відбору ключових територій.....	
7.4. Базові критерії відбору сполучних територій.....	
7.5. Складові структурних елементів екомережі України.....	
<i>Контрольні запитання та завдання.....</i>	

Тема 8. Типологічна класифікація елементів регіональної та локальної екомережі.....

8.1. Класифікація природно-соціально-економічних функцій екомереж.....	
8.2. Типологічна класифікація природних ядер екомереж.....	
8.3. Типологічна класифікація екокоридорів екомереж.....	
8.4. Підходи до класифікації зон потенційної ренатуралізації й буферних зон елементів екомереж.....	
<i>Контрольні запитання та завдання.....</i>	

Тема 9. Процедура створення та менеджмент екокоридору.....

9.1. Основні етапи розробки схеми екокоридору.....	
9.2. Визначення меж екокоридору.....	
9.3. Консультації, обговорення і погодження меж екокоридору.....	
9.4. Менеджмент екокоридору.....	
<i>Контрольні запитання та завдання.....</i>	

Тема 10. Створення екомережі – інтегральний метод збереження біологічного і ландшафтного біорізноманіття в Європі та Україні.....

10.1. Сутність Загальноєвропейської екологічної мережі.....	
10.2. Політичні зобов'язання при створенні Загальноєвропейської екомережі.....	
10.3. Природні ядра Загальноєвропейської екомережі.....	
10.4. Правові основи загальноєвропейської екомережі.....	
10.5. Проблеми формування національної екомережі України.....	
<i>Контрольні запитання та завдання.....</i>	

Література до розділу 2.....

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА УПРАВЛІННЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ НА ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЯХ.....

Тема 11. Туристично-рекреаційна діяльність на територіях та об'єктах ПЗФ.....

11.1. Рекреаційна діяльність на природоохоронних територіях: поняття, особливості, функції.....

11.2. Основні напрями ведення рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях.....

11.3. Механізми управління туристично-рекреаційною діяльністю у межах територій та об'єктів ПЗФ.....

Контрольні запитання та завдання.....

Тема 12. Організація екотуристичної діяльності – пріоритетний напрям діяльності природоохоронних установ.....

12.1. Основні підходи до визначення сутності екологічного туризму.....

12.2. Принципи, функції, завдання та пріоритети розвитку екотуризму.....

12.3. Класифікація видів екотуризму.....

12.4. Історичні аспекти становлення та розвитку екотуризму.....

12.5. Економічна ефективність і немонетарні переваги екотуризму.....

12.6. Внесок екотуризму в соціально-економічний розвиток регіонів.....

12.6. Географія міжнародного природного і екотуризму.....

Контрольні запитання та завдання.....

Тема 13. Організація рекреаційно-туристичної діяльності на території національних природних парків (на прикладі НПП «Вижницький»).....

13.1. Функціональне зонування НПП «Вижницький».....

13.2. Організація туристичної діяльності в межах НПП «Вижницький».....

Контрольні запитання та завдання.....

Література до розділу 3.....

ВСТУП

Сучасна парадигма побудови взаємовідносин людства із довкіллям вимагає формування гуманістичного ставлення людини до природного середовища, підґрунтям якого є принципи екологічної етики та глибокі екологічні знання.

Підготовка висококваліфікованих фахівців у галузі природокористування та збереження довкілля, менеджерів природоохоронної та рекреаційно-туристичної діяльності вимагає ґрунтовних теоретичних та практичних знань збереження довкілля, заповідної справи та основ формування екологічної мережі, як основних передумов переходу до екологічно-збалансованого розвитку суспільства. З точки зору природокористування, заповідна справа є тим напрямом, який невинно розвивається з економічним поступом суспільства, його продуктивних сил, характером господарського використання природних ресурсів, потреб і запитів людини тощо.

У формулюванні поняття «заповідна справа» закладені аргументи того, що охорона природного середовища є саме справою, а не тільки знаннями чи теорією. В умовах сьогодення, теоретичні основи заповідної справи тісно переплітаються з конкретними діями. Вони різнопланові (від підготовки законодавчо-нормативних документів до охорони певної популяції в умовах місцезростання), виконуються на різних управлінських рівнях (від загальнодержавного до місцевого), вимагають різних витрат часу (від довгострокового планування до термінових дій), проте, у своїй сукупності, становлять цілісний складний і багаторівневий комплекс. Його існування тісно пов'язане з іншими напрямками суспільної діяльності (наприклад, з територіальним плануванням, розвитком рекреації та відпочинком тощо) та має тісні зв'язки з ними. Саме під таким кутом зору побудований навчальний посібник «Заповідна справа та організація туристично-рекреаційної діяльності на територіях природно-заповідного фонду».

Основною метою навчального видання є висвітлення науково-теоретичних засад заповідної справи та особливостей її організації в Україні у контексті

міжнародних підходів та норм, а також, розкриття специфіки організації туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях.

Головною особливістю навчального посібника є інтеграція в його структурі трьох взаємопов'язаних складників. По-перше, авторами висвітлюються основні науково-теоретичні та методичні аспекти пов'язані з організацією, функціонуванням і охороною природно-заповідних територій, розкривається значення заповідної справи як галузі міжнародної природоохоронної діяльності, стратегії та перспективи її розвитку в Україні та закордоном. По-друге, з точки зору системного збереження компонентів природи, подаються основні теоретико-методичні й організаційні аспекти формування екомереж, зокрема: базові положення концепції екомереж; нормативно-правова база створення екомереж в Європі та в Україні; класифікаційні й критеріальні ознаки виділення структурних складових екомереж; процедура створення та менеджмент екокоридорів; міжнародний та вітчизняний досвід у сфері розбудови екомереж. По-третє, велику увагу приділено організації та управлінню туристично-рекреаційною діяльністю на територіях природно-заповідного фонду, як важливого виду діяльності природоохоронних установ України.

Важливе місце у навчальному посібнику поряд з теоретичним матеріалом відводиться аналізу практичних питань організації природоохоронних територій різних категорій, методам та практиці ведення рекреаційної та інших видів діяльності в межах природно-заповідного фонду України.

Навчальний посібник створено на основі наукових, навчальних, навчально-методичних та практичних розробок відомих українських та закордонних вчених, а також фахівців у галузі заповідної справи. Посилання на основні використані джерела наведено у списку літератури.

Навчальний посібник – добрий порадник для тих, хто цікавиться питаннями збереження біоландшафтного різноманіття, охорони й відтворення довкілля та особливостей організації рекреаційно-туристичної діяльності на засадах екологічно-збалансованого розвитку суспільства.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІНІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

Тема 1. Природно-заповідна справа як навчальна дисципліна та науковий напрямок

- 1.1. Поняття, зміст та значення природно-заповідної справи (ПЗС).
- 1.2. Об'єкт, предмет і методи дослідження заповідної справи.
- 1.3. Наукові засади заповідної справи.
- 1.4. Методологічні концепції заповідної справи.
- 1.5. Історія розвитку заповідної справи в Україні.

1.1. Поняття, зміст та значення природно-заповідної справи (ПЗС).

Історично склалося, що в Україні термін «заповідна справа» було перейнято від російського «заповедное дело» в первісному його значенні як «справа про заповідники». Українські законодавці перейняли цей термін і тривалий час його використовували. У 1980 - х роках ХХ століття українська заповідна справа отримала нові терміни: «природно-заповідний фонд», «природно-заповідна мережа», «природно-заповідні території», а термін «заповідна справа» не змінився і надалі використовувався в науковому, прикладному і правовому вжитку.

Заповідна справа і заповідні території – це покаяння людини перед живою і неживою природою, яка спочатку діяла за принципом "там побачимо", а нині розкаюється за свої діяння, спрямовані на погіршення життя всього живого на планеті. Індустріальний прогрес одночасно з матеріальними благами і прагненням до комфорту приносить усе зростаюче забруднення довкілля, руйнування природних комплексів, виснаження природних ресурсів.

Близька до критичної і загальна екологічна ситуація в Україні. На значних територіях України (Чорнобильська зона, узбережжя Азовського моря, деякі райони Донбасу і Кривбасу тощо) вона близька до катастрофічної. У багатьох

регіонах перейдений поріг можливостей реалізації властивості самозахисту природи, порушена динамічна рівновага в природі.

Антропогенний тиск на природу в міру розвитку техніки, зростання чисельності людей стає дедалі більшим. Тому дуже важливим є створення заповідних територій – своєрідних лабораторій, де вивчаються процеси, що відбуваються в природі на аренах, де зовсім відсутнє або здійснюється незначне втручання людини в ці процеси. Це є необхідним для оцінки сукупної екологічної ситуації і прогнозування її подальшого розвитку.

За даними Міжнародної спілки охорони природи та природних ресурсів, у середньому один вид або підвид тварин втрачається кожного року. Понад 1000 видів птахів і тварин нині знаходяться під загрозою вимирання.

Згідно з думкою деяких біологів, зникнення якого-небудь виду рослин може призвести до вимирання від 10 до 30 видів комах, вищих тварин або інших рослин. Велике значення заповідної справи для збереження й охорони природи, різноманіття рослинного і тваринного світу.

Заповідна справа є базою для природоохоронної діяльності людини, її теоретичних і практичних розробок, спрямованих на оптимізацію відносин людського суспільства і природи. Чим більше людина освоює поверхню нашої планети, тим більше зростає роль природно-заповідної справи. Її наукові, природоохоронні, освітницькі, просвітницькі, рекреаційні задачі нині значно ширші, ніж уявлялися раніше. Наприклад, в умовах регіонального ландшафтного парку "Кінбурнська коса" знайомлять школярів – переможців олімпіад Всеукраїнських, регіональних, обласних з біології, екології тощо з різноманітним фауни птахів, їх кормовими міграціями, веденням підрахунку та кільцюванням, виявленям місць гніздування, особливостями їх біології.

Заповідна справа має планетарний характер і несе в собі суть збереження генетичної інформації біотичної природи, наукову й освітню базу, а також виховну, світоглядну.

Задача заповідного режиму, заповідування полягає в забезпеченні природі спокою, збереження для неї умов розвитку за власними законами, без втручання людини.

Стратегія заповідування полягає головним чином у наступному:

- заборона або обмеження діяльності людини на певних територіях;
- удосконалення системи раціонального природокористування;
- раціональне використання ресурсів, які поновлюються (біологічні, водні), та тих, що не поновлюються (мінеральні ресурси);
- боротьба з забрудненням тощо.

Цивілізована людина не бажає пристосовуватися до природного навколишнього середовища, вона прагне пристосувати його до себе і для себе, прагне до зростання комфорту побуту та всіх форм діяльності через індустріалізацію і часто це робить через руйнування природи. Тому чи не є людина найжорстокішою сучасною руйнівною силою природи? Чи не породжена людина природою, щоб заперечити природу на планеті Земля? Нині в науці існує і таке песимістичне філософське осмислення місця і значення людини в природі.

Заповідні території служать банками генетичної інформації природи, матеріальною базою її рекреації; особливими науковими лабораторіями, музеями природи, її еталонами; а садово-паркові території вказують, на що здатен геній людини в раціональному використанні, удосконаленні і навіть перетворенні ландшафтів природи.

Сприйняття заповідної справи вимагає певного рівня знань біології, геології, екології, антропології, палеонтології, історії побуту і соціальної культури, архітектури, урбанізації суспільного життя людини. Заповідна справа базується на теоретичних і практичних досягненнях цих наук і тому має з ними міждисциплінарні зв'язки; окрім того, заповідна справа пов'язана і з рядом технологічних (прикладних) наук.

Завдання сучасної людини полягає в забезпеченні умов продовження життя первозданної природи, її унікальних об'єктів і ландшафтів, відродженні і створенні нових парків-пам'ятників, збереженні їх документованості як важливого досвіду створення, так і нинішнього стану. Необхідно чітко усвідомлювати те, що людина є могутнім чинником впливу на природу, зокрема

на ландшафти, рослинний і тваринний світ (безпосередньо впливає на них або шляхом зміни чи навіть руйнування середовища їх життя).

Метою заповідної справи є: збереження біорозмаїття (Conservation of Biodiversity) та природних ландшафтів (Landscape Conservation) насамперед, рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин, рослинних угруповань та типів природних середовищ, підтримання загального екологічного балансу і сприяння сталому розвитку місцевостей та держави в цілому. До головних завдань заповідної справи відносяться:

- ✓ розвиток нормативно-законодавчої бази у сфері заповідної справи з урахуванням міжнародних зобов'язань України та у зв'язку з розвитком теорії і практики ведення природоохоронної діяльності;
- ✓ виявлення та заповідання або резервування для подальшого включення до ПЗФ територій, що потребують охорони;
- ✓ забезпечення збереження у межах ПЗФ ландшафтної та біотичної різноманітності, насамперед, рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин, рослинних угруповань та типів природних середовищ шляхом здійснення належного менеджменту з використанням найкращих світових зразків і практики у природоохоронній сфері;
- ✓ участь у формуванні єдиної національної екомережі України шляхом сприяння збереженню усіх природних та відновлення, за потреб і можливостей, порушених екосистем у регіонах та участі у створенні Всеєвропейської екомережі;
- ✓ сприяння участі установ ПЗФ у забезпеченні сталого розвитку місцевостей шляхом співпраці установ із владними структурами, користувачами та власниками земель, залучення громадськості до управління територіями та об'єктами ПЗФ, надання рекреаційних послуг, сприяння зайнятості місцевого населення;
- ✓ здійснення еколого-освітньої, просвітницької та пропагандистської діяльності з метою підвищення престижу заповідної справи, виховання шанобливого ставлення до природи і природоохоронних територій.

Завдання заповідної справи полягає також у тому, щоб зберегти можливість спілкування людини з природою. Людина постійно має потребу у такому спілкуванні, особливо з первісною природою, і в результаті може створювати такі високі і величні зразки садово-паркового мистецтва, історико-археологічні заповідники, пам'ятники природи. Винятковою є важливість такого спілкування для формування особистості, духовності, здоров'я, культури людини взагалі та еколога як фахівця зокрема.

А це вже дозволяє говорити про науку, яку можемо назвати «Заповідна справа». Таким чином, **заповідна справа** – екодисципліна, предметом якої є розробка концепцій та пошук шляхів збереження природного розмаїття за допомогою об'єктів природно-заповідного фонду в умовах наростання у природних екосистемах необоротних змін, що спричиняються антропогенною активністю.

Або, **заповідна справа** – це комплекс організаційних, правових, наукових, економічних і виховних заходів, спрямованих на збереження унікальних та типових ландшафтів чи окремих природних об'єктів з науковою, природоохоронною та іншою метою.

Отже, суть заповідної справи полягає в тому, щоб надати знання про роль і місце заповідних територій, про історію і стан заповідної справи в Україні й у світі; про закони заповідування і охорону заповідних територій; про природоохоронне, наукове і виховне значення Червоних книг; про проблеми збереження флори і фауни.

Заповідна справа ставить перед собою задачу виробити вміння ефективно використовувати матеріали заповідних територій різного рангу і категорій для наукового аналізу екологічних умов регіонів і прогнозування та моделювання екологічних ситуацій; для використання матеріалів заповідників та самі заповідні території для здійснення екологічної освіти та екологічного виховання населення, для природоохоронної діяльності.

1.2. Об'єкт, предмет і методи дослідження заповідної справи.

Об'єктом заповідної справи є: природні зони і ландшафти, заповідні території різних категорій і рангів (біосферні, еталонні, державні, регіональні заповідники; національні і регіональні природні парки, пам'ятники абіотичної і біотичної природи; ботанічні, дендрологічні, зоологічні, меморіальні парки; історико-археологічні заповідники, мисливські господарства, екологічні стежки тощо).

Вважати, що об'єктом заповідної справи є лише території та об'єкти, які становлять природно-заповідний фонд або потенційно можуть бути до нього включеними, було б не зовсім точно. Ці території – лише арени, на яких практично вирішуються завдання ПЗС. Об'єктивно ця справа охоплює широке коло питань, об'єктивна сутність яких виходить далеко за межі конкретної природоохоронної території чи їх мережі.

Матеріальними об'єктами заповідної справи можуть виступати природі територіальні комплекси, їх компоненти (передусім – рослинність та тваринний світ, а також геологічні утворення, водні тіла, ґрунти та ін.), які становлять цінність з природоохоронної точки зору. Зокрема, це природні комплекси у межах існуючих територій природно-заповідного фонду (ПЗФ). Також матеріальними об'єктами можуть бути і природні комплекси та їх компоненти у межах території, які зараз не входять до складу ПЗФ, але які становлять цінність з природоохоронної точки зору. Збільшення числа та площі територій ПЗФ, оптимізація їх територіального розподілу по території держави, розбудова національної екомережі України є важливими напрямками ПЗС. Відтак, у територіальному відношенні її об'єктом є мало не вся територія держави.

Ряд категорій ПЗФ України (такі як ботанічний сад, дендрологічний парк, парк - пам'ятка садово-паркового мистецтва) являють собою матеріальні сутності, але є не суто природними територіями, а штучно створеними об'єктами. Отже не тільки природні території та природні комплекси є матеріальними об'єктами ПЗС, але й комплекси штучного походження, що мають особливу наукову, освітню, виховну та іншу цінність і підлягають збереженню.

Ідеальні об'єкти заповідної справи. Як вважалося вище, в сучасній філософській думці розуміння об'єкту науки чи певної людської діяльності не зводиться до того, що таким об'єктом має бути тільки матеріальне тіло. Ними можуть бути і певні ідеальні сутності. ПЗС торкається багатьох морально-етичних і ціннісних аспектів взаємодії людини з природою. Отже, такі ідеальні феномени, як морально етичні норми людського ставлення до живої та неживої природи, її сакральна, духовна, естетична та інші «нематеріальні» цінності, індивідуальні та соціальні (зокрема, етнічні) значення певних ландшафтів, їх символізм тощо є тими об'єктами ідеальної природи, на які також спрямована заповідна справа.

Предметом заповідної справи є: вивчення, виділення, резервування, проектування і функціонування територій та об'єктів природно-заповідного фонду й екологічної мережі.

Заповідна справа спрямована на розпізнання економіки природи – "господарювання" природи, що є відпрацьованим і відрегульованим механізмом взаємодії її елементів, які забезпечують виробництво з високим коефіцієнтом корисної дії великих і малих благ, дуже потрібних для людини. Від таких, глобального значення, як чисте повітря, вода, до малих, як риба в озерах і річках, лісові ягоди і гриби тощо.

В заповідній справі використовуються загальноприйняті *методи дослідження*, що забезпечують достовірність, повторюваність, об'єктивність одержаних даних. Методика, що використовується в заповідній справі найбільш широко – це моніторинг (метод запрограмованого вивчення будь-якого об'єкта, процесу, явища з використанням спостереження і сучасних технічних засобів і приладів з фіксацією (фотографування, кінознімання, зарисовування) і документуванням кожного окремого результату методом опису, з метою прогнозування і моделювання цих об'єктів, процесів і явищ).

Досить широко в заповідній справі застосовують експеримент, історичний аналіз; методи фізичного, хімічного, математичного, біологічного аналізу.

Досягнення заповідної справи мають наукове і прикладне значення. Вони широко використовуються в сільському господарстві, медицині, ветеринарії,

біотехнології, в різних галузях промисловості і мають велике світоглядне значення

ПЗС – термін, який широко використовується й є загальноприйнятим. Однак, у середовищі фахівців, які цією справою займаються, не склалося узгодженості поглядів на зміст і самий обсяг цього поняття. Головні відмінності зводяться до того, що одні фахівці розглядають ПЗС як сферу практичної діяльності щодо створення природоохоронних територій та забезпечення виконання ними необхідних функцій. Інша точка зору, яка зараз здобуває все більше прихильників, полягає у тому, що ПЗС є сферою наукової та практичної діяльності зі збереження природи в межах соціально створених для цієї мети територій та об'єктів.

Базисом взаєморозуміння та взаємозбагачення різних наук є чітко окреслена *мета ПЗС* – зберегти й відновити природні комплекси чи їх окремі компоненти на спеціально призначених для цього територіях. Шляхи досягнення цієї мети різні (наукові та практичні, економічні й екологічні), однак їх спрямованість на досягнення спільної мети визначає те, що ПЗС являє собою цілісний напрям людської діяльності. Він охоплює як наукові пошуки, так і практичні заходи.

Отже, природно-заповідну справу можна визначити як збереження та відновлення природних комплексів і їх компонентів, а також їх раціонального використання в межах території та об'єктів природно-заповідного фонду.

Із сформульованого визначення заповідної справи видно, що складається вона з двох частин: теоретичної (наукової) та практичної. Який зміст і статус ці частини зараз мають?

Ведучи мову про наукові підвалини заповідної справи, слід зазначити, що поки що навряд чи є підстави вважати їх за окрему науку й навіть за чітко виокремлений науковий напрям. Такі пропозиції, щоправда, лунали. Так, Микола Реймерс розділ наукових знань щодо охорони природи на спеціально створених ділянках пропонував іменувати сепортологією (від англ. “*support*” – підтримка, поміч). Созологію в її вузькому розумінні також пропонується

розглядати як науку про природоохоронні території. Однак, на даний час заповідна справа у науковому відношенні являє собою не окрему науку чи науковий напрям, а комплекс наук, чії закони, закономірності, концепції та інші положення і методи знаходять застосування при вирішенні питань, важливих для охорони природи на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду. Не сама заповідна справа шукає та формулює нові наукові закони чи концепції, вона лише користується науковими положеннями інших наук.

Друга складова частина заповідної справи, що позначена у вищенаведеному визначенні як “практика”, є не менш розгалуженою, аніж її теоретична частина. Хоча деякі фахівці й нарікають на те, що самий термін “заповідна справа” не зовсім вдалий, він дуже чітко вказує на те, що охорона природного середовища є саме справою, а не тільки знанням, теорією чи заклик до дій. В рамках заповідної справи теорія тісно сплітається з конкретними діями. Вони різноманітні (від підготовки законодавчих документів до охорони певної популяції безпосередньо на місці її зростання), виконуються на різних управлінських рівнях (від загальнодержавного до місцевого), займають різний час (від довгострокового планування до термінових дій), проте в своїй сукупності становлять цілісний комплекс. Цей комплекс складний і багаторівневий. Він існує не окремо від інших напрямів суспільної діяльності (наприклад, з територіальним плануванням, розвитком рекреації та відпочинком тощо), а має тісні зв'язки з ними. В ідеалі, він має бути органічно вписаним у загальну структуру народногосподарського комплексу як на рівні держави, так і її окремих регіонів.

Досягнення цього ідеалу вимагає вмілого планування розвитком заповідної справи та управління нею на різних рівнях. А це, в свою чергу, вимагає знань того, як заповідна справа реалізується практично. Отже, заповідна справа, повинна вивчатися і, відповідно, становити самостійну навчальну дисципліну. Та обставина, що заповідна справа навряд чи може розглядатися як окрема наука чи науковий напрям, не означає, що вона не являє собою цілісної навчальної дисципліни. Навіть і більше того: значущий ефект від міждисциплінарної взаємодії фахівців і налагодження цієї взаємодії можливі

лише при обізнаності цих фахівців із різними аспектами наук, що взаємодіють. Саме такі широкі міждисциплінарні знання й необхідні для того, щоби розвивати заповідну справу в сучасних умовах. Головне завдання заповідної справи як навчальної дисципліни – дати людині такі знання.

В Україні заповідна справа як самостійна навчальна дисципліна була визнана де-факто і де-юре разом із введенням до навчальних планів провідних вищих закладів освіти курсу із однойменною назвою. Її мета – дати студентам основи знань із заповідної справи, включаючи її наукові, правові, організаційні, управлінські та інші основи.

Розглядаючи ПЗС видається за раціональне виділення в її межах наступних структурних частин.

Перша структурна частина ПЗС, яку можна умовно назвати «сутнісною», торкається проблеми самої суті заповідної справи, її тлумачення, визначення, її об'єктів.

Наукові основи ПЗС становлять другу її частину. Їх в свою чергу можна поділити на дві частини: 1 – наукові основи власне заповідної справи та 2 – наукові дослідження у межах території та об'єктів ПЗФ, серед яких особливе значення має наукове забезпечення Літопису природи.

Організаційно-правові засади ПЗС становлять її третю крупну частину. Вона охоплює такі групи питань, як законодавча база заповідної справи, правовий режим території та об'єктів ПЗФ. Категорії ПЗФ України та Світу. Важливою складовою цієї частини є розгляд засад, на яких ґрунтується міжнародне співробітництво у галузі заповідної справи.

Четверта частина – **створення та проектування територій ПЗФ**. У цьому напрямку можна розрізнити три групи питань, наукове обґрунтування та правова база яких відрізняється певними особливостями. Ці питання такі:

- 1 – створення територій ПЗФ України,
- 2 – створення транскордонних природоохоронних територій,
- 3 – розбудова національної екомережі України на основі територій ПЗФ.

Після створення територій ПЗФ, в них проводиться відповідна діяльність. Отож наступною частиною при вивченні заповідної справи є група питань,

пов'язаних із **природоохоронною діяльністю на територіях та в об'єктах ПЗФ**. Ця частина охоплює такі різноманітні питання, як режими охорони, порядок використання та контролю природоохоронних територій, рекреаційна, наукова, освітньо-виховна та інші види діяльності в межах ПЗФ.

1.3. Наукові засади заповідної справи.

Заповідна справа є тим напрямком природокористування, який невинно розвивається з розвитком суспільства, його продуктивних сил, характеру господарського використання природних ресурсів, потреб і запитів людини. В цьому знаходить своє відображення різноманіття форм і функцій життя на планеті Земля і намагання людства зберегти зелений покрив і тваринний світ Землі, без яких людство існувати не може. Але розвиток господарювання людини відбувся насамперед за рахунок порушення екологічної рівноваги на Землі. Тому заповідна справа ґрунтується на наукових засадах, які мають забезпечити відновлення цієї рівноваги й збереження природного покриву Землі.

Наукові засади ведення заповідної справи реалізуються в різних формах й визначають такі головні напрямки наукових досліджень:

1. Дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу.
2. Виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження.
3. Встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом.
4. Необхідність збереження біорізноманіття Землі, тобто всієї різноманітності форм живого на різних рівнях його організації.
5. Необхідність забезпечення сталого розвитку людства, держави, її окремих регіонів.

Звичайно пріоритетні напрямки наукових досліджень введення заповідної справи змінюються разом із розвитком науки, поглибленням наших знань про природу, із зміною екологічної ситуації у державі та її окремих регіонах. Однак

можна вважати, що сформульовані вище наукові напрямки протягом тривалого часу відіграватимуть роль наукових підвалин заповідної справи.

Дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу. ПЗС в її класичному, первинному напрямку сформувалась на початку минулого сторіччя. Її засновником на теренах Російської імперії вважається проф. Московського університету Григорій Олександрович Кожевніков. Саме йому належить наукове обґрунтування ідеї створення заповідників як ділянок для спостереження за природним розвитком рослинного та тваринного світу. У своїх роботах на поч. 20 ст. Кожевніков вказував, що для того щоб мати можливість вивчити природу, слід намагатись зберегти її в первинній недоторканності. Він вважав, що мета збереження незайманих ділянок насамперед наукова, оскільки лише наукове вивчення природи має міцні основи для практичної діяльності. Сутність поглядів Г.О. Кожевнікова щодо наукової ідеї створення заповідників чітко відбиває висловлювання ним тези: «Не треба нічого усувати, нічого додавати, нічого поліпшувати. Слід залишити природу самій собі і спостерігати за результатами».

Кожевніков одним із перших чітко сформулював наукову ідею створення заповідних територій із режимом, який повністю виключав господарське використання. Вони створювалися виключно з метою здійснення наукових досліджень. Що до Кожевнікова питання заповідання поставив проф. Василь Васильович Докучаєв. У своїх роботах він пропонував з метою збереження «найхарактерніших степових рослин та тваринних форм» заповідати ділянку природного степу і побудувати на ній наукову станцію. Ці погляди поділяв відомий ботанік Йосиф (Юзеф) Конрадович Пачоський, який склав програму наукової діяльності степових ботанічних станцій із заповідними ділянками. Він відзначав особливу важливість багаторічних спостережень за фауною та флорою найбільш типових ділянок заповідних об'єктів.

Засновник наукового лісознавства Георгій Федорович Морозов висловив думку про те, що виділення заповідних ділянок має відбуватися на базі ботаніко-географічного поділу і в сукупності являти собою найбільш характерні та найцікавіші у науковому плані типи рослинності. Так був започаткований

географічний підхід до організації системи заповідників, який отримав у практиці ПЗС широке визнання.

Паралельно із формуванням цих основних поглядів на розвиток заповідної справи, значний розвиток отримало виділення в природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і намагання їх збереження.

Виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження. Обґрунтування необхідності охорони унікальних і мальовничих ділянок природи пов'язане з ім'ям нім. вченого Гуго Конвенца. З 1906 року він очолив у Пруссії першу в Європі Державну комісію з охорони пам'яток природи. Найбільш відомою його роботою була книга «Загроза пам'яткам природи та пропозиції для їх збереження», видана 1911 року в Берліні. До пам'яток природи Конвенц відносив об'єкти первинної природи, які в певному регіоні є унікальними, рідкісними.

Для оцінки певного об'єкта як пам'ятки природи вирішальним є ряд чинників, вирішення яких може залежати від ряду обставин у кожному конкретному випадку. Конвент проаналізував загрози пам'яткам природи, серед яких – недостатня освіченість населення, проведення меліорації боліт, введення лісового господарства. Він наводить численні приклади загроз пам'яткам природи і, в тому числі, перехід місцезростань багатьох раніше поширених видів до категорій пам'яток природи, які необхідно охороняти.

Сутність поглядів Г. Конвенца відображає така його фраза “Було б несправедливо вимагати, щоб заради рідкісних рослин не використовувати у господарському відношенні певну місцевість, але напевне у тому або іншому випадку необхідно докласти зусиль, щоб зберегти цінні рослини або рослинні угруповання. Це ж стосується рідкісних видів тварин, геологічних утворів тощо”. Г. Конвенц запропонував реальні форми охорони пам'яток природи в Німеччині і залишив після себе значну кількість заповідних пам'яток природи та дійову державну природоохоронну структуру.

Погляди Конвенца щодо збереження унікального та зникаючого у природі мали значний вплив на вчених Російської імперії (в тому числі в Україні). Відомий природоохоронник Валерій Іванович Талієв вказував, що рух за

збереження пам'яток природи в Зх. Європі тісно пов'язаний з ім'ям про. Конвенца.

В.І. Талієв започаткував етико-естетичний напрямок у ПЗС. У книзі «Охраняйте природу», яка вийшла в декількох виданнях 1913-1914 рр. Талієв писав, що краса природи має найвищу цінність, її слід охороняти незалежно від задач, що гарний ландшафт, мальовнича дорога є таким самим національним багатством в області духу, як і мінеральні поклади в галузі матеріальної культури.

Одним із відомих прихильників етико-естетичного підходу до ПЗС був відомий петербурзький етнолог Андрій Петрович Семенов-Тянь-Шанський. Він вважав вільну природу великим живим музеєм, який потребує невідкладних заходів щодо його збереження.

Встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом. За зазначеними вище принципами еволюційного розвитку заповідників-еталонів та збереження унікальних та естетично цінних пам'яток природи формувалася у країнах колишнього СРСР до повоєнного часу. Однак, з 1960-х років вчені-созологи розпочали проведення аналізу, наскільки репрезентативними є природні комплекси, що охороняються в заповідниках, відносно рослинного покриву України. Виявилось, що заповідники-еталони, метою створення яких є вивчення природного розвитку, і які необхідно максимально огороджувати від впливу антропогенних чинників, відображували лише у незначній мірі сучасний рослинний і тваринний світ України. Адже цей світ формувався під певним впливом людини, а деякі типи рослинності, насамперед трав'яні, без впливу людини не могли існувати. Тому науковою стратегією 1960-70-х рр. (в які був створений в Україні Державний комітет з охорони природи і розпочалося планове формування мережі природоохоронних об'єктів) було розпочато створення об'єктів з частковою охороною (насамперед заказників) та введення регламентуючих заходів у деяких заповідниках України.

У першу чергу зміна наукового підходу до встановлення повної охорони стосувалася організації степових заповідників України. Ці заповідники створювалися на ділянках, які раніше випасалися, ковилові ділянки, і саме вони

стали своєрідним символом заповідних степів. Проте після встановлення на них режиму заповідності, основною метою якого було збереження саме таких степів, з'ясувалося, що без антропогенного впливу степ втрачає свій первинний вигляд. Щільно-дернинні злаки, для яких режим періодичного випасання був оптимальним, при знятті випасання розріджувалися і випадали, змінювалися кореневищними злаками. Поступово відбувалася так звана мезофітизація степу, збільшувалася, особливо на півночі Лісостепу, кількість чагарників. Все це давало багатий матеріал для вивчення розвитку степу, проте, не забезпечувало реального збереження існуючих степів при режимі заповідності. Спеціалісти-степознавці почали розробку регламентуючих заходів, найбільш ефективним з яких виявилось періодичне сінокосіння (Ткаченко та ін., 1998). Але частина території степових заповідників мала зберегтися в режимі повної заповідності для вивчення природного розвитку степу.

Ще складнішою виявилася ситуація із збереженням в умовах повної заповідності лучної рослинності. Луки за своєю природою є вторинним типом рослинності, вони виникли внаслідок дії людини – сінокосіння, яке обмежувало відновлення дерев і чагарників на луках, гальмувало розвиток лісової та чагарникової рослинності і сприяло розвитку мезофітних трав'яних ценозів – лук. Але, якщо декілька років підряд не проводити сінокосіння, луки швидко заліснюються, розвиток лісу починається із стадії чагарників. Таке явище, наприклад, можна нині спостерігати в зоні відчуження Чорнобильської АЕС.

Регуляторні втручання необхідні і в тих випадках, коли на територію новоствореного заповідника потрапляють лісові культури. Для того, щоб вони сформувалися в нормальний ліс, до 20-30 річного віку тут необхідні рубки догляду, оскільки культури висаджуються загущеними.

Таким чином, створення системи репрезентативних ділянок рослинного світу неможливо здійснити без включення (а нерідко і переважання) в неї ділянок з частковим режимом охорони, який в цілому передбачає регуляторні заходи (сінокосіння, регламентоване випасання, проріджування деревостану тощо). Крім того, для збереження певних типів і синтаксонів рослинності, насамперед, трав'яних, необхідно на окремих, місцями значних, заповідних ділянках

проводити регуляторні заходи. Поняття "заповідний", таким чином, почало розширюватись, включати категорії з різним режимом охорони.

Значно більше відповідали умовам України об'єкти із поліфункціональним режимом – національні природні та регіональні ландшафтні парки. У них різний за рівнем режим охорони втілений на одному об'єкті значної площі. Для цього на них здійснюється функціональне зонування.

Нині на перший план у веденні заповідної справи виходить необхідність репрезентативної представленості природних комплексів у природно-заповідній мережі – у тому числі рослинного та тваринного світу, флористичних та фауністичних комплексів. Важливими складовими цього завдання є введення різноманітності науково обґрунтованих режимів охорони, регламентуючих заходів там, де без них не може бути забезпеченим відновлення ділянок рослинності певних типів, розвиток у країні системи поліфункціональних природно-заповідних територій – національних природних та регіональних ландшафтних парків, біосферних резерватів.

З точки зору наукових основ заповідної справи національні парки із поліфункціональним використанням їх території є принципово іншою формою охорони, ніж заповідники із суворим режимом невтручання. Недарма їх розвиток почався в кінці 19 сторіччя у країнах із ринковим господарством і приватною власністю на землю – у Сполучених Штатах Америки, згодом – у країнах Європи. Парки значно краще, ніж заповідники, "вписуються" у ринкову економіку – вони через короткий відрізок часу давали віддачу, тобто приносили прибуток, оскільки у своєму функціонуванні забезпечували платне проведення туризму, відпочинку на природі, екологічної освіти та виховання. З цією метою і зберігаються в них типові і відносно природні ділянки ландшафтів, рослинного та тваринного світу. У багатьох країнах світу парки стали частиною способу життя місцевих жителів, предметом постійної уваги урядів та президентів.

Парки приносять значну непрямую користь, посилюючи ступінь екологічної освіти та екологічного мислення як населення в цілому, так і тих, хто в країні приймає рішення, що позитивно відбивається як на суспільному, так і на

економічному розвитку країни. Національні природні парки відіграють значну роль у забезпеченні так званого сталого розвитку держав.

Необхідність збереження біорізноманіття Землі, тобто всієї різноманітності форм живого на різних рівнях його організації. Серед наукових основ заповідної справи однією з основних є розробка методів забезпечення охорони біорізноманіття на природно-заповідних територіях. В історичному плані це завдання було одним із основних ще при створенні перших природно-заповідних територій наприкінці 19 ст. і ще раніше за часів Київської Русі. Тоді охоронялися урочища, де мешкали цінні звірі й птахи (для проведення там княжих плювань), цінні види риб, старі дерева тощо. Ця охорона мала прагматичний характер.

При організації в Україні перших заповідних об'єктів чимало з них також утворювались виключно для охорони певних видів мисливської фауни, лісів з цінними породами тощо. Так, в Криму охоронялися ліси із ялівця високого між Алупкою та Судаком, на Західній Україні – славетний тисовий гай у Княж-Дворі. У Росії перші заповідники мали нерідко також "ресурсний" характер – наприклад Баргузинський заповідник, створений 1916 року й призначений для охорони соболя або створювалися для охорони рідкісних видів рослин – наприклад, Галича Гора, Косинський, "Жива книга".

З розвитком заповідної справи, як вказувалося, в основу створення заповідників і парків була покладена охорона цінних природних комплексів з багатю флорою та фауною, а охорона окремих цінних та рідкісних видів стала завданням переважно заказників (ботанічних, зоологічних, лісових тощо), а також пам'яток природи, заповідних урочищ. В Україні була створена і стала державним виданням Червона книга рідкісних та тих, що підлягають охороні, видів рослин і тварин. Почалася реалізація важливого завдання – забезпечення реальною охороною видів рослин і тварин, занесених до "Червоної книги", на природно-заповідних територіях України, виявлення тих видів із "Червоної книги", охорону яких необхідно було забезпечити.

У 1990-х роках увага всього світу була прикута до прийнятої в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро Конвенції про біологічне різноманіття, яке є як основою

еволюції і функціонування систем біосфери, так і сталого забезпечення потреб населення Землі. У ній були охоплені положення попередньо прийнятих міжнародних конвенцій (Боннської, Бернської, Рамсарської), які наголошували на охороні окремих важливих ланок природи. У Конвенції про біологічне різноманіття наголошується на необхідності збереження видів, інших форм організації живих істот, екосистем і ландшафтів. Вона спрямована на охорону генофонду та умов існування. Значна роль у цьому відведена природно-заповідним територіям, які мають охопити в цілому охороною біорізноманіття Землі та окремих її регіонів.

В Україні важливим завданням є встановлення того, в якій мірі біорізноманіття території нашої держави охоплене охороною на її природно-заповідних територіях – насамперед, вищих категорій – у природних та біосферних заповідниках, національних природних парках. Вони є важливими центрами охорони біорізноманіття. Проводяться дослідження, в якій мірі забезпечена нині така охорона і які заходи потрібні для підвищення забезпеченості біорізноманіття цією охороною. Насамперед, це стосується раритетної компоненти біорізноманіття – рідкісних видів рослин та тварин.

Встановлено що 44% видів судинних рослин, занесених до Червоної книги України та Європейського Червоного Переліку (з числа тих, що зростають в Україні), нині відсутні на території природних заповідників України та в заповідних зонах біосферних заповідників (Андрієнко та ін, 2001). Отже, для підвищення ступеня охорони біорізноманіття необхідна подальша оптимізація системи природно-заповідних територій держави. Значна увага при цьому нині звертається на охорону не лише видів із Червоної книги України, а й видів міждержавної охорони, занесених до Міжнародного Червоного переліку, Європейського Червоного переліку та Додатків до Бернської конвенції. Це також вимагає аналізу даної ситуації відносно сучасної системи заповідників та національних природних парків. Наприклад, недостатня в цілому представленість видів міждержавної охорони в наших національних природних парках пояснюється недостатньою кількістю НПП у південних регіонах України

та повна їх відсутність в Криму. Адже саме в цих регіонах кількість видів міждержавної охорони є найвищою.

Необхідність забезпечення сталого розвитку людства, держави, її окремих регіонів. Із сучасним розвитком заповідної справи пов'язані такі її наукові основи як з'ясування та підвищення ролі природно-заповідних територій як важливої складової сталого розвитку держави та побудови її екологічної мережі.

Ідея сталого розвитку була проголошена вищезгаданою конференцією ООН у Ріо-де-Жанейро. Для України принципи, проголошені там, є важливими та актуальними. Їх головна методологічна передумова – пріоритет проблем соціально-економічного прогресу та якості навколишнього середовища. Ці дві складові підсилюють та доповнюють одна одну. Для забезпечення сталого розвитку держави необхідним є створення здорового природного життєвого середовища для людини, збереження і примноження біорізноманіття.

В аспекті розвитку заповідної справи в т.ч. розвитку природно-заповідної мережі показниками сталого розвитку є:

- ✓ значна площа природно-заповідної території в абсолютній та відносній кількості;
- ✓ формування природно-заповідної мережі, яка стане "зеленим каркасом" екологічної мережі України;
- ✓ належний якісний (категорійний) склад природно-заповідної мережі, яка має об'єднувати крім науково цінних територій із режимом суворої заповідності та унікальних об'єктів, також поліфункціональні об'єкти та території із регламентованим режимом. Все це обумовлює можливість збереження різних груп біорізноманіття;
- ✓ наявність програми перспективного розвитку заповідної мережі держави, яка б враховувала попередні показники та їх позитивний розвиток;
- ✓ створення мережі міждержавних природно-заповідних територій, що в Європі з'єднують між собою заповідні мережі різних країн.

До появи в 1990-х роках концепції створення екологічної мережі стратегії охорони живої природи були спрямовані на індивідуальну та територіальну

охорону, насамперед видів, у подальшому – екосистем та ландшафтів. Оскільки всі існуючі природно-заповідні території мають острівний локалізований характер, в рамках Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття було прийнято рішення про створення європейської екологічної мережі, що впливає з ідеї цілісності природи, взаємопов'язаності і нерозривності її складових систем всіх рангів.

Екологічна мережа є комплексною багатофункціональною системою, основними функціями якої є збереження біорізноманіття, стабілізація екологічної рівноваги, покращення стану довкілля і врешті – стабільний розвиток держави. Ще раз необхідно підкреслити, що в основі екологічної мережі лежить природно-заповідна мережа, яку складають численні природно-заповідні території та об'єкти різних категорій.

Екологічні мережі різних країн Європи з'єднані міждержавними природно-заповідними територіями. Нині в Європі їх нараховується більше 50, а в світі – більше 100. Міжнародний союз охорони природи надає важливого значення створенню таких територій, які об'єднують країни в їх зусиллях щодо вивчення та збереження біорізноманіття. Розвиток заповідної справи України враховує ці міжнародні положення. Оптимізована мережа природно-заповідних територій України повинна виконувати екологічну та соціальну функції, які зростуть при побудові екологічної мережі, центром якої буде природно-заповідна мережа.

Природно-заповідна мережа України, розвиваючись якісно та кількісно, зберігає як класичні наукові підвалини заповідної справи, так і розвиває сучасні підходи, що базуються на міжнародному та європейському науковому досвіді.

1.4. Методологічні концепції заповідної справи.

Заповідна справа як сфера усвідомленої діяльності окремих країн існує у світі вже близько 150 років. Офіційно точкою відліку можна вважати час створення перших національних парків у США, державних заповідників у Росії та природних резерватів у Західній Європі. Це різні країни, і природно-заповідна справа в них зароджувалась на різних ідеологічних засадах. Виділяють три

основні сучасні методологічні концепції розвитку заповідної справи, а саме: ресурсне заповідання, класичне заповідання та екоцентризм.

Ресурсне заповідання – одна з найбільш ранніх офіційних (державних) концепцій заповідної справи. Вона передбачає збереження та відтворення природних ресурсів у межах об'єктів природно-заповідного фонду (мисливських резерватів, іхтіологічних заказників) переважно з метою практичного використання. Ресурсне заповідання сповідає економічні підходи, тобто одержання конкретної практичної вигоди із заповідання. За цією ідеологією віддається перевага матеріальним цінностям дикої природи.

У зв'язку з переходом цивілізованих країн світу на концепцію сталого розвитку визнається, що кожний природний ресурс повинен мати свою ціну, і не тільки у грошовому еквіваленті. Отже, елементи даної концепції в іншій мірі проявляються і на функціональній структурі сучасних територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, насамперед, поліфункціонального змісту, а також у значній мірі в заказниках та ресурсних угіддях міжнародної класифікації природоохоронних територій. Власне і Закон України «Про природно-заповідний фонд України» частково відбиває сутність цієї ідеології.

Класичне заповідання передбачає вилучення територій під об'єкти природно-заповідного фонду назавжди. Прихильники цієї концепції бачать природу як екосистему, де ціле є більшим за суму частин. За їх трактуванням, природу слід охороняти на благо людини.

За своєю формою класичне заповідання має два основних центри походження: американський, в основі якого є національні парки, та російський, що базується на заповідниках як основній формі охоронюваних природних територій. Класичне заповідання сформувалося на протигагу індустріалізації держав, коли зі стрімким розвитком сільськогосподарської техніки та технологій стрімко розширювалися площі орних земель, розбудовувалися міста у великі технополіси і вчені побачили загрозу усій природі, яка є основою життя, і що, втрачаючи її, ми втрачаємо самий базис існування людини.

Класичне заповідання на сьогодні є домінуючою концепцією, яку започаткували відомі науковці – Й.К. Пачоський, В.В. Докучаєв, І.П. Бородін,

Є.М. Лавренко, І.Г. Підоплічко, В.І. Талієв та інші, а серед зарубіжних – Г. Конвенц, Я. Павліковський, А. Златнік. Ця концепція базується на комплексному екологічному розумінні природи та її передусім наукової цінності, всебічній важливості природи для виживання людської цивілізації завдяки гуманному ставленню до неї. Вона передбачає і деякі елементи можливого використання дикої природи в наукових, освітніх, рекреаційних, релігійних чи інших екологічно збалансованих цілях. Саме такі ідеї проповідували в 1872 році американці під час створення першого у світі Йеллоустонського національного парку. Тобто вже тоді були закладені антропоцентричні ідеї (все для блага людини).

Прикладом втілення цієї концепції є відсутність в Україні куточків природи, які б не використовувалися людиною. Досі встановлюються ліміти та видаються дозволи на використання ресурсів майже недоторканої природи природних заповідників у наукових, освітніх чи навіть рекреаційних цілях, наприклад, для природних заповідників переважно гірського Криму. В цьому полягає антропоцентричність заповідання, тобто охорона не від людей, а збереження для людей. Саме тому концепцію класичного заповідання покладено в основу чинного Закону України «Про природно-заповідний фонд України».

Прихильники класичного заповідання виступають проти прямого згубного використання дикої природи (вирубубання лісу, видобутку корисних копалин, створення водоймищ і т.д.), але не заперечують проти наукового, естетичного, релігійного та іншого освоєння. Вони підтримують прагнення до абсолютної заповідності у заповідниках, однак регламентують там відстріл тварин у наукових цілях, санітарні рубки лісу, екотуризм, студентські практики.

Екоцентризм (етика заповідання дикої природи) сповідує принцип однакового права на існування дикої природи та людини. Прихильники екоцентризму захист дикої природи розуміють заради неї самої, тому вони підтримують створення таких охоронюваних територій, де дикій природі надається повна воля, без будь-якого наукового, рекреаційного, освітнього чи релігійного освоєння. Згідно з цією ідеологією, у природних заповідниках визнається пріоритетне право не людини, а дикої природи. Прихильники моралі

дикої природи вважають її священною, яка має внутрішню цінність, свої цілі та інтереси, права на свободу. Концепцією моралі дикої природи визнається лише режим абсолютної заповідності у природних заповідниках, а втручання в їх природні процеси вважається гріховним.

Отже, збереження природних екосистем – це ідеологічно комплексна і гуманно виважена проблема сучасної цивілізації. Безперечно, кожна з концепцій має право на існування, але оптимальним для суспільства було б їх гармонійне поєднання.

1.5. Історія розвитку заповідної справи в Україні.

В історії розвитку заповідної справи в Україні можна виділити наступні етапи.

Перший етап – примітивно-релігійний (до XII століття). Починається цей етап з часів первісних племен, які першими запровадили елементи культової охорони природи. У природному середовищі для духовних потреб виділялися спеціальні священні місця (вершини гір, височини, ліси, гаї). Ці особливі місця присвячувались богам та мали сакральне значення (рис. 1.5.1).

Рис. 1.5.1. Свято-Успенська Святогірська Лавра – православний монастир, розташований на високому крейдяному березі Сіверського Дінця (Святі гори), м. Святогірськ, Україна

Багато місцевостей ставали священними у зв'язку з історичними подіями. Так, сакральне значення мали місця поховання знатних предків. Це були найперші прообрази природних заповідних об'єктів, на які накладалося табу.

В Україні священними вважались гори Beskidi, ріка Буг, Лиса гора, Печерські пагорби, урочище Шулявка в Києві.

Із запровадженням християнства в Київській Русі священними були «заповідні гаї», які замінювали храми та розташовувалися поблизу поселень, здебільшого на підвищених місцях. У священних дубових галях найстаріші дерева обгороджувалися парканом, за який могли заходити лише жерці. Деякі слов'яни називали священні гаї раєм. На місці, де тепер знаходиться Києво-Печерська лавра, багато років тому шумів листям священний гай – обитель київських богів.

Таким чином, в давні часи природні об'єкти заповідалися завдяки особливим природним властивостям та були «приємними» для богів.

Другий етап – приватно-феодалний (XII – середина XVIII ст.). Починаючи з XII ст. зароджуються утилітарні ідеї щодо охорони природи. Обмеженість певних природних ресурсів спонукала до зародження паростків сучасної охорони природи, механізмом втілення якої були перші заповідні ділянки, що створювалися в часи становлення державності Київської Русі. У княжу добу природа, в основному, заповідалася для розваг князівської влади. Між князями Київської Русі та між окремими общинами існували угоди про мисливські угіддя і про способи лову. За порушення таких угод винних жорстоко карали. Так, при Володимирі Мономаху наприкінці XI ст. під Києвом було кілька урочищ, що охоронялися для княжого полювання: Соколинний Ріг, Звіринець. Володимир Волинський у XII ст. з метою охорони зубрів заповів Біловезьку Пущу, яка стала першим офіційно задокументованим заповідником.

Протозаповідними вважались також ліси монастирів, що пильно охоронялись. Так, поблизу Охтирського монастиря зберігся ліс на Ворсклі, поблизу Святогорського монастиря – урочище сосни крейдяної, Голосіївський ліс, Конча-Заспа під Києвом також збереглися завдяки монахам. Ще одним видом протозаповідників були засічні ліси поблизу південних та південно-

східних кордонів Московії, в межиріччі Дніпра та Дону, на території сучасної Харківської та Білгородської областей. Такі ліси суворо охоронялись, і з метою їх охорони царі видавали спеціальні укази. Система засічних лісів проіснувала до кінця XVII ст. Деякі сучасні заповідники створені на місцях колишніх засічних лісів.

На західноукраїнські землі поширювалися природоохоронні укази польських, литовських та угорських королів. У 1423 р. король Владислав Ягайло видав указ про охорону тварин, який, окрім урегулювання питань власності у галузі мисливського промислу, мав і природоохоронні пункти: «З весни і до початку осені ніхто не має права починати полювання, інакше – штраф 3 гривні... Якщо у кого в маєтку є поселення бобрів, той не повинен законно сам і не пускати інших руйнувати ці поселення, орати можна не ближче, ніж можна докинути палку». Ці положення указу Ягайла були відбиті й у Литовському статуті 1529 р. короля Зигмунда Першого. За цим же статутом з лісу дозволялося брати лише «лежачі дерева».

З початку XVII ст. природні об'єкти почали заповідати з метою збереження їх надзвичайної краси та широко створювати штучні декоративні природні об'єкти: парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, декоративні сади, дендрологічні парки. Так, в 1796 р. було створено відомий дендрологічний парк «Софіївка» в Умані на Черкащині (рис. 1.5.2).

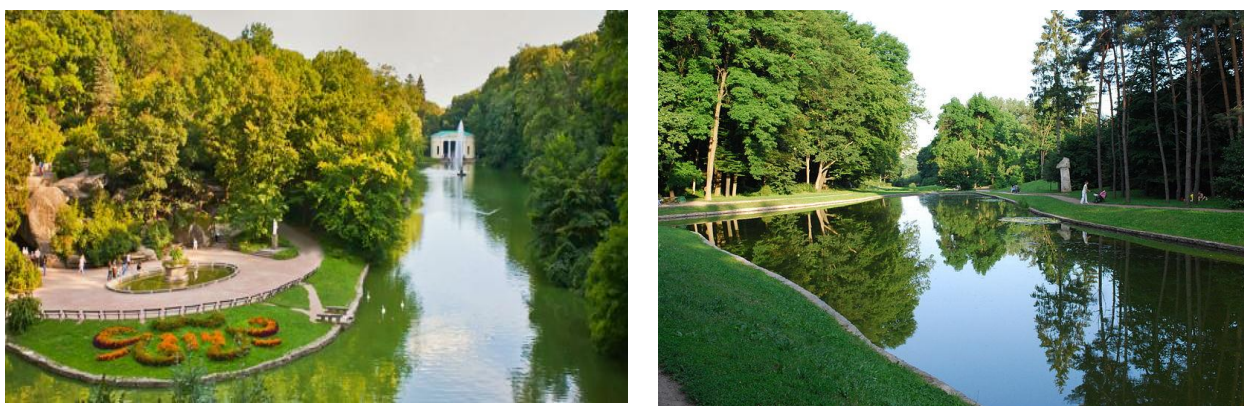

Рис. 1.5.2. Національний дендрологічний парк «Софіївка», м. Умань.

Третій етап – науково-пізнавальний (1850–1917 роки). Протягом цього періоду зросли темпи заповідання дикої природи завдяки ентузіазму вчених,

різних громад, любителів природи, наукових товариств, а також створювалися штучні природоохоронні об'єкти.

В 1886 році під патронатом графа Володимира Дзедушицького було створено один із перших резерватів у Центральній Європі «Пам'ятка Пеняцька» біля села Пеняки (22 га), що поблизу Бродів, де охоронявся буковий праліс, а в ньому – орлан-білохвіст та деякі інші птахи.

Найвідомішим давнім заповідником України є, звичайно, «Асканія-Нова» (рис. 1.5.3), створена Ф.Е. Фальц-Фейном. У 1887 р. Фальц-Фейн створив зоологічний та ботанічний парк, а в 1890 року відкрив природничий музей.

Рис. 1.5.3. Біосферний заповідник «Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна, смт. Асканія-Нова, Україна

У 1894 р. в розпорядження В.В. Докучаєва було виділено три степові дослідні ділянки – Кам'яно-Могильну, Маріупольську та Старобільську, в яких вчений вважав за необхідне підтримувати заповідний режим. Перші з цих двох ділянок згодом були реорганізовані в науково-дослідні установи, а Старобільська цілинна ділянка стала в Україні третім, після «Пам'ятки Пеняцької» та Асканії-Нови, заповідником в сучасному розумінні цього слова.

В 1893 р. київський рибовод І.М. Фалєєв створив Київський відділ Російського товариства рибництва та рибальства, і в цьому ж році домігся взяття під охорону Товариством відомого нерестовища – озера Конча під Києвом. Ця ділянка стала четвертим заповідним об'єктом на території сучасної України. В 1895 р. І.М. Фалєєв опублікував у трьох номерах «Вестника

рыбопромышленности» своє дослідження «Днепровское рыболовство», в якому вперше підняв питання про створення рибних заказників в Україні: «Подібні місця при вдалому виборі дали б, на мій погляд, велетенський приріст рибних багатств. Лоза, і взагалі рослинність, що оточує заповідні озера чи затоки, має бути недоторканною».

Охороною пам'яток природи опікувались і багато українських товариств. Так, 1914 року член Подільського товариства дослідників та любителів природи В. Раєвський зробив доповідь «Про необхідність охорони пам'яток природи Поділля» й навів перелік місцевих природних об'єктів, що потребували охорони. До переліку, зокрема, були занесені й Медобори.

Хортицьке товариство охоронців природи домагалось збереження мальовничих дніпровських круч, які потерпали від видобутку каменю. Дякуючи наполегливості хортицьких любителів природи, дніпровські скелі біля сіл Кичкас, кручі острова Хортиця стали охоронятись як історичні місця. Викупивши в 1910 р. частину скель площею кілька сот гектарів у Олександрівської земської управи, Хортицьке товариство налагодило їх охорону. Крім того, воно викупувало та охороняло старі дуби.

Кримське товариство дослідників та любителів природи в 1913 р. домоглося заповідання степової ділянки під Сімферополем.

Таким чином, на початок ХХ ст. на території України склалась достатньо різноманітна сукупність заповідних об'єктів.

Вони відрізнялись один від одного як за формою власності, так і за формами заповідання. Разом з тим відсутність власної державності негативно позначилась на формуванні національної системи заповідної справи.

Четвертий етап – створення державних заповідників та початок формування їх мережі (1918–1930 роки). Це етап офіційного становлення природно-заповідної справи в Україні на державному рівні. В цей період багато природоохоронних територій отримують офіційний державний чи місцевий статус, формуються органи державного управління та створюється первинна нормативно-правова база. Всі природоохоронні об'єкти образно називалися «заповідними».

В 1919 р. було підписано постанову Ради Міністрів Кримського Крайового Уряду про створення Кримського заповідника та затверджено положення про нього.

1921 р. – створюється перший державний степовий заповідник «Асканія-Нова», а пізніше – заповідник місцевого значення «Конча Заспа» та Канівський заповідник.

Упродовж 1926–1929 рр. в умовах політики «українізації» заповідна справа в Україні пережила нетривале піднесення. Так, 16 червня 1926 р. уряд УРСР затвердив «Положення про пам'ятки культури та природи», яке визначило подальший розвиток законодавства в галузі заповідної справи.

Положення 1926 р. – перший у Радянській Україні нормативний акт, який встановив правила порядку створення, охорони, утримання, дослідження та пропаганди заповідних територій. З 1926 р. при НКП УРСР діяла Державна природоохоронна інспектура. Таким чином, в Україні вперше було створено спеціальні посади в органах виконавчої влади, на які, призначались люди, що на професійній основі займались охороною природи та заповідною справою.

У 1932 р. вперше в Україні було опубліковане зведення державних природних заповідних об'єктів – книга керівника Харківської природоохоронної інспектури Михайла Соломоновича Шаліта «Заповідники та пам'ятки природи України». За його даними, в УРСР на 1930 р. (без урахування Київської інспектури) налічувалось 125 пам'яток природи (42 республіканського та 83 місцевого значення). Серед них: лісових – 49, степових – 21, боліт – 10, озер – 4, заплав річок – 4, окремих дерев – 11, садів та парків – 12. Статусу заповідників набули дев'ять об'єктів.

П'ятий етап – занепадів та підйомів заповідної справи (1931–1990 роки). Цей етап починається із сталінської директиви «перетворення природи», згідно з якою заповідники повинні слугувати владі, колективним сільським, лісовим, мисливським, рибним та іншим господарствам.

На початку 1933 р. Степовий інститут, заповідник «Асканія-Нова» та зональна вівчарська станція влились до Інституту гібридизації. Тобто заповідник перестав існувати як самостійна одиниця (до 1995 р.). В 1934 р. перестав існувати

заповідник «Конча-Заспа». В цей же час зазнають значного скорочення площі заповідників у пониззі Дніпра. Деякі заповідники були спустошені, з багатьох вимагалось виробництво лісової та сільськогосподарської продукції. Таким чином, на 01.01.1938 р. в Радянській Україні залишилось шість заповідників площею 42664,4 га.

У післявоєнні роки почалась чергова хвиля відродження заповідної справи, бо майже всі заповідники постраждали під час Великої Вітчизняної війни. В 1944 р. в Україні відновлено Головне управління у справах заповідників, зоопарків та зоосадів. В кінці 40-х і на початку 50-х років 20 ст. в Україні вже було 12 заповідників і дендропарків республіканського значення.

Однак вже у 1949 р. у Раді Міністрів СРСР постало питання про більш широке використання заповідників із господарською метою. 29 серпня 1951 року Радою Міністрів СРСР було видано постанову № 3192 «Про заповідники», в якій, зокрема, зазначалось: «в ряді районів необґрунтовано розрослась мережа заповідників з охорони природи... Лісове господарство в державних заповідниках перебуває в незадовільному стані. Ліси в багатьох заповідниках захаращені та вражені шкідниками. Науково-дослідна робота в більшості державних заповідників ведеться у відриві від практичних інтересів народного господарства. Тематика наукових робіт часто носить надуманий та випадковий характер». Постанова зобов'язувала Ради Міністрів союзних республік закрити 88 заповідників. Всього в Україні залишилось 33 тис. га заповідних земель, тобто – 60 % колишньої площі (шість заповідників).

На жаль, значне скорочення мережі заповідників, що сталося у 1951 р., тривало і далі. Як результат, на 1965 рік в Україні залишилось 2 заповідники загальною площею 11536 га. На цей час заповідна справа в УРСР мала найгірші показники за весь час існування Радянської влади. Частка території під заповідниками становила всього 0,02 %.

Ситуація почала потроху покращуватися з кінця 1960-х років. У 1967 р. було створено Держкомприроди при Раді Міністрів УРСР. А з початку 1970-х років діячі заповідної справи в Україні здійснили кілька рішучих кроків для розширення мережі природоохоронних територій. В 1970 р. відділ загальної

біології АН УРСР під головуванням академіка І.Г. Підоплічка затвердив план створення 25 нових заповідників в Україні. Уряд України у 1972 р. затвердив «Класифікацію заповідних та інших територій УРСР, що охороняються державою», згідно з якою Уряд приймав рішення про створення заповідників, заказників, природних парків, пам'яток природи республіканського значення, облвиконкоми – пам'яток природи та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення, держкомприроди УРСР – парків-пам'яток садово-паркового мистецтва республіканського значення.

На цей час припадає створення таких заповідників як «Кара-Даг», «Мис Мартьян», «Ялтинський». Розширено площу Чорноморського, Луганського, Кримського заповідників. Успішно розширювалась мережа заказників та пам'яток природи республіканського значення.

В «епоху застою» головним гальмом заповідної справи була відомчість. Десять заповідників України були підпорядковані п'яти господарям. Мало місце постійне «узаконене» порушення заповідного режиму. Відомчість заважала налагодити координацію наукових досліджень, активізувати природоохоронну пропаганду, підготовку кадрів, розробку правових актів у галузі заповідної справи. Головними природоохоронними подіями стали:

1980 р. – створюється перший в Україні державний національний парк – «Карпатський»;

1981 р. – створюється державний заповідник «Дунайські плавні»;

1983 р. – створюється Шацький державний природний парк; прийнято нову класифікацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду Української РСР, до якої було введено нові на той час поліфункціональні форми охоронних територій: біосферні заповідники та державні природні національні парки;

1984 р. – створюється державний заповідник «Розточчя»;

1985 р. – сесією Координаційної Ради ЮНЕСКО видано сертифікати державним заповідникам «Чорноморському» та «Асканія-Нова» на включення їх до світової мережі біосферних резерватів;

1989 р. – створюється державний природний національний парк «Синевир»;

1990 р. – створюються державні заповідники – «Медобори» та «Дніпровсько-Орільський» та перший регіональний ландшафтний парк «Дністровський каньйон» (Тернопільська область).

Таким чином, за всі роки Радянської влади в Україні було створено лише 15 заповідників і три національні природні парки.

Шостий етап – розквіту заповідної справи та формування екологічної мережі (1991 рік – до сьогодні). Початок етапу знаменується новою незалежною природоохоронною політикою, результатом якої став прогрес заповідної справи. Головними подіями цього етапу є наступні:

1991 р. – прийняття Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», який став базовим для розробки цілої серії законодавчих актів у галузі екологічного права;

1992 р. – прийняття Закону України «Про природно-заповідний фонд України», затвердження Положення про Червону Книгу України;

1994 р. – прийняття Верховною Радою України Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні («Заповідники»), видано Указ Президента України «Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій».

Україна стала активним учасником реалізації стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, яку було затверджено на конференції міністрів довілля країн Європи в 1995 р. у Софії. Пріоритетним напрямом реалізації стратегії є розбудова екологічної мережі як системи охорони природної спадщини європейської спільноти.

В 2000 р. Верховною Радою України затверджено Загально-державну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 рр. Метою Програми є збільшення площі земель країни з природними ландшафтами до рівня, що є достатнім для збереження їх різноманіття та формування їх територіально єдиної системи, яка б забезпечувала збереження природних екосистем, видів тваринного та рослинного світу. Національна

екологічна мережа має бути інтегрованою до світової екологічної мережі та виконувати функції щодо збереження біологічного різноманіття. Програмою передбачено майже вдвічі збільшити до 2015 року відсоток охоронних територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.

В 2001 р. постановою Кабінету Міністрів України № 239 при Міністерстві екології та природних ресурсів створено урядовий орган – Державну службу заповідної справи.

В 2004 р. прийнято Закон України «Про екологічну мережу України».

Протягом 1991–2012 рр. значно зросла кількість природно-заповідних територій та об'єктів України. З підписанням ряду міжнародних нормативно-правових документів Україна стала на шлях реформування системи заповідної справи, що потребує впровадження гармонізованих з міжнародною практикою природоохоронної діяльності підходів до збереження й управління природно-заповідними територіями і об'єктами.

Контрольні запитання та завдання

1. *Дайте визначення заповідної справи. Які є основні погляди на її зміст?*
2. *Що являють собою матеріальні й ідеальні об'єкти заповідної справи?*
3. *Охарактеризуйте структуру заповідної справи як навчальної дисципліни*
4. *Перерахуйте основні наукові напрямки ведення заповідної справи.*
5. *У чому полягає сучасність наукових поглядів Г.Конвенца, В.В.Докучаєва, В.І. Талієва, Г.О. Кожевнікова на розвиток природоохоронних територій?*
6. *Як проблема сталого розвитку пов'язана із заповідною справою?*
7. *Чим було обумовлене зародження ідеї збереження природи в часи становлення державності Київської Русі?*
8. *Охарактеризуйте передумови динамічного розвитку заповідної справи у період з 1850 по 1917 рік.*
9. *Які, на вашу думку, існують основні імпульси у сфері розвитку заповідної справи?*

Тема 2. Класифікація природно-заповідних територій та об'єктів

- 2.1. Поняття територій та об'єктів особливої державної охорони.
- 2.2. Класифікація природоохоронних територій.
- 2.3. Природні території та об'єкти.
- 2.4. Штучно створені об'єкти.
- 2.5. Міжнародна класифікація природоохоронних територій. Категорії природно-заповідних територій Міжнародного союзу охорони природи та природно-заповідного фонду України.

2.1. Поняття територій та об'єктів особливої державної охорони

Природні території та об'єкти особливої державної охорони відіграють ключову роль на Землі у збереженні її природного каркаса, відтворенні життя та біологічного різноманіття. Нині знищено або дуже змінено близько 65 % угруповань та екосистем планети.

За останнє десятиріччя кількість охоронюваних природних територій та їхня площа у світі збільшились більше ніж удвічі: нині під охороною перебуває понад 12 % поверхні суходолу (окрім Антарктиди, де режим суворої охорони поширюється на 10 % її території).

Тенденції розвитку національної мережі територій та об'єктів особливої державної охорони, в першу чергу об'єктів природно-заповідного фонду, за цей період були близькими до світових. Так, за роки незалежності площа природно-заповідного фонду України зросла більш ніж удвічі, проте вона є недостатньою і залишається значно меншою, ніж у більшості країн Європи, де середній відсоток заповідності становить 15,3 %. Площа заповідних земель у Європі на одну людину становить близько 2 220 м² – при 570 м² в Україні.

Загальна площа природних, біосферних заповідників та національних природних парків (70 установ) на 01.01.2012 р. становить 1672,0 тис. гектарів (48 % від площі ПЗФ і 2,8 % від площі України).

Порівняно з 2000 роком площа природно-заповідного фонду збільшилася на 1168,1 тис. гектарів, проти 2010 року – зросла на 108,2 тис. гектарів, але темпи

зростання площ природно-заповідного фонду відстають від завдань Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки.

За всю історію природоохоронної справи найбільш вживаним був і зараз залишається термін **«природоохоронна територія»**. У Конвенції про біорізноманіття записано: **«природоохоронна територія – це географічно виділена ділянка землі, на якій здійснюється регулювання та використання природних ресурсів для досягнення конкретних природоохоронних цілей»**. IV Світовий Конгрес національних парків та природоохоронних територій прийняв таке визначення: **«природоохоронна територія – це ділянка землі або моря, спеціально призначена для збереження біорізноманіття, природних і пов'язаних з ними культурних ресурсів, природоохоронний режим на якій забезпечується законодавчими чи іншими ефективними засобами»**.

Ядром національної єдиної територіальної системи природних територій та об'єктів особливої державної охорони в першу чергу визнаються території та об'єкти природно-заповідного фонду (ПЗФ) та деякі інші категорії природних територій та об'єктів.

Виділення державою територій та об'єктів особливої охорони з їх повним або частковим вилученням із господарського обігу та наданням їм спеціального охоронного статусу – спроба протидіяти деградаційним процесам у природному середовищі.

Згідно Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991) **«Природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні**, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України».

До «інших», тобто таких, особлива охорона яких не була ще передбачена в період прийняття Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», сьогодні, зокрема, відносяться: рідкісні та зникаючі типові

рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, водно-болотні угіддя загальнодержавного та міжнародного значення.

Як правило, до системи територій та об'єктів особливої державної охорони включаються території (акваторії), на яких збереглися майже незмінні чи частково змінені природні ландшафти. Вони охороняються як національне надбання й одночасно як складова частина світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

Серед типів територій та об'єктів особливої правової охорони центральне місце посідає природно-заповідний фонд України.

Природно-заповідний фонд становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонових моніторингу навколишнього природного середовища.

За законодавством природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання. Фонд розглядається як складова частина світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

2.2. Класифікація природоохоронних територій.

Система природоохоронних категорій почала формуватися разом із зародженням природно-заповідної справи.

Категорія природно-заповідного фонду – це форма організації, статус охорони і вид збереження, відтворення та використання територій та об'єктів, що входять до складу природно-заповідного фонду.

Законом України «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р.) визначено класифікаційну структуру природно-заповідного фонду України, яка включає в себе одинадцять категорій територій та об'єктів, а саме:

- природні заповідники;

- біосферні заповідники;
- національні природні парки;
- регіональні ландшафтні парки;
- заказники;
- пам'ятки природи;
- заповідні урочища;
- ботанічні сади;
- дендрологічні парки;
- зоологічні парки;
- парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

У відповідності до Закону «Про природно-заповідний фонд України» до природно-заповідного фонду належать:

- **Природні території та об'єкти** – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;
- **Штучно створені об'єкти** – ботанічні сади, дендрологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, зоологічні парки.

Кількість територій та об'єктів ПЗФ України за категоріями станом на 01.01.2017 р. відображена на рисунку 2.2.1

Рис. 2.2.1. Кількість територій та об'єктів ПЗФ України за категоріями (одиниць) станом на 01.01.2017 року (Державна служба статистики України, 2018).

Функції кожного з перелічених об'єктів ПЗФ України, мета створення й поставлені завдання чітко регламентовані національним законодавством, зокрема Законом України «Про природно-заповідний фонд України».

Законодавством України для кожної категорії територій та об'єктів ПЗФ встановлено спеціальний правовий режим. Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначається відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» з урахуванням їх класифікації та цільового призначення. Конкретні вимоги до режиму окремих заповідних територій та об'єктів у межах, визначених законодавством, можуть встановлюватися положеннями про ці території чи об'єкти.

Рівень охоронного режиму, що, у свою чергу, визначається екологічною, науковою, історико-культурною цінністю об'єктів, є ознакою, що розмежовує території ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення.

Заказники, пам'ятки-природи, ботанічні сади, дендрологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, залежно від їх екологічної і наукової цінності, можуть бути загальнодержавного або місцевого значення.

Залежно від походження, інших особливостей природних комплексів, що оголошуються заказниками чи пам'ятками природи, мета і необхідного режиму охорони:

- Заказники поділяються на ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загальногеологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні.

- Пам'ятки природи поділяються на комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні.

Залежно від екологічної, наукової, історико-культурної, естетичної, оздоровчої та іншої цінності території та об'єкти ПЗФ можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. При цьому ряд категорій ПЗФ можуть бути як загальнодержавного, так і місцевого значення (це стосується заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва). Регіональні ландшафтні парки і заповідні урочища є категоріями ПЗФ місцевого значення. А

природні заповідники, біосферні заповідники і національні природні парки створюються лише на загальнодержавному рівні, при цьому біосферні заповідники є категорією ПЗФ міжнародного значення, оскільки створення і функціонування всіх територій цього типу вимагає дотримання не лише національних, а й міжнародних процедур, при цьому всі біосферні заповідники є елементами відповідної глобальної мережі, загальний реєстр якої ведеться Програмою ЮНЕСКО „Людина і біосфера”.

Міжнародного значення можуть бути визнані об’єкти природно-заповідного фонду світового та Європейського рівня. До них відносяться біосферні резервати ЮНЕСКО, природні об’єкти, на територіях яких зберігаються види, занесені до Червоної книги Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів (далі МСОП), Європейського червоного списку тварин і рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі (далі Європейський Червоний список), «червоних переліків» міжнародних конвенцій, водно-болотні угіддя міжнародного значення, штучно створені об’єкти природно-заповідного фонду, де здійснюється збереження і відтворення визначних колекцій видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги МСОП, Європейського Червоного списку і відповідних міжнародних колекцій та угод.

Національне значення можуть мати об’єкти природно-заповідного фонду, збереження яких важливе для держави в цілому. До них можна віднести природні територіальні об’єкти, які є середовищем існування видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України, рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, водно-болотні угіддя загальнодержавного значення, видатні пам’ятки природи (меморіальні вікові дерева, печери тощо), природні комплекси загально-державної рекреаційної цінності, штучно створені об’єкти природно-заповідного фонду, в межах яких створені колекції видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України, і де здійснюється їх відтворення, а також визначні колекції типових видів рослин і тварин, видатні старовинні парки-пам’ятки садово-паркового мистецтва, що добре збереглися.

Регіонального значення можуть бути визнані об’єкти природно-заповідного фонду, збереження яких важливе для окремого регіону. До них

відносяться території та об'єкти природно-заповідного фонду, на яких забезпечується існування, переважно видів рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на територіях областей та Автономної Республіки Крим, видів, занесених до списків флори і фауни природних регіонів, штучно створені об'єкти природно-заповідного фонду, в яких зібрані переважно колекції цих видів, природні території, які зберігають, переважно, рослинні угруповання, занесені до регіональних Зелених книг, а також природні території, які мають регіональну оздоровчу та рекреаційну цінність.

Місцевого значення можуть бути визнані об'єкти природно-заповідного фонду, збереження яких має значення для території, що охоплює невелику частину природного регіону. До них відносяться об'єкти природно-заповідного фонду, які не належать до перших трьох категорій, у тому числі пам'ятки природи – окремі дерева, алеї, геологічні пам'ятки, скелі тощо.

Категорії ПЗФ можна також класифікувати за **юридичним статусом**. Ряд з них завжди є юридичними особами, інші створюються (оголошуються) без такого статусу. Так, статус юридичної особи завжди мають природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, а також ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки загальнодержавного значення. Заказниками, пам'ятками природи чи заповідними урочищами оголошуються об'єкти без надання їм статусу юридичної особи. Ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки місцевого значення та парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути визнані юридичними особами або оголошуватися територією ПЗФ без такого статусу.

Законодавство регламентує і вид юридичної особи, який закріплюється при реєстрації територій та об'єктів ПЗФ. Для територій, що мають найвищий ступінь охоронного режиму (природні заповідники, біосферні заповідники, ботанічні сади та дендрологічні парки загальнодержавного значення), передбачений статус науково-дослідної установи. Такий самий статус, але в альтернативному порядку, може надаватись ботанічним садам і дендропаркам місцевого значення.

Національні природні парки поєднують статус рекреаційної, культурно-освітньої та науково-дослідної установи. Близький правовий статус мають зоологічні парки загальнодержавного значення (вони є природоохоронними культурно-освітніми та науково-дослідними установами) та регіональні ландшафтні парки (природоохоронні рекреаційні установи).

Таким чином території та об'єкти природно-заповідного фонду України можуть поділятися за:

- походженням (природне, штучне);
- категоріальною приналежністю (типи категорій, підкатегорії, наприклад, заповідники);
- адміністративним рангом (міжнародний, загальнодержавний, місцевий);
- функціональним значенням (монофункціональний, поліфункціональний);
- правовим статусом (юридична особа, неюридична особа, тобто за збереження відповідає землекористувач).

Існуюче законодавство України у сфері заповідної справи, її міжнародні зобов'язання, результати новітніх наукових досліджень, а також сучасні європейські та світові тенденції заповідання свідчать про необхідність приведення вітчизняної системи нозологічних категорій ПЗФ до стандартів Міжнародного союзу охорони природи.

За результатами даних обліку територій та об'єктів природно-заповідного фонду, поданих органами виконавчої влади на місцевому рівні, що забезпечують реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, станом на 01.01.2017 природно-заповідний фонд України має в своєму складі 8245 території та об'єктів загальною площею 4,318 млн.га в межах території України (фактична площа 3,985млн.га) та 402500,0 га в межах акваторії Чорного моря. Відношення фактичної площі природно-заповідного фонду до площі держави («показник заповідності») становить 7,18%.

Структура ПЗФ України (станом на 01.01. 2017 р.)

Категорія	Кількість	Площа		
		га	% від загальної заповідної площі	% території країни
Біосферні заповідники	5	479110,8	11,1	0,8
Природні заповідники	19	206630,6	4,8	0,3
Національні природні парки	49	1311637,6	30,4	2,2
Заказники:	3195	1386781,9	32,1	2,3
<i>Загальнодержавного значення</i>	320	464248,9	10,7	0,8
<i>Місцевого значення</i>	2875	922533,0	21,4	1,5
Пам'ятки природи:	3 460	29982,5	0,7	0,05
<i>Загальнодержавного значення</i>	136	6311,7	0,1	0,01
<i>Місцевого значення</i>	3324	23670,8	0,6	0,04
Ботанічні сади:	28	1990,2	0,05	0,003
<i>Загальнодержавного значення</i>	18	1863,2	0,04	0,002
<i>Місцевого значення</i>	10	127,0	0,01	0,001
Зоологічні парки:	13	453,9	0,01	0,001
<i>Загальнодержавного значення</i>	7	111,5	0,002	0,0003
<i>Місцевого значення</i>	6	342,4	0,008	0,0007
Дендрологічні парки:	58	1782,9	0,04	0,003
<i>Загальнодержавного значення</i>	20	1469,0	0,03	0,002
<i>Місцевого значення</i>	38	313,9	0,01	0,001
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва:	572	13255,8	0,3	0,02
<i>Загальнодержавного значення</i>	89	5720,2	0,1	0,01
<i>Місцевого значення</i>	483	7535,6	0,2	0,01
Регіональні ландшафтні парки	82	786492,1	18,2	1,3
Заповідні урочища місцевого значення	815	99528,7	2,3	0,2
<i>Всього по ПЗФ</i>	<i>8296</i>	<i>4317647</i>	<i>100</i>	<i>7.18</i>

2.3. Природні території та об'єкти.

Заповідники, як організаційна форма охорони природи, виникли в дореволюційній Росії. Засновниками цієї форми охорони були такі видатні вчені, як Г.О.Кожевников, В.В.Докучаєв, І.К. Пачоський, В.П. Семенов-Тянь-Шанський. Ними та іншими відомими природознавцями було обґрунтовано еталонне значення заповідників для фундаментальних досліджень закономірностей живої природи та пізнання еволюції органічного світу.

Природні заповідники в Україні – природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Основними завданнями природних заповідників є збереження природних комплексів та об'єктів на їх території, проведення наукових досліджень, спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробки на їх основі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи. На природні заповідники покладається також координація і проведення наукових досліджень на територіях заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, розташованих у регіоні.

Таким чином, основними функціями природних заповідників є: природоохоронна (сприяння збереженню біологічного, екосистемного і ландшафтного різноманіття) та наукова (вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних процесів).

Для того, щоб заповідник міг виконувати свої функції та завдання, його територія має відповідати певним вимогам. Ідеальними для створення природних заповідників є незачеплені антропогенним впливом, унікальні за науково-природничим значенням природно-територіальні комплекси. Такі

комплекси розглядаються як еталони природи. Однак, у зв'язку з глобальними масштабами впливу людства на природу Землі, таких первісно природних територій на сьогодні фактично не залишилось. Тому, на практиці, в заповідниках (та національних парках) зберігаються екосистеми, які зазнали певних змін впродовж агрикультурного періоду. В зв'язку з цим важливим питанням є визначення тих властивостей екосистем, які визначають їх еталонну цінність. За основні такі властивості прийняті наступні: незайманість господарською діяльністю людини або мінімальний ступінь ураженості природних територіальних комплексів, вразливість та можливість втрати (заміщення природних угруповань антропогенними), репрезентативність (типовість), унікальність, рідкісність (наявність раритетних видів, угруповань), багатство та різноманіття видів, життєвих форм, функціональних груп, фауністичних комплексів, генофонду, ценофонду тощо.

На території природних заповідників забороняється будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить цільовому призначенню заповідника, порушує природний розвиток процесів та явищ або створює загрозу шкідливого впливу на його природні комплекси та об'єкти, а саме:

- Будівництво споруд, шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, не пов'язаних з діяльністю природних заповідників, розведення вогнищ, влаштування вогнищ, влаштування місць відпочинку населення, стоянка транспорту, а також проїзд і похід сторонніх осіб, прогін домашніх тварин, пересування механічних транспортних засобів (за винятком шляхів загального користування), лісосплав, проліт літаків нижче 2000 м над землею, подолання літаками звукового бар'єру над територією заповідника та інші види штучного шумового впливу, що перевищують установлені нормативи.

- Геологорозвідувальні роботи, розробка корисних копалин, порушення ґрунтового покриву та гідрологічного режиму, руйнування геологічних відслонень, застосування хімічних засобів, усі види лісокористування, а також заготівля кормових трав, лікарських та інших рослин, квітів, насіння, очерету, випас худоби, інші види користування рослинним і тваринним світом, що призводять до порушення природних комплексів.

- Мисливство, рибальство, інтродукція нових видів тварин і рослин, проведення заходів з метою збільшення чисельності окремих видів тварин з метою збільшення чисельності окремих видів тварин понад допустиму науково-обгрунтовану ємкість угідь, збирання колекційних та інших матеріалів, за винятком, необхідних для виконання наукових досліджень.

Для збереження і відтворення корінних природних комплексів, проведення науково-дослідних робіт та виконання інших завдань у природному заповіднику відповідно до проекту організації його території та охорони природних комплексів допускається:

- Виконання відновлюваних робіт на землях з порушеними корінними природними комплексами, а також здійснення заходів щодо запобігання змінам природних комплексів заповідника внаслідок антропогенного впливу.

- Відновлення гідрологічного режиму, збереження та відновлення рослинних угруповань, що історично склалися, видів рослин і тварин, які зникають тощо.

- Здійснення протипожежних і санітарних заходів, що не порушують режиму заповідника; спорудження у встановленому порядку будівель та інших об'єктів, необхідних для використання поставлених перед заповідником завдань; збір колекційних та інших матеріалів, виконання робіт, передбачених планами довгострокових санітарних наукових досліджень, проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

Проекти організацій території природних заповідників та охорони їх природних комплексів розробляються організаціями і затверджуються Міністерством охорони навколишнього природного середовища України.

В разі термінової необхідності за клопотанням науково-технічної ради природного заповідника міністерства охорони НПС України на території природного заповідника проводяться заходи, спрямовані на охорону природних комплексів, ліквідацію наслідків аварії, стихійного лиха.

Природні заповідники організують на територіях, які мають виняткове (міжнародне та національне) природоохоронне та наукове значення. Це значення

визначається тим, що на даній території широко поширені місця зростання та проживання раритетних видів рослин і тварин (тобто, найбільш цінних і рідкісних видів, для яких загроза їх втрати є дуже високою, це, переважно, види, занесені до Червоної книги України, світові та європейські “червоні” переліки, реліктові та ендемічні види тощо). Винятковим на сьогодні є значення територій, де збереглися типові та рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, а також збереглися інші об’єкти, що мають вагомим наукове значення - праліси, корінні степи, унікальні болота тощо.

Територія природного заповідника має відзначатися репрезентативністю, тобто бути типовою для певного регіону за геологічною, геоморфологічною будовою, ґрунтовим покривом і відображати основні флористичні, фауністичні, фітоценотичні, ботаніко-географічні риси певних регіонів.

Велике значення для організації та функціонування заповідника мають розміри його території, конфігурація меж, положення відносно транспортних систем та великих міст, щільність населення в регіоні. Ці чинники визначають доступність території для відвідування, загрозу вторгнення та браконьєрства. Важливими також є характер використання території заповідника в минулому, характер господарювання на оточуючих заповідних територіях і ступінь їх антропогенної змінності. Бажано, щоб землі, на яких створюється заповідник, були якнайменше включені в господарський обіг (на них не було ріллі, місць видобутку корисних копалин, промислових об’єктів, рекреаційних зон). Також бажаним є окресленість території заповідника природними межами (наприклад, береговою лінією річок та інших водойм, гірськими пасмами, ущелинами).

Заповідники створюються для довічного зберігання екосистем. З метою виконання конкретних завдань природного заповідника, на його території встановлюється *заповідний режим*. Якщо в заповіднику зберігаються екосистеми, які можуть самостійно існувати й розвиватись в недоторканому стані та не потребують втручання для відновлення їх природного стану, для території заповідника встановлюється режим абсолютної заповідності, тобто забезпечується повне невтручання людини у природні процеси з будь-якою метою. Основним завданням таких заповідників (здебільшого великих за

площею) є збереження еталонних якостей території та забезпечення ходу природних процесів.

Проте, антропогенна змінність ландшафтів України є настільки значною, що переважна більшість заповідників займають невелику площу й розташовані вони серед значно змінених людською діяльністю території. Отже, для таких заповідників не може ставитись завдання збереження еталонних властивостей території, оскільки в них зберігаються не біогеоценози певного складу, а лише окремі популяції й основні параметри умов їх існування. В малих заповідниках відсутні або неповно представлені окремі трофічні групи, тому їх біогеоценози здебільшого нездатні до саморегуляції та самовідновлення. Через це на таких обмежених за площею територіях впровадження абсолютно заповідного режиму може призвести до зникнення цілого ряду видів і навіть екосистем.

В таких випадках може бути доцільним застосування режиму *регульованої заповідності* – обмеженого науково обгрунтованого втручання людини в природні процеси, при якому не переслідується жодних цілей, крім збереження видів та їх угруповань на основі підтримки екологічної рівноваги. Таки режим застосовується для екосистем, в яких при абсолютно заповідному режимі можуть відбуватися негативні природні або антропогенні зміни, що призводять до деградації заповідних екосистем чи їх компонентів. Режим заповідної урегульованості передбачає людську діяльність у заповіднику, яка носить назву *компенсуючої*, тобто – виконання певних природоохоронних, біотехнічних і науково-технічних заходів для регулювання та запобігання виникненню негативних змін в екосистемах. До таких заходів відносяться: сінокосіння, випас, реакліматизація, регулювання чисельності певних видів, оптимізація гідрологічного режиму. Косіння, наприклад, може бути необхідним та ефективним заходом для збереження цінних степових угруповань в тих заповідниках, де відсутні дикі копитні тварини. А регулювання чисельності, статевого та вікового складу копитних може бути необхідним для збереження рідкісних лісових формацій. Впровадження режиму регульованої заповідності на території природного заповідника (або його окремих ділянках) можливе лише

при наявності глибокого наукового обґрунтування, тоді як застосування режиму абсолютної заповідності на території ПЗ не вимагає цього.

Для кожного заповідника розробляється Проект організації території та охорони його природних комплексів. У цьому Проекті на основі ґрунтових наукових досліджень і всебічної оцінки сучасного стану природних комплексів розробляються плани конкретної природоохоронної та науково-дослідної діяльності: визначаються ділянки для проведення наукових спостережень, ділянки, на яких має застосовуватись режим регульованої заповідності, протипожежні заходи. При цьому враховується функціональні особливості екосистем і умови їх формування, характер і напрямок антропогенних змін в їх структурі та потенційні екологічні можливості відновлення природного стану.

В Проекті організації природного заповідника визначаються господарські ділянки, виділення яких пов'язано з функціонуванням заповідника, як установи. В межах цих ділянок розміщуються адміністративні та господарські служби, житлові приміщення працівників, кордони, земельні ділянки для задоволення господарських потреб у сінокосах, випасах, городах.

На сьогодні в Україні існує 19 природних заповідників. Їх загальна площа становить 206630,6 тис. га, що складає 4,8 % від площі всього ПЗФ і 0,3 % від площі України. Окремі заповідники значно різняться за своїми розмірами. Найменшим є Мис Мартьян у АР Крим, площа якого складає 240 га (120 га суходолу та 120 га акваторії Чорного моря), а найбільшим – рівненський із площею в 47046,8 га. Хоча слід зазначити, що території цього найбільшого в Україні заповідника не є цілісною, а складається з 4 окремих великих болотних масивів.

Біосферні заповідники (біосферні резервати).

Створення світової мережі біосферних резерватів у масштабі всієї планети було розпочато у 1970-х рр. за ініціативою ЮНЕСКО (Всесвітньої організації з питань освіти, науки та культури) та МСОП (Міжнародного союзу охорони природи). Створення такої мережі є метою міжнародної програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» (МАБ) і пов'язано з глобальним впливом людської

діяльності на біосферу та необхідністю створення спеціальної системи екологічного моніторингу за техногенним і природним середовищем. Репрезентативність мережі біосферних резерватів забезпечується тим, що в основу її створення покладено біогеографічне районування Землі.

Стратегія розвитку біосферних резерватів була схвалена на Севільській конференції (1995 р.) й згідно неї на БР покладаються такі 3 основні функції:

1. природоохоронна – збереження біологічного, екосистемного та ландшафтного різноманіття.
2. функція підтримання сталого розвитку – сприяння тривалому стабільному екологічному, економічному та соціальному розвитку.
3. науково-всесвітня – вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних і антропогенних процесів, організація моніторингу на локальному, національному та глобальному рівнях, сприяння екологічній освіті та екологічному вихованню населення.

Виходячи з багатофункціонального призначення БР перед ними стоять важливі наукові завдання фундаментального та прикладного характеру: екологічні, економічні та соціальні.

До екологічних завдань БР відносяться: збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, моніторинг за природними процесами й антропогенними впливами.

Економічні завдання БР полягають у сприянні вирішенню пріоритетних для регіонів завдань прикладного характеру. Це досягається через усунення чинників, які зумовлюють деградацію природного середовища регіону. Наприклад, у степовій зоні такі пріоритетні завдання стосуються збереження гумусу в ґрунтах, попередження їх вторинного засолення, осолонцювання, підтоплення, захисту від вітрової ерозії. Для ландшафтів широколистяно-лісової зони – це підвищення біологічної стійкості та продуктивності лісових екосистем, поліпшення їх водоохоронних та ґрунтозахисних функцій, сприяння природному відновленню. Важлива група економічних завдань БР стосується розробки екологічно обґрунтованих методів господарювання на основі прогресивних

технологій, що підвищують ефективність використання природних ресурсів при мінімальному порушенні природного середовища. Особливе значення БР полягає також у підтримці традиційних форм землекористування, які не суперечать екологічним вимогам та використання їх у різних галузях господарства.

Соціальні завдання БР полягають у збереженні культурних і історичних цінностей та культурної спадщини регіону в цілому сприянні екологічній освіті та екологічному вихованню широких мас населення, підвищенні кваліфікації фахівців різних галузей охорони природи.

В ПЗФ України категорія «біосферний заповідник» з'явилась відносно недавно – у 1992 році разом з прийняттям Закону «Про ПЗФ України». Відповідно до цього закону, **біосферні заповідники** є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, що створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонового екологічного моніторингу, вивчення НПС, його змін під дією антропогенних факторів.

Біосферні заповідники створюються на базі природних заповідників, національних природних парків з включенням до їх складу територій та об'єктів ПЗФ інших категорій та інших земель, і належать до всесвітньої глобальної мережі біосферних заповідників.

Для біосферних заповідників установлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням:

- Заповідна зона – включає території, призначені для збереження і відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів, генофонду рослинного і тваринного світу; її режим визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників.

- Буферна зона – включає території, виділені з метою запобігання негативному впливу на заповідну зону господарської діяльності на прилеглих

територіях; її режим та порядок створення визначаються відповідно до вимог, встановлених для охорони зон природних заповідників.

- Зона антропогенних ландшафтів – включає території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування, місць поселень, рекреації та інших видів господарської діяльності.

У межах території біосферних заповідників можуть виділятися зони регульованого заповідного режиму, до складу яких включаються регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища з додержанням вимог щодо їх охорони.

Для БЗ практично не існує стандартів щодо їх розмірів. Так, наприклад, у США такий БР як Національний Арктичний резерват (великий арктичний річковий басейн) – має площу 3 млн. га, національний заказник Алеутських островів – 1млн. 100 тис. га, тоді як експериментальна зона Сан-Хосе (дубова савана з однорічним трав'яним покривом) обмежується територією в 1861 га. Найбільший в світі біосферний резерват, що функціонує на базі Гренландського національного парку, має площу 70 млн. га.

На сьогодні в Україні, відповідно до чинного законодавства статус біосферних заповідників мають «Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна, Чорноморський, Карпатський, Дунайський, на площі 227 тис. га. Поряд із ними до Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО включені Ужанський національний природний парк з Надсянським регіональним ландшафтним парком у складі українсько-польсько-словацького транскордонного біосферного резервату «Східні Карпати» та Шацький національний природний парк під назвою Шацького біосферного резервату, який стане частиною українсько-польського (можливо білоруського) міжнародного біосферного резервату «Західне Полісся».

Національні природні парки.

Національний парк є однією з найстарших категорій природоохоронних територій. Перший в світі Йеллоустонський національний парк, площею 888 708 га був створений у 1872 році в США. Його створив уряд «для користування і на

радість народу на всі часи у вигляді загальнонаціонального парку». Так вперше в законодавчому порядку увійшов у природоохоронну практику термін «національний парк».

Національні природні парки (НПП) – природоохоронні, рекреаційні, культурно-освітні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення та активного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність. Національні парки мають досить складну територіальну структуру. Паралельно із зоною заповідного режиму тут виділяється зона регульованої рекреації, зона стаціонарної рекреації та господарська зона.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами та об'єктами вилучаються з господарського використання і надаються національним природним паркам у встановленому порядку.

До складу територій національних природних парків можуть включатися ділянки землі та водного простору інших землевласників та землекористувачів.

На національні природні парки покладається виконання таких основних завдань:

- Збереження цінних природних та історико культурних комплексів та об'єктів.
- Створення умов для організаційного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності з додержанням режиму охорони заповідних комплексів та об'єктів.
- Створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності з додержанням режиму охорони заповідних комплексів та об'єктів.
- Проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розробка наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів.
- Проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

На території національних природних парків з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної цінності природних комплексів й об'єктів, та їх особливостей встановлюються диференційний режим охорони, відтворення та використання згідно з функціональним зонуванням:

- Заповідна зона – призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів, режим якої визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників.

- Зона регульованої рекреації – в її межах короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристських маршрутів і екологічних стежок, тут забороняються рубки лісу головного користування, промислове рибальство та мисливство, інша діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони.

- Зона стаціонарної рекреації – призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку.

- Господарська зона – у її межах проводиться господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на парк завдань, знаходяться населені пункти, об'єкти комунального призначення парку, а також землі інших землевласників та землекористувачів, включені до складу парку, на яких господарська діяльність здійснюється з дотриманням загальних вимог щодо охорони НПС.

На території зони регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарської зони забороняється будь-яка діяльність, що призводить або може призвести до погіршення стану НПС та зникнення рекреаційної цінності території національного природного парку.

Зонування території національного природного парку. Рекреаційна та інша діяльність на його території проводиться відповідно до Положення про національний природний парк та Проекту організації території національного природного парку, охорони, відтворення та рекреаційного природного парку,

охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

На сьогодні в Україні існує 49 НПП. Їх загальна площа становить 1311637,6 га, що складає близько 30% від площі ПЗФ і 2,2 % від площі держави.

Регіональні ландшафтні парки (РЛП) як організаційна форма охорони природи в Україні почав застосовуватись в практиці охорони природи з 1990 року, коли був створений перший в Україні регіональний ландшафтний парк «Дністровський каньйон» у Тернопільській області. Як категорія ПЗФ РЛП був введений в нашій державі 1992 року Законом України «Про ПЗФ України».

Регіональні ландшафтні парки є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

Регіональні ландшафтні парки організовуються, як правило, без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

Вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів для потреб регіональних ландшафтних парків проводиться в порядку, встановленому законодавством України.

На регіональні ландшафтні парки покладається виконання таких завдань:

- Збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів.
- Створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів.
- Сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

На території регіональних ландшафтних парків з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів й об'єктів, може проводитися зонування

з урахуванням вимог, встановлених для території національних природних парків.

Проект організації території регіонального ландшафтного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів та порядок його реалізації затверджуються державним органом, який прийняв рішення про організацію парку.

На відміну від НПП, РЛП можуть створюватися поблизу великих міст. В цих умовах РЛП мають перевагу саме як організаційна форма охорони природи: дозволяють враховувати роздробленість території, перетвореність природних умов, високу антропогенні навантаження, а також створюють передумови збереження невеликих, але досить добре збережених і цінних природних комплексів. Крім того, в цих умовах найбільш повно проявляються соціальні функції РЛП, зокрема можливість задоволення потреб міського населення у місцях відпочинку, можливість організації пізнавально-просвітницьких форми відпочинку. РЛП є перспективною організаційною формою охорони природних територій саме в регіонах з високим ступенем господарської освоєності ландшафтів.

Перший РЛП в Україні «Дністровський каньйон» був створений у Тернопільській області в 1990 році.

Формування мережі РЛП в Україні відбувається швидкими темпами. На 01.01. 2017 р. уже в різних регіонах діяло 32 РЛП. Їх загальна площа становить 500 тис. га, або 18 % від площі ПЗФ та 0,8 % від площі держави.

Заказники є однією з найбільш розповсюджених в Україні категорій заповідних об'єктів і мають суттєве значення в мережі її ПЗФ.

Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх природних компонентів. Вони виконують функції збереження та відтворення природних комплексів, видів чи природних ресурсів, підтримання загального екологічного балансу. Залежно від своєї природоохоронної, екологічної, наукової й іншої цінності заказники можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Заказниками загальнодержавного значення оголошують території, на яких наявні природні комплекси та об'єкти, збереження яких має національне значення, а саме: види, які занесені до Червоної книги України, території, на яких зберігаються рослинні угруповання, занесені до Зеленої Книги України, території водно-болотних угідь міжнародного значення, території, яким притаманна виняткова господарська цінність (водогосподарська, ґрунтозахисна, лісгосподарська), території, що забезпечують охорону генофонду цінних лікарських рослин та запасів їх сировини, унікальні печери, бальнеологічні ресурси.

Заказниками місцевого значення оголошуються на територіях, природні комплекси та природні ресурси яких мають переважно регіональне або місцеве значення: види рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на територіях областей та АР Крим, рослинні угруповання, типові та рідкісні для регіонів.

Залежно від цільового призначення та необхідного режиму охорони заказники поділяються на типи.

Таблиця 2.2.2

Типи заказників

Тип заказників	Призначення заказників
Ландшафтні	Призначені для збереження чи відновлення особливо цінних природних комплексів (природних ландшафтів)
Лісові	Призначені для збереження чи відновлення особливо цінних типових та унікальних для України та окремих її регіонів лісових насаджень, що мають природоохоронну, наукову або прикладку цінність.
Ботанічні	Призначені для збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів рослин і їх угруповань.
Загально зоологічні	Призначені для збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному

	відношенні, а також рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів тварин (підвидів, популяції).
Орнітологічні	Призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів птахів (підвидів, популяції), створення сприятливих умов для птахів під час гніздування, линяння та зимівлі, міграції.
Ентомологічні	Призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів комах.
Іхтіологічні	Призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів риб (підвидів, популяції), в місцях їх нересту, нагулу та зимівлі.
Гідрологічні	Призначені для збереження цінних водних об'єктів і природних комплексів (болотних, озерних, річкових, морських).
Загальногеологічні	Призначені для збереження цінних об'єктів і комплексів неживої природи (геологічних відслонень, виходів кристалічних порід, родовищ мінералів і інших корисних копалин, примітних форм рельєфу і пов'язаних з ним елементів ландшафту).
Палеонтологічні	Призначені для збереження місць знахідок і скупчень решток або скам'янілих зразків викопної флори і фауни, що мають особливе наукове значення.

Карстово-спелеологічні	Призначенні для збереження цінних у науковому та рекреаційному відношенні печер, поверхневих карстово-спелеологічних утворень печерних видів флори і фауни.
------------------------	---

Оголошення заказників проводиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На території заказника обмежується або забороняється діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим положенням про заказник.

Господарська, наукова та інша діяльність, що не суперечить цілям і завданням заказника, проводиться з додержанням загальних вимог щодо охорони НПС.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заказником, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

ПЗФ України має в своєму складі (станом на 1.01.2017 р.) 3195 заказників, із яких 320 мають загальнодержавне значення. Частка кількості заказників від загальної кількості територій і об'єктів ПЗФ становить близько 38,5 %, а їх загальна площа – близько 32,1 % від площі ПЗФ і 2,3 % від площі держави. Розміри окремих заказників варіюють в дуже широких межах – від 1 га до десятків тисяч га. Близько 80% заказників загальнодержавного значення мають площі в діапазоні 100-10 000 га, біля 18% - до 100 га. Найбільшим серед них є ландшафтний заказник Сулинський (Полтавська та Черкаська області), площею 31 161,3 га.

Пам'ятки природи.

Термін «пам'ятка природи» уперше ввів Олександр фон Гумбольдт у XVIII ст. під час подорожі (1799-1804 рр.) Південною Америкою він побачив у Венесуелі велетенські дерева із родини мімозових. У своєму звіті про подорож він висловив думку про необхідність збереження таких об'єктів як «реліквій природи» або «пам'яток природи» і ввів це поняття у природоохоронну літературу.

Термін «пам'ятка природи» як природоохоронну категорію для заповідання вперше застосував у кінці XIX століття відомий німецький діяч охорони природи, природоохоронний комісар Пруссії Гуго Конвенц. Завдяки його активній діяльності вже на початку XX століття в Німеччині було узаконено таку категорію, як «пам'ятка природи», і почали створюватися пам'ятки природи. Наприкінці 1920-х років природоохоронна категорія «пам'ятка природи» була введена на території Радянської України.

Пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Залежно від характеру, походження і необхідного режиму охорони пам'ятки природи поділяють на такі групи:

- *комплексні* – до яких можуть бути віднесені:
  - ділянки мальовничих місцевостей,
  - еталонні ділянки недоторканої природи,
  - локальні території, на яких серед антропогенно зміненого ландшафту збереглися рештки природних екосистем,
  - природні ландшафти з унікальними формами рельєфу (гори, групи скель, ущелини, каньйони, групи печер, льодовикові цирки і долини, моренно-валунні гряди,
- *ботанічні* – представляють собою:
  - місця зростання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних і зникаючих видів рослин,
  - лісові масиви та ділянки лісу, особливо цінні за своїми характеристиками (породним складом, продуктивністю, генетичними якостями), а також зразки видатних досягнень лісогосподарської науки і практики,
  - окремі гаї, дерева-довгожителі та їх біогрупи, дерева, що мають історико-меморіальне значення, дерева оригінальних форм, окремі екземпляри екзотів і реліктів, а також природні об'єкти штучного походження – стародавні алеї, парки, бульвари,

- *зоологічні* – оголошуються в місцях мешкання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних і зникаючих видів тварин, в місцях гніздування птахів, колоніальних поселень,

- *гідрологічні* – до яких відносять природні об'єкти, що відіграють важливу роль у підтримці гідрологічного режиму певних територій та мають водоохоронне значення:

- витоки річок, воно-болотні комплекси, ділянки заплав невеликих річок, ділянки морського узбережжя,

- окремі водні об'єкти – озера, ставки, водоспади,

- природні гідромінеральні комплекси – термальні і мінеральні водні джерела, родовища лікувальних грязей.

- *Геологічні* – являють собою геологічні відслонення, що мають особливу наукову цінність:

- опорні розрізи, стратотипи, виходи рідкісних мінералів, гірських порід і корисних копалин,

- геолого-географічні полігони, у тому числі класичні ділянки з особливо виразними слідами сейсмічних явищ, а також оголення розривних і складчастих порушень залягання гірських порід,

- останці, прояви карсту, печери, гроти, окремі мальовничі скелі, льодовикові валуни, визначні гори, еталонні ділянки корисних копалин, місцезнаходження рідкісних чи особливо цінних палеонтологічних об'єктів, а також геологічні об'єкти штучного походження, наприклад, старі кар'єри.

Оголошення пам'яток природи проводиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На території пам'яток природи забороняється будь-яка діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміні первісного їх стану.

Власники або користувачі природних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених пам'ятками природи, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

В Україні до 90% пам'яток природи та інших об'єктів ПЗФ місцевого значення не винесені в натуру, що стає причиною незаконного захоплення

територій пам'яток природи. Нерідко до складу пам'яток природи включаються території, що не мають жодної екологічної або іншої цінності. Охоронний режим багатьох пам'яток природи не виконується землекористувачами, і тому значна частина пам'яток природи існує лише на папері.

Згідно з Правилами поліпшення якісного складу лісів, затвердженими Кабміном України 12 травня 2007 р. № 724, в пам'ятках природи дозволяється проведення суцільних і вибіркового рубок таких видів: догляду, санітарних, лісовідновних, переформування, реконструкції, ландшафтних. В результаті, в пам'ятках природи, незважаючи на відносно заповідний режим, що декларує ст. 28 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», відбувається масове вирубування лісу, чим завдається істотний збиток біорізноманітності. Так, у середньому в кожній області України в пам'ятках природи щорічно вирубається близько 190 м³ деревини на площі близько 8 га, а в середньому щорічно по Україні - 4600 біля м³ деревини на площі близько 190 га.

В сильно освоєних регіонах категорія пам'яток природи набуває виняткового значення для охорони малих за площею природних комплексів, що є необхідним для формування (або підтримання) екологічно збалансованої просторової структури ландшафту. Пам'ятка природи – переважаюча за кількістю об'єктів категорій ПЗФ України. станом на 1.01. 2017 р. в Україні нараховується 3 460 пам'яток природи, з них 136 – загальнодержавного значення. В законодавстві України немає обмежень щодо площ, які можуть мати території та об'єкти цієї категорії. Проте, на практиці, пам'ятки природи в Україні – це здебільшого невеликі за площею і справді унікальні території або унікальні об'єкти, для яких часто при заповіданні взагалі не визначається площа. Біля 70% пам'яток природи загальнодержавного значення мають площі від 10 до 100 га, найчастіше декілька десятків га. Близько 10% пам'яток природи – мають площу менше 1 га. Найбільшою за розмірами є ботанічна пам'ятка природи «Холодний яр» у Черкаській області площею 533 га.

Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне та естетичне значення з метою збереження їх у природному стані.

Особливості заповідних урочищ визначені в самій назві цієї категорії. Урочище – це ділянка місцевості з чітко сформованими природними межами (наприклад, степова балка, водойма). Тобто, вимогою для території заповідного урочища є територіальні цілісність і природність меж. Водночас для їх території має бути встановлений суворий заповідний режим – тут забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах.

Функціональне призначення заповідних урочищ – збереження у природному стані цілісних ландшафтів. Ця функція визначає важливу роль заповідних урочищ у комплексному збереженні біологічного та ландшафтного різноманіття, а також у вивченні природних процесів, що протікають у них. Не важко помітити, що аналогічні функції виконують і природні заповідники, заповідні зони біосферних заповідників і національних природних парків. Та, на відміну від цих категорій ПЗФ, які є природоохоронними територіями загальнодержавного значення, заповідні урочища – території місцевого значення.

Оголошення заповідних урочищ проводиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На території заповідних урочищ забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах, включених до їх складу, відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заповідними урочищами, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

На території заповідних урочищ забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах, включених до їх складу, відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заповідними урочищами, беруть на себе зобов'язання і

витрати щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження. В окремих випадках навколо заповідних урочищ встановлюються охоронні зони.

Згідно Правил поліпшення якісного складу лісів, затверджених Кабміном України 12 травня 2007 р. № 724 в заповідних урочищах дозволяється проведення суцільних і вибіркових рубок наступних видів: догляду, санітарних, лісовідновних, переформування, реконструкції, ландшафтних. У результаті, в заповідних урочищах, незважаючи на строгий заповідний режим, що декларує ст. 30 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», відбувається масове вирубування лісу, чим завдається істотний збиток біорізноманітності. Так, в середньому в кожній області України в заповідних урочищах щорічно рубається близько 4400 м³ деревини на площі близько 85 га, а в середньому щорічно по Україні — близько 105400 м³ деревини на площі близько 2040 га, що складає 2% від усієї площі заповідних урочищ.

У Київській області рубками пройдено кожне третє заповідне урочище, що має ліс. На жаль, у багатьох заповідних урочищах є і інші порушення заповідного режиму — забудова, здобич піску і глини, полювання, масовий відпочинок населення, заїзд автотранспорту та ін. Наприклад, в заповідному урочищі «Турчино» (Київська обл.) відбувається заїзд машин і відпочинок населення, у заповідному урочищі «Святе» (Чернігівська обл.) незаконно споруджений особняк, в заповідному урочищі «Мар'ївське» (Миколаївська обл.) була організована незаконне видобування піску, в заповідному урочищі «Радомська дача» (Чернігівська обл.) відбувається незаконне висадження інтродуцентів (ялиці і модрини), у заповідному урочищі «Лівобережжя» (Миколаївська обл.) відбувається незаконний масовий відпочинок населення, в заповідному урочищі «Дубові гряди» (Харківська обл.) зафіксовано незаконне сінокосіння, на Волині масове браконьєрство відмічене в заповідному урочищі «Озеро Тур», в заповідному урочищі «Березина» в Хмельницькій області розрито законсервовану ракетну шахту, в заповідному урочищі «Сарганівський ліс» (Кіровоградська обл.) виявлені незаконні звалища.

Станом на початок 2017 року до складу природно-заповідного фонду України входило 815 заповідних урочищ загальною площею 95928,7 га. Більша

частина заповідних урочищ має незначні розміри – декілька десятків га. Але серед них зустрічаються як дуже малі – менше 1 га, так і відносно великі – до декількох тис. га. найбільше заповідне урочище «Дністровські плавні» в Одеській обл. має площу 7 620 га.

2.3. Штучно створені об'єкти.

Перші **ботанічні сади** на території України почали організовуватись на початку XIX ст. у 1804 році був закладений ботсад при Харківському університеті, у 1806 р. – при Вищій Волинській гімназії у м. Кременці, у 1812 році – Нікітський ботанічний сад у Криму.

Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної і освітньої роботи.

Ботанічні сади загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами.

Ботанічним садам місцевого значення у встановленому порядку може бути надано статус науково-дослідної установи.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються ботанічним садам.

На території ботанічних садів забронюється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій флори.

У межах ботанічних садів для забезпечення необхідного режиму охорони та ефективного використання можуть бути виділені зони:

- **Експозиційна** – її відвідування дозволяється в порядку, що встановлюється адміністрацією ботанічного саду.
- **Наукова** – до складу зони входять колекції, експериментальні ділянки, на відвідування її мають право лише співробітники ботанічного саду у

зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також спеціалісти інших установ з дозволу адміністрації саду.

- Заповідна – відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язано з проведенням наукових спостережень.

Зонування території ботанічних садів проводиться відповідно до Положення про ботанічний сад та Проекту організації території ботанічного саду, що розробляється спеціалізованими науковими та проектними установами і затверджується органом, у підпорядкуванні якого перебуває ботанічний сад, за погодженням з Міністерством охорони НПС України.

Перші ботанічні сади в Європі:

- ✓ 1542 р. м. Лейпциг, Німеччина
- ✓ 1543 р. м. Піза, Італія
- ✓ 1576 р. м. Падуя, Італія
- ✓ 1576 р. м. Лейден, тоді Нідерланди, в 17 ст. — Голландія.

Серед перших був і ботанічний сад в місті Болонья, заснований натуралістом Уліссе Альдрованді (1522—1605). Він цікавився не тільки ботанікою, а й зоологією. Тому залишив в місті також Зоологічну колекцію, що стала підмурками Зоологічного музею.

В Україні є ботанічні сади, підпорядковані Національній академії наук України (Національний ботанічний сад НАНУ імені Миколи Гришка у Києві, Донецький та Криворізький ботанічний сад НАНУ), та підпорядковані іншим установам.

Львівська та київська колекції тропічних і субтропічних рослин, з колекцій усіх українських ботанічних садів, внесені до державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання країни.

Всього в Україні станом на 2015 рік нараховувалося 30 ботанічних садів і 19 дендропарків різного підпорядкування, координацію наукових досліджень та організаційну діяльність яких здійснює Рада ботанічних садів та дендропарків України. Головною установою Ради є Національний ботанічний сад імені Миколи Гришка НАН України. У 2012 році Рада ботанічних садів і дендропарків

України була одним з ініціаторів створення Ради ботанічних садів і дендропарків при Міжнародній асоціації академій наук.

Список ботанічних садів України:

- Ботанічний сад Асканія-Нова
- Ботанічний сад Вінницького державного аграрного університету
- Ботанічний сад Дніпропетровського національного університету
- Ботанічний сад Державного агроєкологічного університету
- Донецький ботанічний сад НАН України
- Запорізький міський дитячий ботанічний сад
- Ботанічний сад Прикарпатського національного університету ім.

В. Стефаника

- Ботанічний сад Подільського державного аграрно-технічного університету
- Ботанічний сад Національного аграрного університету
- Кременецький ботанічний сад
- Криворізький ботанічний сад НАНУ
- Ботанічний сад Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка
- Ботанічний сад «Волинь» Волинського державного університету ім. Л. Українки
- Ботанічний сад Львівського національного університету ім.

І. Франка

- Ботанічний сад Національного лісотехнічного університету України
- Ботанічний сад кафедри фармакогнозії і ботаніки Львівського національного медичного університету
- Ботанічний сад агробіостанції факультету природознавства Ніжинського державного університету ім.
- Національний ботанічний сад НАНУ імені Миколи Гришка
- Ботанічний сад ім. академіка О. В. Фоміна Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

- Ботанічний сад Одеського національного університету
ім. І. І. Мечникова
- Ботанічний сад Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
- Ботанічний сад Таврійського національного університету
ім. В. І. Вернадського
- Ботанічний сад Сумського педагогічного університету
ім. А. С. Макаренка
- Ботанічний сад Харківського національного університету
ім. В. Н. Каразіна
- Ботанічний сад при ХДУ — ботанічний сад Херсонського державного університету
- Ботанічний сад Хмельницького національного університету
- Ботанічний сад Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького
- Ботанічний сад Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича
- Ботанічний сад Ужгородського національного університету
- Нікітський ботанічний сад УААН — Національний науковий центр

Дендрологічні парки створюються з метою збереження і вивчення у спеціальних умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для більш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

Дендрологічні парки загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами.

Дендрологічним паркам місцевого значення у встановленому порядку може бути надано статус науково-дослідної установи.

Земельні ділянки з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються дендрологічним паркам.

На території дендрологічних парків забороняється діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню дендрологічних колекцій.

Нині в Україні існує 57 дендропарків загальною площею близько 1800 га, з яких 19 – загальнодержавного значення. Більшість парків має невелику площу 10-20 га, хоча є і великі дендропарки (дендропарк «Олександрія» займає площу 405 га). Деякі дендропарки на своїй території мають природні ділянки лісів, що має велике значення для охорони біорізноманітності. Проте стаття 38 Закону «Про природно-заповідний фонд України» необґрунтовано дозволяє проведення в дендрологічних парках санітарних рубок, рубки догляду і рубки реконструкції. Згідно Санітарних правил в лісах України, затверджених Кабміном України 27 липня 1995 р. № 555, в дендрологічних парках можуть проводитися вибіркові і суцільні санітарні рубки, а також очищення лісу від мертвої деревини (ліквідація захаращеності)[3]. В результаті у дендрологічних парках відбувається масове вирубування лісу, чим наноситься істотний збиток біорізноманітності. В середньому щорічно в усіх дендропарках України рубається близько 1800 м³ деревини на площі близько 600 га. Деякі дендропарки («Софіївка», «Веселі Боковеньки», «Олександрія») проводили рубки в 2013 р., 2014 р., 2015 р. незаконно, не маючи лімітів, затверджених Мінприродою України. У 2015 р. в дендропарку «Олександрія» проводилися рубки, не маючи не лише лімітів, але і узгодження на санітарні рубки з боку Київської облдержадміністрації.

Деякі дендропарки («Олександрія») в рік вирубують більше, ніж затверджено в лімітах. У дендропарках є і інші порушення природоохоронного законодавства, наприклад, в дендрологічному парку «Олександрія» протизаконно споруджений «мотузяний парк розваг» і звіринець.

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи на базі експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі.

Зоологічні парки загальнодержавного значення є природоохоронними культурно-освітніми установами.

Земельні ділянки з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються зоологічним паркам.

На території зоологічних парків забороняється діяльність, що непов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню сприятливих умов для життя тварин цих парків.

Основними завданнями зоологічного парку є: формування та утримання колекцій тварин; збереження і відтворення в штучних умовах тварин (у першу чергу рідкісних та зникаючих видів) вітчизняної і зарубіжної фауни, які мають наукове, господарське та культурно-освітнє значення; демонстрація населенню рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин; проведення науково-дослідних робіт; ведення первинного обліку кадастрових відомостей; ведення державного обліку колекцій тваринного світу; вивчення, узагальнення і впровадження вітчизняного та зарубіжного досвіду утримання тварин у неволі; проведення науково-освітньої роботи в галузі екології, етології, зоології та охорони природи, мисливського господарства; поширення еколого-освітніх знань, які сприяють формуванню природоохоронного світогляду населення в галузі екології; створення підсобних господарств, розплідників, лабораторій, майстерень, центрів юнатської діяльності, постійних і тимчасових (стаціонарних і пересувних) зоовиставок, зоомагазинів та інших об'єктів; здійснення різноманітних форм культурного обслуговування, створення умов для повноцінного відпочинку та дозвілля населення, якщо це не загрожує збереженню сприятливих умов для життя тварин.

На території зоологічних парків є метою забезпечення виконання поставлених перед ними завдань виділяються зони:

- Експозиційна – призначена для стаціонарного утримання тварин і використання їх у культурно-пізнавальних цілях.
- Наукова – у її межах проводиться науково-дослідна робота, відвідування зони дозволяється у порядку, що встановлюється адміністрацією парку.
- Рекреаційна – призначена для організації відпочинку та обслуговування відвідувачів парку.

- Господарська – зона, де розміщуються допоміжні господарські об'єкти.

Проект організації території зоологічного парку розробляється спеціалізованими науковими та проектними організаціями і затверджується органом, у підпорядкуванні якого перебуває зоологічний парк, за погодженням з органами Мінприроди України.

На сьогодні в Україні є 13 зоологічних парків – об'єктів ПЗФ:

1. Асканія-Нова (заповідник)
2. Вінницький зоопарк
3. Докучаєвський зоопарк
4. Київський зоопарк
5. Луцький зоопарк
6. Менський зоопарк
7. Миколаївський зоопарк
8. Одеський зоопарк
9. Рівненський зоопарк
10. Харківський зоопарк
11. Херсонський зоопарк
12. Черкаський зоопарк
13. Ялтинський зоопарк

Зоологічні парки можуть організовувати пересувні експозиції тварин, мати у своєму складі підсобні господарства, які створюються для забезпечення тварин кормами.

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою їх охорони і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є природоохоронними рекреаційними установами. Оголошення парків-пам'яток садово-паркового мистецтва проводиться з вилученням у

встановленому порядку або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва можуть проводитися наукові дослідження.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням поставлених перед ними завдань і загрожує їх збереженню.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забезпечується проведення екскурсій та масовий відпочинок населення, здійснюється догляд за насадженнями, включаючи санітарні рубки, рубки реконструкцій та догляду з підсадкою дерев і чагарників ідентичного видового складу замість загиблих, вживаються заходи щодо запобігання самосіву, збереження композицій і дерев, чагарників і квітів, трав'яних газонів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва може проводитися зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів. Утримання та реконструкція парків-пам'яток садово-паркового мистецтва проводиться за проектами, що розробляються спеціалізованими науковими і проектними установами і затверджуються органами, у підпорядкуванні яких перебувають ці парки, за погодженням з органами Міністерства охорони НПС України.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених парками-м'ятками садово-паркового мистецтва, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

Значна частина парків-пам'яток садово-паркового мистецтва України – це старовинні парки, створені у XVII-XIX ст. Парки закладались навколо великих маєтків, що були власністю окремих заможних родин. Створювались вони з використанням природних особливостей ландшафтів, що збагачувались штучними насадженнями, ставками, архітектурними спорудами і займали значні площі. В най час старовинні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва використовуються як місця масового відпочинку або як території оздоровчих та лікувальних установ.

Станом на 1.01.2002 року в Україні нараховується 529 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, з них 88 мають загальнодержавне значення.

Серед відомих об'єктів ПЗФ України цієї категорії в ранзі об'єктів **загальнодержавного значення:**

Стрийський парк: Лебедине озеро

Шарівський парк: міст через ставок

Національний дендрологічний парк «Софіївка» (має також міжнародний статус)

Черкаський міський парк «Сосновий бір»

Стрийський парк (Стрийський парк: Віртуальний 3D-тур)

Парк імені Івана Франка (Львів)

Сквер імені Шевченка (Тернопіль)

Шарівський парк

Наталіївський парк

Краснокутський дендропарк

Сатанівська перлина

Гостра могила (Луганськ)

ПП-СПМ місцевого значення:

Бережанський парк

Заліщицький парк

Парк культури та відпочинку імені Т.Г. Шевченка

2.4. Міжнародна класифікація природоохоронних територій. Категорії природно-заповідних територій Міжнародного союзу охорони природи та природно-заповідного фонду України.

Збір інформації, її аналіз та підготовку пропозицій щодо світової практики заповідання здійснює авторитетна міжнародна громадська організація - Міжнародний союз охорони природи (далі – МСОП). В її рамках діє Всесвітня комісія з питань природоохоронних територій, яка тісно співпрацює з Міжнародним центром моніторингу довкілля у м. Кембриджі (Великобританія).

У цьому центрі знаходиться банк даних щодо усіх природоохоронних територій світу.

МСОП під природоохоронною (природно-заповідною) територією (англ. - a protected area) розуміє „ділянку суші та/або моря, що спеціально визначена для збереження біорізноманіття, природних та пов'язаних з ними культурних ресурсів, природоохоронний режим в межах якої забезпечується законодавчими та іншими ефективними засобами” і з 1992 р. визначає 6 категорій природоохоронних територій. Ці категорії визначаються залежно від спрямованості цілей управління і наведені в табл.2.4.1.

Таблиця 2.4.1

Категорії природно-заповідних територій МСОП

Індекс категорії	Назва		Характер управління й охорони
	англійською	українською	
категорія I	Strict Protection	Територія суворої охорони	-
	Ia	Strict Nature Reserve	Природний резерват суворої охорони
	Ib	Wilderness Area	Територія для збереження дикої природи
категорія II	National Park	Національний парк	управління спрямоване переважно на наукові дослідження
категорія III	Natural Monument	Пам'ятка природи	здійснюється охорона дикої природи без втручання в природні процеси
категорія IV	Habitat/Species Management Area	Територія для збереження	управління з метою збереження екосистем та для цілей рекреації
			управління з метою охорони специфічних природних рис
			здійснюється охорона певних типів природних

		природних середовищ і видів	середовищ та/або окремих видів флори і фауни чи їх груп
категорія V	Protected Landscape/Seascape	Територія охорони ландшафту / морська акваторія	поєднується збереження ландшафтів та/або акваторій і рекреація
категорія VI	Managed Resource Protected Area	Територія охорони ресурсів	збереження природних цінностей забезпечується шляхом сталого використання природних ресурсів

Стисло розглянемо категорії природоохоронних територій МСОП, оскільки при вирішенні питань міжнародного співробітництва в галузі заповідної справи важливе оперування деякими спільними для різних країн категоріями ПЗФ.

Природний резерват суворої охорони (підкатегорія Ia) визначається як ділянка суші та/або моря, яка містить визначні або репрезентативні екосистеми, геологічні або фізіологічні особливості та/або види, які представляють інтерес для наукових досліджень та/або моніторингу довкілля.

Цілі управління природним резерватом суворої охорони зводяться до збереження природних середовищ, екосистем, видів, ландшафтів та екологічних процесів у них непорушеними настільки, наскільки це можливо. Зокрема, через обмеження доступу людей до резервату й мінімізації зовнішніх впливів шляхом ретельного планування і виконання дослідницьких та інших дозволених робіт.

Територія природного резервату суворої охорони має бути достатнього розміру, щоб гарантувати цілісність її екосистем та досягнення цілей управління, заради яких ця територія була заповідана. Ця територія має бути поза прямим антропогенним впливом як на час створення, так і надалі. Збереження біорізноманіття тут можливе без активного менеджменту або реконструкції природних середовищ (що й відрізняє резерват від категорії IV).

Територія для збереження дикої природи (підкатегорія Ib) – це велика незмінена або слабко змінена ділянка суші та/або моря, де зберігся природний характер території без великих населених пунктів і постійного її відвідування населенням, охорона та управління якою спрямовані на збереження даної території в природному стані.

Загальна мета управління цією природно-заповідною категорією – забезпечити прийдешнім поколінням людей можливість відчувати насолоду від спілкування з природою, яка не була істотно порушена, підтримувати протягом тривалого часу її головні особливості й давати можливість місцевому населенню підтримувати притаманний їм спосіб життя.

Територія для збереження дикої природи повинна мати високу природну якість, не зазнавати суттєвого антропогенного впливу, включати визначні екологічні, геологічні, фізико-географічні або інші об'єкти, що становлять наукову, освітню, естетичну, історичну та іншу цінність. Важливим є також те, що ця територія надавала можливості для усамітнення людей, що зрідка можуть насолоджуватись дикою природою, з використанням простих, тихих, не забруднюючих довкілля транспортних засобів (маються на увазі немоторизовані засоби пересування). Для того, щоб забезпечити зазначені цілі заповідання, територія для збереження дикої природи має бути досить значних розмірів.

Національний парк (категорія II) – це природна територія, призначена для охорони екологічної цілісності однієї або більше екосистем, недопущення їх руйнування й експлуатації, що має стати основою для забезпечення духовних, наукових, освітніх, рекреаційних і туристичних потреб населення, сумісних з цілями збереження природного довкілля.

Загальна мета управління національними парками полягає в охороні природних і мальовничих території національного та міжнародного значення для реалізації духовних, наукових, освітніх, рекреаційних або туристичних потреб, увіковічення в природному стані репрезентативних зразків фізико-географічних регіонів, угруповань, генетичних ресурсів і видів, забезпечення їх стійкості та різноманіття. Відвідування природного парку має бути на рівні, за якого його територія підтримується в природному або близькому до нього стані, але при

цьому приймаються до уваги потреби місцевого населення у використанні природних ресурсів парку такою мірою, яка не суперечить іншим цілям його управління.

Територія національного парку має включати репрезентативні для біогеографічного регіону типи ландшафтів, де види рослин і тварин, екотопи та геоморфологічні об'єкти мають особливе духовне, наукове, освітнє, рекреаційне і туристичне значення. Ця територія також має бути достатньо великою і включати одну або більше цілісних екосистем, суттєво незмінених людською діяльністю.

Перший у світі Йеллоустонський НП створено в 1872 році на площі 888708 га. Він був створений урядом США «для користування і на радість народу на всі часи у вигляді загальнонаціонального парку».

В Європі перший національний парк був створений у Швеції в 1909 році. Європейські національні парки є різних типів: деякі незначні за розмірами і лише з природними екосистемами; інші в природних екосистемах поєднують проблеми і збереження і землекористування; треті створюються на вже, у значній мірі освоєних людиною, напівпритомних територіях. На II світовому конгресі національних парків у 1972 році було визнано, що навіть заощадлива рекреація призводить до негативного впливу на природний стан екосистем.

Пам'ятка природи (категорія III) – це територія, яка містить одну або більше специфічних природних або природно-культурних цінностей, які є визначними або унікальними через їх рідкісність, типовість, естетичні якості або культурне значення.

Мета управління ними полягає в довічному збереженні цих цінностей і, за можливості, їх дослідження та використання в освітніх цілях і для одержання естетичної насолоди. Діяльність, що визнається за шкідливу для цілей заповідання, виключається й попереджується. Територія пам'ятки природи має включати одну або більше значних цінностей (до яких, наприклад, належать ефектні водоспади, печери, кратери, відслонення з викопними рештками, піщані дюни разом з унікальною або репрезентативною фауною і флорою тощо). Її розміри мають бути достатніми, щоб зберегти її цінності.

Територія для збереження природних середовищ і видів (категорія IV)

є ділянкою суші та/або моря, в межах якої здійснюються заходи, що гарантують збереження окремих типів природних середовищ та/або видів флори і фауни. Отож, головною метою управління цими територіями є збереження та підтримка тих особливостей природних середовищ, що необхідні для збереження важливих видів флори і фауни, їх угруповань, шляхом вживання певних дій та особливого менеджменту. За провідні види діяльності визнаються наукові дослідження та моніторинг довкілля, оскільки саме вони є основою сталого менеджменту природних ресурсів. Важливим видом діяльності є також використання окремих природних комплексів для освіти людей, усвідомлення ними цінностей природних середовищ і необхідності управління збереженням дикої природи.

Територія для збереження природних середовищ і видів повинна відігравати важливу роль в охороні природи і виживанні видів, тому такою територією часто визначаються природні комплекси, що є місцями розмноження тварин, водно-болотні угіддя, коралові рифи, естуарії, луки, ліси або місця відкладання ікри, включаючи поля „випасу” в морях. Ця територія має бути важливою для існування національно чи місцево (регіонально) важливої флори. Охорона цих природних середовищ часто залежить від активних втручань і здійснення спеціальних заходів, що відрізняє цю категорію від підкатегорії Ia). Її розміри залежать від потреб видів, які охороняються, і можуть знаходитись в діапазоні від відносно малої до дуже значної за площею.

Територія охорони ландшафту / морська акваторія (категорія V) - ділянка суші та/або моря, де в результаті тривалої взаємодії людини і природи виникла особлива територія (акваторія) із значною естетичною, екологічною та/або культурною цінністю. Часто вона відзначається високим біологічним і ландшафтним різноманіттям. Збереження цілісності традиційної взаємодії людини і природи є необхідним для охорони, підтримання та еволюції такого ландшафту. Отже, підтримка цієї гармонійної взаємодії природних і культурних складових ландшафту шляхом його охорони та продовження традиційного використання земель, будівельної практики, культурних традицій, стилю життя місцевих общин, збереження їх соціального та культурного устрою визнається за

головну мету управління охоронюваним ландшафтом. Поряд із цим необхідно підтримувати різноманіття ландшафтів та природних середовищ, а також пов'язаних з ними видів і екосистем, припиняти та попереджати використання земель і дії, які є несумісними з цілями збереження ландшафту. Важливим є забезпечення можливостей для рекреації та туризму, які за специфікою і масштабом співзвучні особливостям даного ландшафту, підтримувати наукову та освітню діяльність, які сприяють довготерміновому росту добробуту місцевого населення.

Територія охоронюваного ландшафту має охоплювати ландшафти високої пейзажної цінності з різноманіттям екотопів, флори і фауни, а також із зразками традиційного або унікального використання землі, місцевих звичаїв і вірувань. Ця територія має надавати можливості для рекреації та туризму в рамках повсякденного стилю життя та економічної діяльності місцевого населення.

Територія охорони ресурсів (категорія VI) складається переважно з незмінених природних комплексів, управління якими спрямоване на забезпечення довготривалої охорони та збереження біорізноманіття, й, водночас, спрямоване на стале забезпечення населення дарами (продуктами) природи.

Управління такими територіями включає охорону та підтримку біорізноманіття та інших природних цінностей території поряд із підтримкою екологічно обґрунтованих технологій, що забезпечують стале виробництво продукції.

Не менше двох третин території охорони ресурсів мають знаходитись в природному стані як на сучасному етапі, так і в майбутньому. При цьому вона може включати ряд модифікованих екосистем і, навіть, великі комерційні плантації. Вона має бути достатньо великою, щоб витримувати використання ресурсів без значної шкоди для довготривалого збереження її природних цінностей.

Як видно із наведених цілей управління природно-заповідними територіями різних категорій МСОП, ці цілі для багатьох категорій збігаються. Проте, вони мають для них різний ступінь важливості (пріоритетності). Таблиця 2.3 дає уявлення про ці співвідношення.

Цілі управління природно-заповідних територій категорій IUCN

Мета управління	Категорія МСОП						
	Ia	Ib	II	III	IV	V	VI
Наукові дослідження	1	3	2	2	2	2	3
Охорона дикої природи	2	1	2	3	3	-	2
Збереження видів та генетичного різноманіття	1	2	1	1	1	2	1
Підтримання екологічних послуг	2	1	1	-	1	2	1
Охорона специфічних природних/культурних особливостей	-	-	2	1	3	1	3
Туризм і рекреація	-	2	1	1	3	1	3
Освіта	-	-	2	2	2	2	3
Стале використання ресурсів природних екосистем	-	3	3	-	2	2	1
Підтримка культурних/традиційних цінностей	-	-	-	-	-	1	2

Умовні позначення: 1 - основна мета, 2- другорядна мета, 3- потенційна мета, – - ціль не ставиться

Вищезазначені категорії МСОП є узагальненням світового досвіду заповідання цінних природних чи напівприродних територій та рекомендацією країнам для використання цього досвіду. Вона розглядається також, а останнім часом і використовується, як основа для уніфікації системи природоохоронних (природно-заповідних) територій, прийнятих у різних державах.

Українська система категорій природно-заповідного фонду загалом дуже близька до категорій МСОП, хоча й має свою специфіку. В ПЗФ України присутні аналоги всім першим п'яти категоріям МСОП, про що йтиметься нижче. Що ж стосується категорії VI „Територія охорони ресурсів”, то в ПЗФ України аналогів їй немає, хоча певні паралелі можна наводити з іншими територіями, що підлягають охороні. До останніх належать насамперед

природоохоронні ліси групи I, частина експлуатаційних лісів групи II, експлуатація яких здійснюється помірними темпами (див. Лісовий кодекс України), а також території водозахисних зон (відповідно до Водного кодексу України).

Якщо об'єкт ПЗФ не відповідає міжнародно-визнаним визначенням природоохоронної території, то статус такої території не надається. Це відмічається, як неініціалізована категорія у списку WCMC (UA).

Очевидно, що на національному рівні окремі категорії з однаковими назвами, як у списку WCMC, часто їм не відповідають, і навпаки.

Природоохоронні території різних категорій часто переходять одна в одну. Деколи одна природоохоронна територія розміщена в межах іншої. Так, об'єкти категорії V часто містять об'єкти категорій I та IV; деякі містять об'єкти категорії II. У свою чергу останні можуть містити природоохоронні території Ia та Ib.

Уряди відповідають за нормальне існування природоохоронних територій. Фактична відповідальність може лежати як на центральних, так і на регіональних чи навіть локальних органах управління, приватних особах чи локальних спільнотах. На практиці за об'єкти категорій I-III зазвичай відповідають якісь державні структури, за інші – локальні чи регіональні органи управління.

Практика показує, що об'єкти ПЗФ функціонують нормально за підтримки місцевого населення та органів місцевого самоуправління. Управляюча структура повинна мати нормальну комунікативну та консультативну системи.

Природоохоронні території не є ізольованими одиницями. Екологічно, економічно, політично та культурно вони пов'язані з навколишніми територіями. Через це вони повинні бути залучені до регіонального перспективного планування та менеджменту.

Контрольні запитання та завдання

- 1. Які природні території підлягають особливій охороні?*
- 2. Побудувати класифікаційну схему ПЗФ України.*
- 3. Охарактеризуйте категорію природного заповідника.*
- 4. Охарактеризуйте категорію біосферного заповідника.*

5. *Охарактеризуйте категорію НПП.*
6. *Охарактеризуйте категорію РЛП.*
7. *Охарактеризуйте категорію заказника.*
8. *Охарактеризуйте категорію пам'ятки природи.*
9. *Охарактеризуйте категорію заповідного урочища.*
10. *Охарактеризуйте категорію ботанічного саду.*
11. *Охарактеризуйте категорію дендрологічного парку.*
12. *Охарактеризуйте категорію зоологічного парку.*
13. *Охарактеризуйте категорію парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва.*
14. *Вкажіть основні категорії природно-заповідних територій за класифікацією МСОП.*

Тема 3. Геоекологічні підходи в організації природно-заповідних територій

- 3.1. Теорія острівної біогеографії в заповідній справі.
- 3.2. Форма і характер меж природно-заповідних територій.
- 3.3. Геоекологічні принципи і правила територіальної організації природно-заповідних територій.
- 3.4. Функції заповідних систем різних категорій.

3.1. Теорія острівної біогеографії в заповідній справі.

Природно-заповідні території повинні виконувати не лише функцію збереження та розселення рідкісних і зникаючих, науково або естетично цінних видів біоти, важливих конкретних територій, екосистем, ландшафтів або інших окремих об'єктів природи, осередків біорізноманіття, а і функцію забезпечення регуляції біосферних процесів та підтримки екологічної рівноваги, посилення здатності біогеоценотичного покриву для самовідновлення. Для виконання окреслених завдань необхідне запровадження певних наукових геоекологічних підходів до організації природно-заповідних територій.

Теорія острівної біогеографії народилася у 1967 р., її основоположниками вважаються американські вчені-екологи Роберт Макартур і Едвард Вілсон, які вивчали характер фауни і флори на островах різного типу (різного походження, віку, площі, ступеня ізольованості та ін.).

При цьому острів як ізольована екосистема являє собою дуже зручну для вивчення модель еволюції території – з моменту появи на поверхні океану або відділення від материка і аж до сьогодення.

У той же час у багатьох районах світу природно-заповідні території сьогодні також нагадують острови, з усіх боків оточені антропогенними ландшафтами. Зі зростанням ступеня господарського освоєння земель, прилеглих до природно-заповідних територій, їх острівна відособленість посилюється, що позначається на процесах, які в них протікають, рівні

біорізноманіття та ін. Це дозволило екстраполювати деякі положення острівної біогеографії на теорію і практику організації природно-заповідних територій.

Зміна характеру острівної біоти внаслідок ізолюваності відбувається під впливом *ефекту інсуляризації* (від лат. insula – острів) і призводить до ряду наслідків: збіднення складу флори і фауни, зростання щільності популяції окремих видів, збільшення розмірів їх екологічних ніш, втрати з часом видового різноманіття і т.п. Відносно природно-заповідних територій це може розглядатися як окремий випадок закону розчинення системи в чужому середовищі: «...індивідуальна система, що працює в середовищі з рівнем організації більш низьким, ніж рівень самої системи, приречена: поступово втрачаючи структуру, система через деякий час розчиниться в навколишньому середовищі».

Вивчення природи резерватів показало, що основні положення острівної біогеографії добре проявляються і в межах ізолюваних заповідних територій; зокрема число місцевих видів скорочується, насамперед за рахунок великих хребетних тварин, але зростає кількість видів, які починають заселятися. Зростає чисельність адвентивних рослин (від лат. adventicius – чужий, не властивий) при паралельному збідненні аборигенної флори, відбувається обмеження ро-зселення видів. Спостерігається зменшення кількості хижаків, зростає міжвидова конкуренція, різко збільшується щільність населення найбільш конкурентноспроможних видів та ін.

Деякі положення, важливі при організації природно-заповідних територій, вимагають більш детального вивчення.

Зв'язок між числом видів і площею природно-заповідної території.
Встановлено, що між видовим розмаїттям та площею острова існує залежність, що виражається формулою:

$$S = c \cdot A^z,$$

де S – число видів, A – площа острова, c і z – константи.

Графічно така залежність виражається кривою, яка спочатку круто йде вгору, а потім виположується майже паралельно осі абсцис, так що подальше збільшення площі не дає адекватного приросту числа видів (рис. 3.1.1).

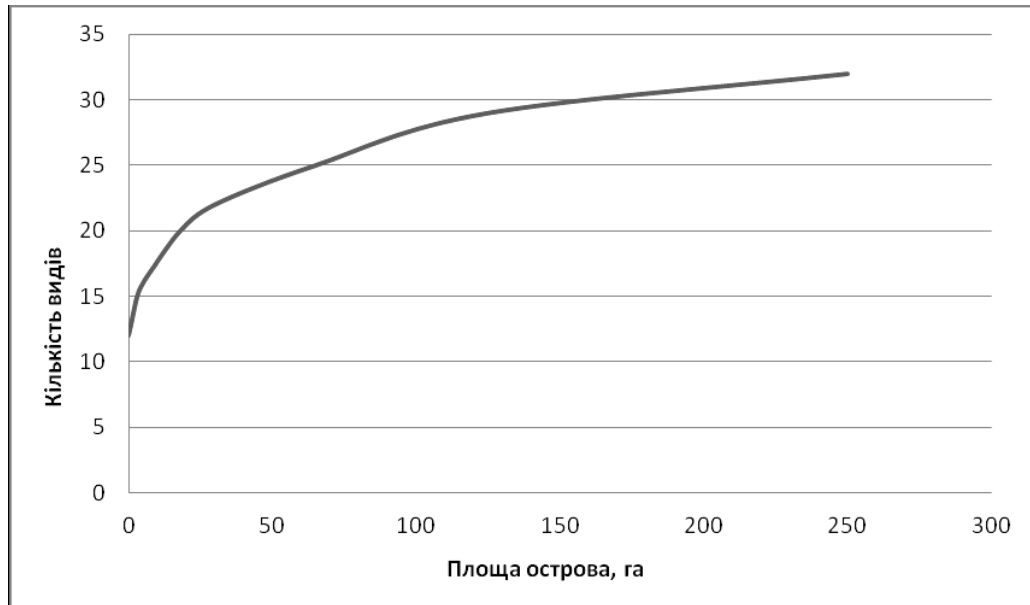

Рис. 3.1.1. Залежність між числом видів і площею

Точка перегину відповідає площі резервату, оптимальній для збереження біорізноманіття. Наприклад, в тундрі і бореальних лісах зростання числа видів зі збільшенням площі швидко сповільнюється, а в тропічних лісах мінімум-ареал (найменша ділянка угруповання, що зберігає всі його характерні риси) досягається на величезних площах.

«Фауністичний колапс». Необхідно враховувати, що навіть у великих резерватах з екологічно повноцінними межами збереження стабільних і багатих видами екосистем протягом тривалого часу навряд чи можливе, оскільки буде діяти ефект інсуляризації. Швидкість вимирання видів при цьому прямо залежить від розмірів території. Навіть у великих резерватах площею в кілька тисяч квадратних кілометрів фауна ссавців майже негайно після ізоляції почне втрачати істотне число видів. Ці втрати складуть майже половину початкового числа видів через кілька сотень років і три чверті – через тисячу років.

Чим менше площа заповідної території та чим більше ступінь ізолюваності, тим інтенсивніше йде так званий «фауністичний колапс». При вирішенні цієї проблеми необхідно поєднати рішення двох ключових питань.

Перше з них – про мінімальну чисельність життєздатних популяцій, де основне значення для збереження має проблема генетичного розмаїття. У резерватах невеликого розміру, що займають острівне положення, невеликі

ізолювані популяції тварин не володіють необхідною генетичною змінюваністю. За різких змін умов існування вони не здатні адекватно до них пристосовуватися, і у такої популяції шанси на зникнення достатньо великі. Крім того, у маленьких ізолюваних популяціях виникає небезпека інбридингу, тобто схрещування близькоспоріднених особин, що призводить до генетичної однорідності і робить популяції більш чутливими до мінливих умов середовища.

Для оцінки ймовірності вимирання популяції через генетичні зміни зазвичай використовуються два критерії: ефективна чисельність популяції і тривалість її існування. Встановлено, що для короткочасного існування популяції ссавців (в межах 100 років) достатньо ефективною є чисельність в 50 особин, а для більш тривалого збереження (кілька сотень років) вона повинна бути приблизно в 10 разів більше, що забезпечить адаптивні процеси в популяції.

Друге питання, яке потребує вирішення, – *мінімальна площа природно-заповідної території*. В даному випадку виходять з уявлення про те, що території, яку займає популяція великих хижаків, має бути достатньо для інших видів, які тут мешкають. Тому при встановленні мінімальної величини резервату орієнтуються на площу, необхідну для існування мінімальної чисельності життєздатної популяції великих хижаків.

Однак можливість виділення території для популяції великих хижаків з розрахунку 500 особин поки залишається у сфері теорії або якихось виняткових умов. Так, наприклад, розрахунки для Йеллоустонського національного парку показують, що для збереження протягом тривалого часу популяції з 50-90 ведмедів гризлі площа національного парку повинна бути збільшена з нинішніх 8 983 тис. км² до 10-13,5 тис. км², а популяція з 500 тварин вимагає для себе площі, більшої за 122 тис. км². Природно-заповідна територія для охорони білого ведмеда зайняла б весь Північний Льодовитий океан і його узбережжя, оскільки ця тварина має величезні індивідуальні ділянки.

Один зі способів мінімізації ефекту «фауністичного колапсу» – зменшення ефекту ізолюваності шляхом зниження антропогенних навантажень у ландшафтах навколо резервату, організація екологічних коридорів і створення буферних зон навколо резерватів.

Оптимальна площа буферної зони обчислюється за формулою:

$$A_2 = [(1-Z)^{-1/z} - 1]A_1,$$

де Z – константа, A_1 і A_2 – площі резервату та буферної зони відповідно.

При Z , що дорівнює 0,25, оптимальна площа буферної зони в 2,16 разу більше площі самої заповідної території. Якщо резерват має форму кола з радіусом R , то буферна зона повинна мати форму кільця, що охоплює його, із зовнішнім радіусом $R = 1,78 R_1$. При ламаній межі резервату оптимальна величина буферної зони обчислюється за координатами вершин багатокутника, що апроксимує кордон резервату.

Архіпелаг або острів? Одна з найгостріших дискусій в острівній біогеографії та організації природно-заповідних територій розгорілася навколо питання, який резерват краще (за інших рівних умов) – один великий «острів» або кілька дрібних резерватів («архіпелаг»), що займають таку ж площу. Однозначної відповіді на це питання немає, тому що кожен з варіантів має свої плюси і мінуси.

У великому резерваті можуть загубитися вузьколокальні види, що живуть за межами резервату, в малому – частина видів може бути не охоплена через фрагментарність місцеперебувань.

Великий резерват є більш стійким до зовнішніх впливів, малі – в ряді випадків можуть забезпечувати сумарно більшу різноманітність і т. ін.

Це завдання найчастіше вирішується не з біолого-географічних, а із соціально-економічних позицій. Більшість вчених сходяться на думці, що величину природно-заповідної території потрібно по змозі максимізувати, оскільки для збереження цілісних природних комплексів з усіма взаємозв'язками необхідна достатньо велика площа; крім того, великі резервати краще створюють буферний ефект.

Основний мінус невеликих за площею резерватів – недостатня стійкість до природних та антропогенних факторів. Чим менше резерват, тим вище темпи його старіння.

Однак це не означає, що невеликі природно-заповідні території не являють собою інтересу для охорони природи. Нерідко виникають ситуації, що повністю

виключають організацію великого резервату. У цьому випадку такі заповідні території здатні виконувати ряд специфічних завдань: зберігати унікальні місцеперебування; зберігати види, що вимагають для свого виживання невеликих територій; забезпечувати екологічні зв'язки між крупними резерватами; мати освітнє та пізнавальне значення. У певних умовах кілька дрібних резерватів, рівних за сумарною площею одному великому, здатні зберігати таке ж (або більше) число видів, але протягом більш короткого часу.

У той же час при організації природно-заповідної території у формі архіпелагу необхідне вирішення ряду додаткових задач з оптимізації його діяльності. Серед них особливо важливим є взаємне розташування окремих резерватів, що забезпечує можливість вільного обміну тваринами між ними, оптимальне «вписування» заповідної території в географічний простір з урахуванням матеріально-енергетичних потоків, вибір оптимального числа резерватів – складових «архіпелагу» та ін.

3.2. Форма і характер меж природно-заповідних територій.

Структуру природно-заповідної території для вирішення деяких природоохоронних завдань можна оптимізувати, використовуючи ряд геометричних принципів. Теоретично оптимальною повинна бути конфігурація, здатна за найменшої площі забезпечити репрезентативність природних комплексів, зберегти біорізноманіття та підтримувати необхідну стійкість.

Найбільш придатною є форма кола, що з усіх геометричних фігур однакової площі має найменший периметр. Це скорочує протяжність кордонів резервату і тим самим знижує число точок дотику з прилеглими природно-антропогенними ландшафтами. Крім того, форма кола мінімізує відстань при переміщеннях усередині резервату, що важливо для імміграції видів. Іншими словами, про ступінь оптимальності форми природно-заповідної території можна судити шляхом її порівняння з колом.

Для цього використовується формула:

$$D = \frac{P}{2\sqrt{\pi A}},$$

де D – індекс форми ділянки; P – периметр, км; A – площа, км², π – 3,14.

Розрахунки показують, що за круглої форми індекс D дорівнює одиниці, за прямокутної – 1,2; у разі подовженого прямокутника – приблизно 1,6; за стрічкової форми – близько 2, а якщо форма має велику довжину кордонів, ця величина зростає в кілька разів.

При використанні індексу форми природно-заповідної території йдуть на другий план такі важливі структурні характеристики резервату як протяжність кордонів (периметр) і величина площі. У результаті може виявитися, що резервати мають однакові індекси форми за величезної різниці площ.

Тому поряд з індексом форми необхідно додатково розраховувати *відношення довжини кордонів заповідних територій до площі (P/A) і обернене відношення (A/P).*

Перший критерій використовується для оцінки екологічної проникності кордонів резервату. Чим вище отримане значення P/A , тим більш «прозорими» є його кордони. Наприклад, для Алтайського заповідника відношення P/A дорівнює 0,08, а для однієї з невеликих ділянок Центрально-Чорноземного заповідника – 3,26. Це однозначно свідчить про значно більшу уразливість другого заповідника і високу проникність його кордонів у порівнянні з першим.

Другий показник A/P відображає ступінь екологічної оптимальності території і, відповідно, природоохоронну цінність резервату. Чим вище показник A/P , тим вище місце займає резерват в ієрархічному ряду резерватів (за інших рівних умов). Якщо відношення A/P виражається невеликими значеннями (наприклад, за сильно витягнутої звивистої форми резервату воно менше 5), то середня відстань від будь-якої внутрішньої точки до кордону резервату є невеликою, отже, природні комплекси є нестійкими до зовнішніх впливів, а біота, що зберігається, значною мірою схильна до впливу різних випадковостей. У міру збільшення відношення A/P природні комплекси, що знаходяться під охороною, стають більш стійкими, оскільки середня відстань від будь-якої точки до кордону заповідної території зростає і його екологічна цінність підвищується.

Такі основні положення теорії острівної біогеографії пов'язані з організацією природно-заповідних територій. Разом з тим можливості їх практичного застосування залишаються дискусійними. Зазначимо, що на

практиці важливо забезпечити різноманітність характерних місць існування, наявність необхідного числа природних територіальних комплексів, що сприятиме найбільшому охопленню видів, які зберігаються.

3.3. Геоекологічні принципи і правила територіальної організації природно-заповідних територій.

В основу рішення питання організації природно-заповідних територій закладений ряд принципів і правил, що є визнаними для геоекології і складають базові засади сучасного природокористування та охорони природи.

Принцип територіальної диференціації. Цей принцип впливає з розходжень, відмінностей ландшафтної структури природно-заповідної території, полягає в різному ступені інтенсивності проведення природоохоронних робіт і, відповідно, різній щільності і конфігурації систем екологічної інфраструктури. Чим вище потенційна стійкість ландшафту і його природна різноманітність, тим менше він потребує охорони.

Принцип превентивності. Він передбачає першочергове формування природоохоронних геосистем на територіях, які активно втягнені в господарський обіг, але не втратили повністю свого потенціалу самовідновлення. Відповідно до цього принципу спочатку формується система екологічної інфраструктури, а вже потім планується господарська діяльність.

Принцип управління і контролю ґрунтується на різних рівнях активності (невтручання, надання допомоги й активне керування) органів охорони природи та громадських організацій у створенні і підтриманні на необхідному рівні природоохоронних заходів.

Принцип повсюдності є важливим у тому плані, що базується на уявленнях про тісні горизонтальні зв'язки поміж різними ландшафтами й усередині кожного з них. Тому природоохоронними об'єктами і системами повинні бути охоплені всі території, але з різним статусом охорони.

Принцип поліфункціональності полягає в можливості і бажаності виконання одним об'єктом одночасно декількох функцій.

Еволюційно-генетичний принцип передбачає формування мережі природно-заповідних об'єктів, щоб забезпечувала збереження всього генофонду і нормальне протікання еволюційних процесів існування видів і угруповань.

Екологічний принцип вимагає, щоб число, розміри і характер розміщення територій зі статусом охорони забезпечували збереження всієї різноманітності екосистем, історично сформованих природних зв'язків між ними й екологічної рівноваги.

Науковий принцип – мережа природно-заповідних територій повинна включати всі природні території й об'єкти, що мають наукову цінність. У зв'язку з цим необхідно охороняти в першу чергу типові й рідкі об'єкти та види.

Естетичний принцип вимагає включення у природоохоронну мережу найбільш мальовничих ділянок природи, що сприяють розвитку емоційної сфери людини, удосконаленню естетичних уявлень.

Пізнавальний принцип – мережа природних територій зі статусом охорони повинна включати всі об'єкти, що мають загальноосвітнє і пізнавальне значення.

Принцип рекреаційного спрямування – природоохоронна мережа повинна включати усі території з найбільш багатими рекреаційними ресурсами.

Принцип репрезентативності – полягає в необхідності повного відображення в об'єктах природоохоронної мережі природи регіону в цілому.

Господарський принцип – необхідно зберегти усі об'єкти, що використовуються або можуть бути використані у виробничій сфері.

Правило «м'якого» керування природою. Відповідно до цього правила всі зусилля повинні бути спрямовані на активізацію корисних природних ланцюгових реакцій, у тому числі й процесів відновлення і відтворення ресурсів.

Правило функціональної «поляризації» ландшафту, обґрунтоване Б.Б. Родоманом. У його основу покладені принципи розмежування зон різного функціонування. Найбільш функціонально різними поміж собою є території, які активно використовуються в господарській діяльності, з одного боку, й заповідні – з іншого. Через притаманну їм контрастність вони не можуть бути функціонально взаємодіючими, отже, потребують наявності або ж штучного створення перехідних або буферних зон.

Правило повноти складових, відповідно до якого число функціональних складових системи природно-заповідних територій повинно бути оптимальним – без недостатності або надлишку і має визначатися типом системи й умовами середовища. Дотримання вказаних принципів і правил створює сприятливе середовище для планування та подальшого проектування системи природно-заповідних територій, складаючи раціональний комплекс останньої.

3.4. Функції заповідних систем різних категорій.

Залежно від головного призначення, природоохоронного режиму, територіальної та ландшафтної структури заповідних об'єктів їх функції можна умовно поділити на прямі і непрямі. Спочатку з'ясуємо прямі функції заповідних екосистем різних категорій.

Біоконсерваційна функція (збереження генофонду).

У природному процесі еволюції світу в умовах глобального техногенного впливу на навколишнє середовище, виникли небажані вторинні явища, які зумовлюють катастрофічне збіднення генофонду, а отже, зниження параметрів у природі. Тому збереження генетичних ресурсів і біологічної різноманітності на нашій планеті належить до головних завдань. На жаль, темпи зникнення біологічних видів випереджають розробку теоретичних засад та практичних заходів їх збереження. Зоологи встановили, що з початку XVI ст. на планеті було знищено 36 видів ссавців і 94 види птахів. Якщо 4 століття тому з біосфери протягом 100 років зникало в середньому по одній формі (виду, підвиду) хребетних тварин, то в XX ст. в середньому вимирає по одній формі організму кожних 8 місяців.

У країнах, на території яких розташовані Карпати, зараз індивідуальної охорони потребують близько 10% видів судинних рослин. Приблизно таку їх кількість потрібно охороняти і в Карпатському регіону. Виходячи з фітоісторичних міркувань, у групу рідкісних видів слід включити передусім третинні релікти, популяції яких збереглися в специфічних екологічних умовах на обмеженій площі.

На особливу увагу заслуговує в Карпатах генофонд диких родичів культурних рослин. При сучасних методах селекції, спрямованих НП мак продуктивності нових сортів, їх генетична основа звузилась до критичного рівня. Тому у «Світовій стратегії охорони природи» особлива увага приділена збереженню видової різноманітності диких родичів культурних рослин, яка є їх своєрідним «страховим генетичним фондом».

Заповідні екосистеми Карпат також мають важливе значення для збереження генофонду лікарських рослин. Лише в Українських Карпатах відомо понад 300 видів таких рослин, що належать до 31 родини.

Флора Карпат відзначається великим багатством лучних рослин (понад 700 видів), декоративних (36 родин), ефіро-олійних (140) та медоносних (270). Збереження їх генофонду в системі заповідних територій – важлива біоконсерваційна функція.

Така ж вагома їх функція в збереженні раритетного (рідкісного) генофонду ссавців, орнітофауни (птахи), герпетофауни (плазуни), батрахофауни (земноводні), круглоротих і риб, малакофауни (молюски), ентомофауни (комахи).

У зв'язку з існуючою тенденцією дальшої денатуралізації природних ландшафтів біоконсерваційне призначення заповідних об'єктів набуватиме виняткового значення в ефективному збереженні генофонду біосфери. Адже зникаючі види найкраще можуть вижити в тих природних умовах, які відповідають їх еколого-біологічним властивостям. Екологічно різноманітні гірські регіони Карпат особливо цінні для виконання цієї функції. Чим більш денатуралізовані і окультурені ландшафти, розташовані навколо них, тим екологічно вагомішою біоконсерваційна функція заповідних екосистем природного походження.

Але в багатьох випадках таку функцію успішно можуть виконувати і охоронні об'єкти штучного походження – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки. Чимало видів диких тварин – зубр, дикий кінь, тарпан та інші – саме завдяки їм збереженні і повернуті у природні умови. У майбутньому ці об'єкти матимуть ще вагоміше рятувальне біоконсерваційне значення, зокрема,

для популяцій тих видів рослин і тварин, які в природних умовах знаходяться в особливо загрозливому стані.

Біогенетична функція. В доіндустріальний період головною причиною зникнення популяцій рідкісних видів було їх безпосереднє фізичне знищення, здебільшого для утилітарних потреб. Історичні дані свідчать, що так зникли в карпатському та інших регіонах мамонт, зубр, тур, дикий кінь – тарпан та інші великі звірі. Зараз основною причиною видової пауперизації флори і фауни є скорочення в індустріальних районах площі природних ландшафтів, з яким екологічно пов'язані стенотопні (види, які живуть в визначених місцях) та інші рідкісні види, погіршення загальної екологічної ситуації у біосфері зумовленої хімічним і фізичним забрудненням природного середовища та дисфункцією екосистем. Доказом цього є незадовільна екологічна ситуація у промислово розвинутих країнах Середньої Європи, де вже зникло 1,4-1,5% видів аборигенної флори. Деякі ботаніки вважають, що протягом найближчих 100-200 років на континенті може зникнути декілька тисяч видів рослин. Існують підстави стверджувати, що у польодовиковий період у наших широтах вперше у біосфері темпи вимирання біологічних видів стали випереджувати темпи їх еволюції. Тому пріоритетним завданням екосозології є підтримання генетичної мінливості у природі. Така мінливість – наслідок еволюційного процесу у біосфері, з одного боку, і запорука його нормального ходу – з другого. Найсприятливіші екологічні умови для спонтанного ходу цього процесу існують у ПС. Тому створення у різних природно-географічних зонах система заповідних територіальних комплексів має вагоме значення.

Поряд з біогеографічними регіонами тропіків і субтропіків, в яких зосереджено близько 50% генетичних ресурсів біосфери, важлива функція в еволюції рослинного і тваринного світу та збереження його генофонду належить гірським ландшафтам, що відзначаються значною варіабельністю екологічних умов. Відзначимо, що гори висотою понад 1000м, які розташовані в різних кліматичних зонах, займають 28% суші. Це підтверджують ботанічні дослідження наявності в горах Середньої і Південної Європи значної кількості поліплоїдних і ендемічних видів рослин. Так у флорі Швейцарських Альп

виявлено 51-56 % поліплоїдів. У Європі найвищим ступенем ендемізму відзначаються географічно ізольовані гірські масиви Корсіки і Центральної Греції (38%). За ними йдуть гірські масиви Сьєра-Невада (на пд. Португалії) (36%), Східні Альпи (18%), Піренеї (14%), Західні Альпи (13%), Центральні Апеніни (13%), високогір'я Карпат (12%).

У Карпатській гірській системі високим ступенем ендемізму відзначаються Ретезанські і Бучеджські гори, Високі Татри, Пієніни, Черногора та деякі інші гірські масиви. Всього в Карпатах відомо 238 ендемічних видів і підвидів судинних рослин, багато з яких ще мало вивчені. Охорона ендемів – особливо важливе завдання, бо зникнення таких видів – це втрата для світової флори.

Організація широкої мережі заповідних об'єктів у Карпатах, як і в інших гірських масивах, сприятиме збереженню генетичної різноманітності на нашому континенті. Для виконання цієї функції вони повинні бути територіально значними і охоплювати найбільш цінні щодо біогеографії й екології природні екосистеми, розташовані у всіх висотних рослинних ступенях.

Інформаційна і документаційна функції. Заповідні території організуються на базі незайманих господарським впливом наземних, прісноводних або морських екосистем, розташованих у різних природно-географічних зонах. Такі об'єкти містять у собі цікаву й важливу екологічну інформацію про хід еволюційних процесів у природі, про структурно-функціональну організацію екосистем, їх гомеостаз (нерухомість) та динамічні тенденції в різні геологічні періоди (реліктові та ендемічні фітоценози). Вони служать рівночасно своєрідними природними еталонами, на базі яких можна давати порівняльну екологічну і економічну оцінку культурним екосистемам, а також оцінку різних форм антропогенного впливу на природне середовище. В цьому плані особливе значення мають біосферні заповідники, які об'єднують природні і господарські комплекси і служать натуральними моделями оптимізації. На жаль, мережа їх у країні зараз незадовільна і потребує розширення.

Науково-дослідна функція. Полягає у можливості проведення в заповідних територіях систематичних стаціонарних досліджень екологічних процесів. В біосфері під впливом різноманітних природних сил – космічних, геоендогенних, біогеоенних проходять постійні зміни – еволюційні, кліматичні, геофізичні, геохімічні, біотичні. З початку агрокультурного періоду істотні зміни відбуваються також внаслідок антропогенного впливу. Складну організованість біосфери та функціонування її екосистем при взаємному впливі природних і антропогенних факторів найкраще можна вивчити в стаціонарних екологічних умовах. Цій меті служить географічна мережа державного ПЗФ. На її базі вже проводяться комплексні дослідження при допомозі біологічних, екологічних, геохімічних, біогеографічних і інших методів.

Біологічні методи дають змогу вивчити біологічні особливості типових і раритетних для певних регіонів видів флори і фауни з метою охорони і відтворення їх популяції. При допомозі екологічних методів вивчається структура і організованість здатних до саморегуляції екосистем як природних комплексів зі зворотними екологічними зв'язками. Геохімічні методи дають змогу з'ясувати складені геохімічні процеси у ландшафтах різних типів, вікові геохімічні зв'язки між ними. При допомозі біогеографічних методів досліджується закономірності просторового розташування популяцій різних екосистем і їх формування залежно від взаємозумовленої дії кліматичних, ґрунтових, гідрологічних, геолого-геоморфологічних факторів.

Результати таких комплексних досліджень з заповідних екосистемах використовують при науковому обґрунтуванні раціонального природокористування, оптимізації господарських екосистем, що знаходяться в сфері антропогенного впливу, при реконструкції екосистем, змінених внаслідок техногенних змін. Еталонна функція заповідних екосистем набуває особливої уваги при космічних та дистанційних методах вивчення географічної оболонки Землі.

Велике наукове значення мають також створені людиною охоронні об'єкти – дендрологічні парки, ботанічні сади, зоологічні парки. Результати багаторічних, часто навіть багатовікових експериментальних досліджень у галузі

інтродукції й акліматизації різних видів рослин та тварин, що проводяться на їх базі, становлять значний інтерес для лісового господарства, фармакології, тваринництва, озеленення міст і індустріальних комплексів.

На міжнародній конференції по охороні НС, що відбулася в Стокгольмі, була висунута важлива у природоохоронному відношенні ідея національного і глобального екологічного моніторингу для фіксації змін у біосфері, одержання достовірних даних про наслідки техногенного впливу на її складові блоки, екологічного прогнозування можливих змін їх параметрів та регулювання впливу техносфери на біосферу. Такі системні дослідження на регіональному, зональному та глобальному рівнях запропоновано проводити на базі глобальної мережі біосферних заповідників.

Структурою екологічного моніторингу передбачені спостереження за динамікою абіотичних і біотичних процесів під впливом природних і техногенних факторів. Абіотичні процеси досліджуються в рамках геофізичного (слідкування за фізичними параметрами біосфери) і геохімічного (слідкування за наслідками хімічного впливу) моніторингів. Біотичні процеси досліджуються за програмою біотичного моніторингу, що охоплює екосистеми природні, господарські та девастровані (зникнення, знищення). Зараз у Карпатах існують 4 біосферних заповідників – Баб'є-Гурський у Польських Карпатах, Ретезат та Петросул Марє – у Румунських Карпатах, Агтелекський – в Угорських Карпатах. Для того щоби програмою екологічного моніторингу охопити всю біогеографічну різноманітність гірської системи, необхідно розширити їх мережу і створити нові біосферні заповідники у Татрах, Бескидах, Чорногорі. Результати досліджень у рамках комплексного екологічного моніторингу на їх базі дадуть змогу обґрунтувати екологічну стратегію інтегральної охорони ПС в гірській системі та вирішувати актуальні для різних галузей народного господарства питання постійності природокористування.

Захисна екологічна функція. Проявляється у підтриманні шляхом охоронного режиму екологічного збалансованого стану в районах розташування ПЗФ. Заповідні екосистеми оточені прилеглими до них господарськими угіддями

і тому між ними існують двосторонні екологічні і біогеоцентричні зв'язки. Чим територіально більший заповідний масив, тим відчутніше проявлятиметься його захисний і біогеоцентричний вплив на господарські екосистеми, і навпаки. Це екологічне правило стосується і оцінки зворотного впливу господарських територіальних комплексів на заповідні.

При організації заповідних територій важливо обґрунтувати таку оптимальну площу. Яка б забезпечувала її геохімічну, екологічну та біогеоцентричну автономність, нормальний хід геохімічних, екологічних і біогеоцентричних процесів і, таким чином, нормальне функціонування природних екосистем та виконання захисної ролі. Зокрема, це стосується забезпечення нормальних умов для представників тваринного світу, які охороняються. Належну увагу слід приділяти конфігурації заповідної території, щоб вона сприяла зменшенню несприятливого впливу з боку господарських угідь.

Корисне екологічне значення заповідних об'єктів може проявлятися у різних формах. У гірських районах найбільш відчутний ефект їх ґрунто- і водозахисної ролі, а в селе- та лавинонебезпечних місцях – проти селевої та лавинної функції. Територіальне значення заповідні екосистеми можуть мати і певне кліматорегулююче значення.

Ґрунто- та водозахисна функції заповідних екосистем найкраще проявляються в гумідних районах Карпат. На лісогідрологічному стаціонарі Хрипелів, розташованому в межах висот 840-1225 м в Горганах, встановлено, що із 1183 мм опадів стиглі буково-ялицеві-смерекові ліси, які тут охороняються, затримують 300 мм, або 26%. Потужність снігового покриву тут значно нижча, ніж на відкритому ландшафті, промерзання лісових ґрунтів неглибоке і короткочасне. Тому вони трансформують поверхневий стік у внутрішньогрунтовий, завдяки чому відбувається рівномірне живлення вологою гірських рік і, таким чином, забезпечується їх нормальний гідрологічний режим. Дослідженнями, виконаними в Карпатському державному заповіднику, встановлено, що в басейнах гірських рік Лужанки і Угольки, де схили на площі 10 тис. га захищають заповідні букові ліси, за останні 50 років не було жодного

разу повеней, незважаючи на те, що в даному районі випадає 1390 мм опадів на рік.

Економічна функція. Заповідні екосистеми мають вагомe економічне значення для багатьох галузей народного господарства, які використовують відновні природні ресурси, зокрема, для лісового і мисливського господарства, та ін. Їх безпосередній економічний ефект полягає в тому, що заповідні території, виконуючи функцію сховища генофонду, сприяють також міграції біологічних видів у прилеглих господарських угіддях, збагачують видовий склад її флори і фауни.

Як встановив В. Шафер, понад 110 гірських карпатських видів рослин мігрували в прилеглі рівнинні ландшафти, де стали компонентами лісових і лучних екосистем. Окремі групи тварин, що охороняються на заповідній території, виконують корисну біосанітарну роль далеко за її межами. Для того щоб між заповідними і господарськими екосистемами підтримувався корисний вплив, потрібно приділяти належну увагу територіальним зв'язкам між ними.

Безпосереднє народногосподарське значення заповідних об'єктів – заказників, резерватів, пам'яток природи – полягає в тому, що осередки елітних дерев, диких лікарських та плодових рослин, які охороняються на їх території, можуть бути використані як насіннєві ділянки для селекційних робіт. Відомо, що дикі родичі культурних рослин стійкіші проти різних захворювань, тому вони цінний генетичний ресурс для покращення біологічних властивостей культурних сортів.

Соціальна функція. Властива національним паркам, охоронним ландшафтним областям, паркам-пам'яткам садово-паркового мистецтва, що мають поряд з природоохоронним і безпосереднє рекреаційне значення. Потреба розширення мережі цих охоронних об'єктів зумовлена існуючими швидкими темпами індустріалізації й урбанізації – характерної економічної і соціальної риси суспільства. За даними демографів велика кількість людей проживає в містах, тому перед соціальною екологією важливе завдання – забезпечення рекреаційними ресурсами населення міст і індустріально-промислових комплексів. Адже здоровий відпочинок людини, відновлення її фізичних і

духовних сил позитивно впливають на економічний ефект у сфері матеріального виробництва та розумової праці, що сприяє підвищенню добробуту й культурного рівня суспільства. Історичний аналіз розвитку заповідної справи в індустріально розвинутих зарубіжних країнах свідчить, що ідея організації мережі національних парків стала у цілому світі такою популярною і економічно вигідною завдяки поєднанню в них природоохоронних та соціальних функцій.

Поряд з відміченими безпосереднім значенням заповідних екосистем різних категорій вони виконують і ряд посередніх функцій – природопізнавальну, культурно-освітню, дидактичну, ландшафтно-естетичну.

До непрямих функцій заповідних систем відносять наступні.

Природопізнавальна функція властива заповідним екосистемам як природного, так і культурного походження. Природні екосистеми дають змогу ознайомитись з видовим складом їх флори і фауни у різних природно-географічних зонах, складними взаємозв'язками між біоценозами і їх середовищем, наслідками охорони популяцій зникаючих видів.

Зокрема, цікавими у природопізнавальному плані є незаймані господарським впливом гірських екосистеми Карпат, на базі яких можна на відносно короткому проміжку простору спостерігати за тими закономірностями зональних явищ у Середній Європі, за якими в рівнинних ландшафтах вдається простежити на значних територіях.

У заповідних об'єктах культурного походження є можливість ознайомитись з інтродукованими з різних біогеографічних районів видами рослин і тварин та їх здатністю до адаптації у нових екологічних умовах.

Культурно-освітня і дидактична функція. Полягає у сприянні розвитку загальноосвітньої сфери людини, розширенні її природничого і краєзнавчого кругозору, вихованні природоохоронної активності і відповідальності за стан природи як національного, так і загальнолюдського багатства. Історичний аналіз взаємодії суспільства і біосфери свідчить про значення природних багатств не лише для матеріального добробуту людини, але й для її інтелектуального і духовного розвитку. Розвиток природо-пізнавальної сфери людини допомагав їй

у боротьбі за існування, формування вольових властивостей, спрямованих на оптимізацію взаємовідносин з природою.

Ландшафтно-естетична функція. Розуміючи важливе значення навколишньої природи, людина прагнула зберегти не лише корисні для неї природні ресурси, а й естетично вартісні ландшафти. В організовані формі її прагнення вперше було практично реалізовано в минулому столітті у Франції, коли на вимогу митців у 1858 р. в околицях Парижа був взятий під охорону з естетичних міркувань природний лісовий масив та знаменитий парк у Фонтенбло. Перший в світі Йеллоустонський національний парк у США створений також завдяки не лише оригінальності, але й захоплюючій естетичності природних ландшафтів.

У нашому столітті під впливом монокультурного напрямку розвитку лісового й сільського господарства характерною рисою окультуреного географічного середовища стає його ландшафтна монотонність. Внаслідок зростаючого техногенного впливу площа природних естетично вартісних ландшафтів скорочується. Існуючий екологічний прогноз свідчить, що процес денатуралізації природних ландшафтів зростатиме, а отже, відбуватиметься і їх естетичне зміцнення.

Тому серед різноманітних функцій заповідних екосистем однією з вагомих є і надалі залишиться ландшафтно-естетична.

Заповідні території, хоч і виключені з господарського користування, проте вони теж зазнають до деякої міри посереднього географічного і геофізичного впливу, а національні парки та охоронні ландшафти – безпосереднього антропогенного пресу. Для того щоби ці об'єкти могли виконувати згадані прямі і непрямі функції, потрібно вдосконалювати природоохоронне впорядкування території і відповідно з ним забезпечувати диференційований режим охорони.

При існуючих темпах катастрофічного збіднення видового складу флори і фауни є забезпечення на його території абсолютної та регульованої охорони популяцій зникаючих видів.

Контрольні запитання та завдання

1. *Визначте передумови, що дозволяють екстраполювати певні положення острівної біогеографії на теорію і практику організації природно-заповідних територій.*
2. *Визначте залежність, що характеризує зв'язок між числом видів і площею природно-заповідної території.*
3. *Охарактеризуйте шляхи мінімізації ефекту «фауністичного колапсу».*
4. *Визначте переваги та недоліки розбудови природно-заповідних територій у формі «архіпелагу».*
5. *Охарактеризуйте найбільш оптимальну конфігурацію природно-заповідної території, здатну забезпечити репрезентативність природних комплексів, зберегти біорізноманіття та підтримати не-обхідну стійкість.*
6. *Охарактеризуйте значущість відношення довжини кордонів природно-заповідних територій до їх площі (P/A) і обернене відношення (A/P).*
7. *Визначте, яким чином у практиці організації природно-заповідних територій можна реалізувати принцип «територіальної диференціації»?*
8. *В чому полягає зміст «еволюційно-генетичного принципу»?*
9. *Охарактеризуйте правило «функціональної поляризації ландшафту» з точки зору його практичної реалізації.*
10. *Наведіть приклади «м'якого» керування природними процесами в межах природно-заповідних територій.*

Тема 4. Організаційні аспекти створення та проектування територій природно-заповідного фонду

4.1. Етапи створення територій природно-заповідного фонду.

4.1.1. Порядок узгодження.

4.1.2. Процедура створення об'єктів ПЗФ.

4.1.3. Підготовка та подання клопотання про створення об'єкту ПЗФ.

4.1.4. Процес погодження клопотання.

4.1.5. Узгодження з власниками та користувачами земельних ділянок, органами місцевого самоврядування та зацікавленими організаціями.

4.1.6. Проектування природно-заповідних територій.

4.2. Створення системи транскордонних природоохоронних територій.

4.1. Етапи створення територій природно-заповідного фонду.

В системі державних пріоритетів природоохоронної діяльності особлива роль відводиться заповіданню територій та об'єктів, на яких повністю або частково забороняється традиційна виробничо-господарська діяльність. Частка територій природно-заповідного фонду (ПЗФ) на теперішній час складає 4,2% від загальної площі території України, а норма цього показника в країнах Західної Європи знаходиться у межах 8-10%. Усвідомлення екологічних наслідків такого відставання як на державному, так і на громадському рівні є досить високим. Отож, необхідність розширення площі та збільшення числа об'єктів ПЗФ нашої держави не викликає сумнівів і заперечень. Це завдання визнається за одне з пріоритетних напрямів екологічної політики держави, що й законодавчо затверджено загальнодержавними програмами в галузі розвитку екологічної мережі та заповідної справи (Програма "Заповідники", Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України). Однак при цьому актуальним залишається питання пошуку компромісів між екологічними пріоритетами та станом навколишнього природного середовища з одного боку та нагальними суспільними, передусім

економічними, інтересами держави й її фінансово-економічним потенціалом з іншого.

Одним із шляхів досягнення цього компромісу та реального забезпечення необхідних умов для кардинального зменшення антропогенних навантажень на цінні в природоохоронному відношенні території є коректне обґрунтування необхідності встановлення відповідного режиму їх збереження. Цей режим визначається юридичним статусом таких територій, відповідно до якого і регламентується природокористування. При створенні (оголошенні) об'єктів ПЗФ вибір їх категорії залежить від мети заповідання - збереження, запобігання знищенню або пошкодженню цінних природних комплексів і об'єктів.

Виходячи з цього, при підготовці матеріалів для створення об'єкта ПЗФ визначається, що саме необхідно зберігати на даній території і в який спосіб. Для цього проводиться оцінка наукової, екологічної, пізнавальної, рекреаційної, історико-культурної та іншої цінності об'єкта. Визначається стійкість природних комплексів до антропогенних навантажень та можливі загрози його існуванню від різних видів і режимів природокористування. Враховується також господарська цінність території та ті економічні та інші збитки, що можуть бути пов'язаними з її вилученням із господарського обігу. В результаті проведення такої комплексної оцінки визначається категорія, тип об'єкта та режим його охорони. Крім визначеної цінності, типовості або унікальності об'єкта ПЗФ важливе значення має обґрунтування його оптимальної площі та меж. Останні повинні узгоджуватися з фізичними (природними) межами природно-територіального комплексу. В науковому обґрунтуванні створення об'єкта можуть подаватися декілька варіантів визначення меж об'єкту ПЗФ, та при цьому площа заповідної території має забезпечувати самовідновлення природного комплексу та гарантувати його екологічну стабільність.

Як зазначалося, на законодавчому рівні порядок створення об'єктів природно-заповідного фонду регламентується Законом України "Про природно-заповідний фонд України". Статтею 51 цього Закону визначається порядок підготовки та подання клопотання, перелік матеріалів, які включає в себе цей документ. А, відповідно до статті 52 Закону, повноваження на розгляд

клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення надається центральному органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища, а щодо об'єктів місцевого значення – його підрозділам в адміністративних областях. Термін розгляду клопотання складає один місяць. Після схвалення клопотання проводиться його узгодження із землевласниками та землекористувачами стосовно визначення меж та площі об'єкта, порядку використання природних ресурсів на його території після заповідання та отримання принципової згоди на заповідання.

Після узгодження клопотання центрального органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища забезпечує розроблення проектів створення об'єкта шляхом залучення спеціалізованих проектних та наукових установ. Відповідно до Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про природно-заповідний фонд України” проекти створення територій та об'єктів ПЗФ передаються центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища до відповідних органів виконавчої влади, уповноважених приймати рішення про створення об'єктів ПЗФ.

За результатами розгляду розробленого проекту створення та його відповідного узгодження готується проект рішення. Відповідно до статті 53 рішення про створення об'єктів загальнодержавного значення приймається Президентом України. Об'єкти місцевого значення створюються за рішенням обласної ради.

4.1.1. Порядок узгодження.

Порядок відведення земельних ділянок установам ПЗФ, процедури узгодження включення в їх територію земель, як і будь-які інші питання, що відносять до сфери земельних відносин, визначаються Земельним кодексом України (від 25.10.2001 р. № 2768-III). Цим Кодексом регламентується також компетенція місцевих рад в галузі регулювання земельних відносин, порядок надання земель в користування та порядок погодження питань, пов'язаних із вилученням земель. Більш детально повноваження сільських, селищних,

міських, районних і обласних рад щодо організації об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 26, 43) визначені в Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні”.

При розробленні документації, пов'язаної зі створенням об'єктів ПЗФ у частині визначення складу, порядку розроблення та узгодження проектів територіального планування, мають бути врахованими основні положення законів “Про планування і забудову територій” (20.04.2000 р.), “Про основи містобудування” (від 16.11.1992 р.) а також вимоги містобудівних норм і правил.

Крім вищезазначених нормативно-правових документів, при створенні об'єктів природно-заповідного фонду враховуються також й інші закони, постанови та положення. Серед них важливе значення мають: Закон України “Про туризм” від 15 вересня 1995 р., Закон України “Про охорону культурної спадщини” від 8 червня 2000 р., Закон України “Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону” від 10 лютого 2000 р., Водний кодекс України від 6 червня 1995 р., Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р., Постанова ВРУ “Про програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні” (“Заповідники”) від 22.09.1994 р № 177. Серед міжнародних конвенцій та угод при створенні об'єктів ПЗФ особливе значення мають: Конвенція про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992 р), Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція, 1971 р.), Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція, 1979 р.), Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (Бухарест, 1992 р.), Конвенція про охорону світової культурної та природної спадщини (Париж, 1972 р.).

4.1.2. Процедура створення об'єктів ПЗФ.

Процедура створення об'єктів ПЗФ включає такі стадії (етапи):

1. Підготовка і подання клопотання щодо створення об'єкту ПЗФ.
2. Розгляд клопотання у місячний строк.

3. Погодження з власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання, а також погодження з місцевими органами влади і самоврядування всіх рівнів.
4. Розроблення проекту створення об'єкту ПЗФ.
5. Підготовка проекту указу Президента України або рішення обласної ради щодо створення об'єкту ПЗФ.
6. Узгодженню проекту у відповідних міністерствах та відомствах.
7. Підготовка необхідного комплексу документів та подання проекту рішення про створення об'єкту ПЗФ до Кабінету Міністрів України або обласної ради.
8. Передача документів Кабінетом Міністрів України до Адміністрації Президента України.
9. Підписання указу Президентом України.
10. Створення дирекції установи.
11. Розроблення та затвердження Положення про об'єкт ПЗФ, оформлення охоронного зобов'язання.
12. Розроблення проекту відведення земельної ділянки для установ ПЗФ, оформлення держаного акту на право користування землею, закріплення меж на місцевості.
13. Розроблення та затвердження проекту організації території.

Зазначені етапи створення об'єктів ПЗФ взаємопов'язані й вимагають проведення комплексу ретельно спланованих і якісно виконаних організаційних, наукових та інших заходів. Нижче зупинимось на найбільш відповідальних та складних етапах створення об'єктів ПЗФ.

4.1.3. Підготовка та подання клопотання про створення об'єкту ПЗФ.

Клопотання включає в себе обґрунтування відповідності території, що пропонується для заповідання, природоохоронним, науковим, рекреаційним та іншим критеріям. Це обґрунтування має здійснюватися та оформлюватися на науковому рівні фахівцями відповідної кваліфікації.

Оснoву документального забезпечення клопотання складають його наукове обґрунтування, карта-схема майбутнього об'єкта, відомості про господарське використання території, землевласників та землекористувачів.. До клопотання можуть також додаватися інші матеріали, що підтверджують і доповнюють обґрунтування необхідності створення об'єкту ПЗФ. Такими матеріалами, зокрема, можуть бути: характеристика історико-культурної цінності території, його етнографічне значення, сучасний стан та перспективи розвитку рекреації та народних промислів, пропозиції щодо діяльності майбутньої природоохоронної установи. Підготовка клопотання – надзвичайно відповідальний етап створення об'єкту ПЗФ. Від того, наскільки глибоко, повно й обґрунтовано воно виконано та оформлено в чималій мірі залежить і кінцевий результат всього процесу створення об'єкту ПЗФ.

Клопотання щодо створення можуть подавати наукові установи, природоохоронні громадські організації, підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, інші зацікавлені установи, організації та громадяни.

Клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення розглядається центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища у місячний термін, після чого про результати цього розгляду повідомляють ініціаторів клопотання, а також місцевий підрозділ цього центрального органу виконавчої влади, якому доручається погодження клопотання з землевласниками та землекористувачами.

Клопотання щодо створення об'єкту ПЗФ місцевого значення розглядають обласні підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Погодження клопотання з власниками і користувачами земельних ділянок оформляється листами-погодженнями, в яких зазначається на яких умовах (з вилученням або без вилучення) землі включаються до складу майбутнього об'єкта ПЗФ.

4.1.4. Процес погодження клопотання.

Також є складним етапом створення об'єкту ПЗФ і вимагає ретельного планування. Організацію цього процесу рекомендується розпочати із проведення презентації клопотання за участю всіх зацікавлених сторін, ініціаторів створення, науковців, представників місцевої громади. Під час презентації на розгляд виносяться ключові питання, пов'язані з природоохоронною, науковою, рекреаційною та іншими цінностями даної території, обговорюється можливість включення до території додаткових ділянок, визначаються межі та необхідність встановлення режиму використання території. Проводиться також ознайомлення з досвідом роботи як існуючих установ ПЗФ в Україні, так і за кордоном, роз'яснення специфіки діяльності, значення для економіки регіону, можливість міжнародної співпраці.

Результати узгодження клопотання узагальнюються і подаються в спеціально уповноважений урядовий орган в галузі заповідної справи.

4.1.5. Узгодження з власниками та користувачами земельних ділянок, органами місцевого самоврядування та зацікавленими організаціями.

Узгодження з власниками та користувачами земельних ділянок, органами місцевого самоврядування та зацікавленими організаціями є клопітким і відповідальним етапом створення об'єкту ПЗФ. Як зазначалося вище, для території, що включається в склад об'єкта ПЗФ із вилученням земель, це узгодження проводиться відповідно до Земельного кодексу України.

Матеріали погодження місця розташування об'єкта мають включати в себе наступні документи:

- відомість про землі, що передаються в користування в розрізі землекористувачів, землевласників, місцевих рад з розшифровкою за угіддями. Ця відомість має бути підписана головним землевпорядником адміністративного району й завірена печаткою,
- погодження землевласників та землекористувачів,
- рішення сільської (селищної чи міської ради),

- висновок районного органу містобудування та архітектури та охорони культурної спадщини,
- висновок районного органу земельних ресурсів,
- висновок районного санітарно-епідеміологічного органу,
- висновок районного природоохоронного органу,
- рішення районної ради,
- висновок районної державної адміністрації,
- погодження відповідних обласних управлінь зацікавлених міністерств та відомств,
- висновок обласного органу містобудування і архітектури та охорони культурної спадщини,
- висновок обласного органу земельних ресурсів,
- висновок обласного санітарно-епідеміологічного органу,
- висновок обласного природоохоронного органу,
- висновок обласної державної адміністрації,
- рішення обласної ради про затвердження матеріалів погодження,
- карта території з підписами відповідальних осіб та печатками землевласників і землекористувачів, місцевих рад, районного органу земельних ресурсів.

Нарешті, завдання на розробку проектів створення об'єкту ПЗФ узгоджується зі спеціально уповноваженим підрозділом в галузі заповідної справи. На основі цього завдання й виконується власне проектування природно-заповідних територій.

4.1.6. Проектування природно-заповідних територій.

Створення і функціонування природно-заповідних територій має здійснюватися на підставі затверджених в уставленому порядку проектів. Необхідність створення природно-заповідних територій різних категорій обґрунтовується також в схемах і проектах районного планування областей, адміністративних районів. Комплексні оцінки територій цих областей і районів

включають в себе як характеристики існуючих природно-заповідних територій, так і основні характеристики перспективних об'єктів ПЗФ.

Проект створення природно-заповідної території є об'єктивною підставою для прийняття рішення про її створення. Без такого проекту створювати новий об'єкт ПЗФ не дозволяється.

Проект складається з пояснювальної записки, картографічних матеріалів і матеріалів погодження. Як обов'язків у складі проектів створення установ ПЗФ має бути розділ щодо функціонального зонування для НПП, біосферних заповідників, РЛП. Таке зонування передбачає розподіл територій об'єкта ПЗФ відповідно до особливостей режимів охорони та використання природних комплексів. В разі необхідності визначаються межі та режим охоронної зони, яка створюється за межами заповідної території для запобігання можливим негативним впливам на неї.

Необхідним видом проектної документації, що розробляється для новостворених установ, є проект організації території. Цей проект відноситься до категорії проектної документації з планування територій, комплексного обґрунтування природоохоронних заходів та здійснення діяльності щодо виконання завдань, які покладаються на установи ПЗФ. Закон «Про ПЗФ України» вимагає обов'язкового розроблення проектів організації території для таких категорій ПЗФ як:

- Біосферні заповідники,
- Національні природні парки,
- Ботанічні сади,
- Дендропарки,
- Зоопарки,
- Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва,
- Регіональні ландшафтні парки.

Природно-заповідні території, особливо природні заповідники, національні природні парки, біосферні заповідники, займають досить великі площі (наприклад, національні природні парки Подільські Товтри – 26316 га, Карпатський – 50303 га, Синевир – 40400 га, Святі гори – 40448 га тощо). При

цьому значна частка цих площ у тій чи іншій мірі задіяна у народногосподарському комплексі держави. Тому при розробленні проектів такого рівня необхідно узгоджувати ступінь режимних обмежень з вимогами програм економічного та соціального розвитку тих регіонів, де планується створення нових об'єктів ПЗФ.

На підставі затвердженого Проекту організації території, наприклад, національного природного парку, коригуються матеріали землеустрою, лісовпорядкування, генеральні плани поселень, проекти інженерних мереж та гідротехнічного будівництва тощо з метою обмеження негативних впливів на природні комплекси та об'єкти НПП.

Власне проект організації природно-заповідної території складається з аналітичної частини та обґрунтування природоохоронних заходів.

Аналітична частина проекту містить характеристику природнокліматичних особливостей території, аналіз її ландшафтів, рослинності, тваринного світу, рекреаційних ресурсів, відомості про стан НПС, про зони охорони джерел водопостачання, джерела та ареали забруднення. В ній дається оцінка архітектурно-планувальних особливостей територій, окремих поселень, зон лікування та відпочинку, наводиться характеристика транспортної мережі, інженерних комунікацій, оцінюється їх вплив на прилеглі природні комплекси та виконується аналіз конфліктних ситуацій територіального розвитку природно-заповідної території.

Комплексна оцінка природно-заповідної території включає природоохоронну оцінку території, оцінку туризму, оцінку природних рекреаційних ресурсів, наявність природних об'єктів туризму, пейзажно-естетичну оцінку ландшафту, рекреаційну оцінку історичних, етнографічних, культурних та інших об'єктів.

В проектах організації території передбачається функціональне зонування територій та опис режиму використання природних комплексів, обґрунтування системи маршрутів для екскурсій та мандрівок, заходи щодо благоустрою місць для короткочасного та тривалого відпочинку, порядку організації відвідування території та відтворення природних ландшафтів. Важливою складовою проекту

є пропозиції стосовно здійснення екологічної збалансованої господарської діяльності, щодо програм наукової діяльності та екологічного виховання, інженерної підготовки території (необхідність проведення протиерозійних, протизсувних заходів, рекультивації, берегоукріплення). Виконується також оцінка транспортного забезпечення об'єктів ПЗФ і визначається вартість основних заходів щодо реалізації проекту.

Проекти організації територій ботанічних садів, дендропарків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, розташованих здебільшого у містах і селах, розробляються з урахуванням вимог місцевих органів архітектури та інженерних служб.

Якісна підготовка документів та чітке дотримання процедур на стадії створення територій та об'єктів ПЗФ є необхідною передумовою для практичної реалізації управлінських функцій як у частині збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, так і недопущення соціальних конфліктів, пов'язаних із системою обмежень використання території.

4.2. Створення системи транскордонних природоохоронних територій.

Беручи до уваги принцип екосистемної єдності природи МСОП, Програма ЮНЕСКО „Людина і біосфера”, Програма ООН щодо довкілля (UNEP) та інші міжнародні природоохоронні організації ще у другій половині минулого століття підняли питання про розширення різних форм екологічної співпраці у транскордонних регіонах. Однією із пріоритетних форм такої співпраці є територіальна охорона природи шляхом створення транскордонних заповідних об'єктів – національних природних та ландшафтних парків, біосферних заповідників (резерватів) тощо.

На потребу екологічної співпраці у транскордонних регіонах наголошувалося також на міжнародному саміті по охороні довкілля в Ріо-де-Жанейро (1992), в Йоганнесбурзі (2002) та інших форумах. Вагоме екологічне значення щодо потреби формування міжнародних заповідних територій мають міжнародні Конвенції, прийняті в різний період. Так, у рамковій Конвенції про біологічне різноманіття (1990), яка чинна в Україні з 1994 року, країнам

рекомендується створювати у транскордонних регіонах систему природоохоронних територій для збереження генофонду рослинного і тваринного світу. У Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (Бонн, 1979 р.) ставиться питання про відновлення біотопів, важливих для застереження зникання мігруючих видів фауни. В ній акцентується також увага на збереженні природного середовища, необхідного для існування мігруючих птахів. У Рамсарській Конвенції (1971) що стосується охорони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення, рекомендується взяти під охорону транскордонні водно-болотні ландшафти. Дана конвенція особливо важлива для України, оскільки водно-болотні екосистеми в дельті Дунаю, у районі Шацьких озер, у басейні Тиси мають і міжнародне значення. На потребу збереження цінних у біогеографічному плані територій на нашому континенті наголошується також у Бернській Конвенції про охорону флори, фауни і природного середовища, прийнятої (1979 р.), в якій, зокрема, рекомендується створення Смарагдової мережі “територій спеціального збереження”.

Створення міждержавних природно-заповідних територій є важливим аспектом діяльності МСОП (IUCN). Нині в світі в 113 країнах існує близько 160 міждержавних природно-заповідних територій, із них більше половини – в країнах Європи, де багато невеликих за площею країн і відповідно багато кордонів.

Міждержавні природно-заповідні території мають важливе значення для охорони біорізноманіття на території сусідніх країн і в цілому – в Європі. При цьому зростає площа територій із заповідним режимом, послаблюється так званий "острівний ефект" відокремлених природно-заповідних територій, потрапляють під охорону більші, отже, і більш життєздатні популяції, створюються умови для міграції тварин. Полегшується проведення реінтродукції тварин, особливо великих хижаків, яким потрібна площа. Прикордонні території з охоронним режимом можуть мати спільний банк насіння та розсадник рідкісних видів, які підтримуються людиною. В міждержавних природно-заповідних територіях об'єднуються зусилля країн в боротьбі з пожежами, браконьєрами, незаконною торгівлею, насамперед, рослинною та тваринною

сировиною. Великі переваги у цих територій в розвитку туризму, в екологічному вихованні, поширенні інформаційних матеріалів. Статус біосферного резервату для прикордонних територій підвищує їх імідж у світі.

Європейські держави приділяють велику увагу екологічній значущості міждержавних природно-заповідних територій. Вони є тими "вузлами", які з'єднують між собою екологічні мережі різних країн. Вони у Всеєвропейській екомережі виконують одночасно роль центрів та екокоридорів.

При створенні міждержавних природно-заповідних територій здійснюється співробітництво країн, які їх заснували, у організаційному, науковому, еколого-просвітницькому та інших аспектах.

Для України, яка розташована у Центрально-Східній Європі, і межує із сімома державами та має з ними у транскордонних зонах ряд спільних природоохоронних завдань, особливо актуальною є міжнародна екологічна співпраця. Так, на Заході на кордоні з Польщею, Словаччиною та Румунією розташована Карпатська гірська система, на кордоні з Польщею знаходяться Розточчя та Західне Полісся з оригінальними лісовими й болотними ландшафтами. На півночі лісові ландшафти України межують із лісовими масивами Білорусії та Росії. У пониззі Дністра на прикордонній території з Молдовою збереглися цінні у науково-природничому відношенні транскордонні ландшафти варті спільної охорони. В Україні беруть початок такі водні артерії міждержавного значення як Уж, Латориця, Тиса, Західний Буг, Дністер, через її територію протікає Дніпро, що бере початок у Росії й протікає через Білорусь. У басейнах цих річок є також ряд спільних екологічних проблем. Так, наприклад, екологічні наслідки повеней на річках Латориці й Ужа стають відчутними у прикордонній зоні Словаччини, а в басейні Тиси – в Угорщині. Забруднення Західного Бугу, притоки Вісли, несприятливо впливає на її санітарний стан.

Нині в Україні вже створено декілька міждержавних природно-заповідних територій, які є біосферними резерватами. Перший з них був створений в Карпатах у 1999 р. Національний природний парк "Ужанський" та Надсянський регіональний ландшафтний парк увійшли до складу першого у Центральній Європі трилатерального українсько-польсько-словацького біосферного

резервату "Східні Карпати". В рівнинній частині України створений Дунайський біосферний заповідник, який входить до складу міждержавного українсько-румунського біосферного резервату "Дельта Дунаю". В 2002 р. був затверджений ЮНЕСКО українсько-польський біосферний резерват "Західне Полісся", до якого увійшли з українського боку Шацький національний природний парк, а з польського – Поліський парк народовий (національний) та три прилеглих регіональних ландшафтних парки.

Коротко охарактеризуємо перші транскордонні природно-заповідні території України.

Українсько-польсько-словацький біосферний резерват «Східні Карпати» (208 089 га). Це перший в світі транскордонний заповідний масив, який комісія ЮНЕСКО «Людина і біосфера» внесла в 1999 році у Світову мережу біосферних резерватів. З українського боку біосферний резерват включає Ужанський національний природний парк (39 159 га) та Надсянський РЛП (19 428 га). З польської сторони до нього належать Бещадський національний парк (27 833,68 га) та 2 ландшафтні парки: Ціснянсько-Ветлінський (46 025 га) і Долина Сяну (34 865,73 га), а з словацької – національний парк «Полонини» (29 805,05 га).

Рис.4.2.1. Схема біосферного резервату «Східні Карпати».

Створений транскордонний резерват сприяє збереженню флористичного різноманіття бескид, яке нараховує понад 1000 видів судинних рослин, а також збереженню популяцій таких рідкісних видів хижих звірів як бурий ведмідь, вовк, рись, дикий кіт, куниця та ін. На його території успішно розмножується популяція зубра, яка нараховує 30 голів та популяція гуцульського коня. На знаній площі збереглися унікальні для центральної Європи пралісові екосистеми, які є цінними еталонами для ведення лісового господарства на природних засадах.

Єврорегіон Бескид, де розташований біосферний резерват, відзначається багатими рекреаційними ресурсами. На території Ужанського НПП в селах Ужок, Кострино, Сіль виявлені унікальні мінеральні джерела, завдяки яким він має бальнеологічне значення. У Великому Березному є контрольний-пропускний пункт до Словаччини, що полегшує відвідування національного парку закордонними туристами. Подібний пункт планується створити на Лубнянському перевалі в околицях села Лубня.

Територія біосферного резервату “Східні Карпати” виконує також важливу функцію екокоридору між Західними та Південними Карпатами.

В Ужанському НПП та Словацькому національному парку “Полонини” та, частково, в польському Бецадському національному парку живе субетнос лемків, а в Надсянському регіональному ландшафтному парку – бойків. Тому важлива роль біосферного резервату у збереженні їх етнографічних особливостей Східних Карпат.

У світі є трилатеральні національні парки. Але Східні Карпати – єдиний трилатеральний біосферний резерват. Він є добрим прикладом екологічної співпраці трьох країн в галузі територіальної охорони природи.

Українсько-румунський БР «Дельта Дунаю» (626 400 га). Це другий на Україні транскордонний біосферний резерват, який комісія ЮНЕСКО «Людина і біосфера» включила у міжнародну мережу. Дельта Дунаю, другої по величині європейської річки, належать до особливо цінних в екологічному плані природно-територіальних комплексів у Європі. Це наймолодша природним шляхом сформована частина суходолу на нашому континенті, вік якої становить

2-3 століття. Дельта Дунаю надзвичайно динамічний і мозаїчний ландшафт, який включає озера, протоки, річні рукави, болота, різні за віком острови.

Рис. 4.2.2. Біосферні заповідники у дельті Дунаю.

Цей біосферний резерват був створений на базі природного заповідника "Дунайські плавні" Дунайського біосферного заповідника загальною площею 46402,9 га і був включений разом з біосферним резерватом Румунії „Дельта Дунаю” до складу Світової мережі біосферних резерватів в якості транскордонного біосферного резервату під загальною назвою “Дельта Дунаю”. На українській частині резервату відмічено 692 види судинних рослин, (в т.ч. 2 з Європейського червоного переліку і 16 – з Червоної книги України), 900 видів водоростей. У складі фауни 388 хребетних тварин (в т.ч. – 20 – з Європейського червоного переліку та 70 – з Червоної книги України). Особливо важливими територіями для охорони біорізноманіття є Стенцівсько-Жебріянівські плавні, Жебріянівська гряда та територія колишнього природного заповідника "Дунайські плавні". Румунський біосферний резерват "Дельта Дунаю” має загальну площу 591200 га, під суворою охороною 16 ділянок площею 52580 га. Флора румунської частини включає 730 видів, серед них 100 рідкісних видів. Дуже багата орнітофауна цієї території, яка нараховує 280 видів, у тому числі 177 гніздових. Саме для гніздування та масових сезонних скупчень птахів водно-

болотного комплексу значення дельти Дунаю (в цілому) важко переоцінити. Функціонування поруч двох екологічно взаємопов'язаних великих заповідних природно-територіальних комплексів України і Румунії дозволить зберегти біологічне, екологічне і ландшафтне різноманіття унікального на нашому континенті у біогеографічному плані біому в дельті Дунаю. Спільна програма моніторингу на його території дозволить з'ясувати ряд питань, що стосуються динамічних тенденцій природних екосистем

Біосферний резерват «Західне Полісся». Створений на кордоні України і Польщі, українська та польська частини якого за назвами Шацький біосферний резерват та Біосферний резерват «Західне Полісся» у 2002 р. уже включені до складу світової мережі біосферних резерватів. Район Шацького біосферного резервату є комплексом 22 озер, найбільше з яких – озеро Світязь, мішаних лісів (40% загальної площі), лук і боліт. Тут зростає 825 видів судинних рослин, 44 види ссавців, 238 – птахів, 28 риб.

Рис. 4.2.3. Транскордонний біосферний резерват «Західне полісся».

На території Польщі до резервату ввійшли Поліський національний парк і 3 ландшафтних парки. В складі флори резервату 928 видів судинних рослин, 127 – мохів, 166 – лишайників. Із рідкісних видів – альдрованда пухирчаста, жировик Лезеля, росичка англійська, щитолісник звичайний та ін. В складі фауни 146 видів птахів (серед них 17 рідкісних), тут є бобер, видра, дуже значна популяція

болотної черепахи. В цілому, біосферний резерват охопить типові і рідкісні комплекси Західного Полісся. У 2002 р. поряд із створюваним українсько-польським у Республіці Білорусь створено природний заказник „Прибузьке Полісся” і білоруська сторона уже виявила намір приєднатися до процесу створення транскордонного біосферного резервату „Західне Полісся.”. Варто також відзначити, що долина р. Західний Буг розглядається як перспективний транскордонний (українсько-польсько-білоруський) екокоридор у Центрально-Східній Європі.

Уже нині проводиться робота по створенню нових транскордонних природоохоронних територій. До перспективних належать ділянки "Розточчя", "Прип'ять-Стохід", "Брянські та Старогутські ліси", "Марамороські гори", "Притисянська низовина".

Біосферний резерват «Розточчя» пропонується створити на гряді Розточчя, яка перетинає державний кордон України та Польщі. В межах України до резервату ввійдуть природний заповідник "Розточчя", кілька заказників і пам'яток природи та Яворівський національний природний парк площею 7078,6 га, в тому числі 2855,5 га площі постійного користування. Ці заповідні об'єкти безпосередньо межують із найбільшим у Європі військовим навчальним полігоном, що дозволить вивчати можливі наслідки мілітарного впливу на навколишнє природне середовище. Природний заповідник "Розточчя" функціонує з 1984 року. 92 % його території вкрито природними дубовими, сосновими і буковими лісами. Працівники заповідника мають великий досвід у збереженні цінних екосистем і веденні природоохоронного моніторингу. Яворівський національний природний парк створений у 1999 році з метою не тільки збереження, але й відтворення та раціонального використання природних ландшафтів Розточчя. За порівняно короткий час тут налагоджена наукова, екоосвітня робота, облаштовані екологічні стежки, природоохоронні заходи проводяться за участю місцевого населення. Регіональний ландшафтний парк «Равське Розточчя» створений у 2007 році. Він служитиме екологічним коридором між українськими і польськими природоохоронними територіями, забезпечить їх територіальну і функціональну єдність. Об'єднання у

функціональний заповідний комплекс згаданих природоохоронних об'єктів і включення їх до міжнародного біосферного резервату сприятиме покращенню його екологічної репрезентативності і, рівночасно, дозволить спільними зусиллями екологів двох країн вирішувати пріоритетні завдання по збереженню біологічної диверзитності та забезпеченню сталого розвитку в регіоні. Тому цей проект отримав підтримку на багатьох міжнародних конференціях по охороні природи Розточчя, у наукових публікаціях польських та українських вчених, у рішеннях Міністерств по охороні навколишнього середовища двох держав. Резерват матиме також вагомое значення для розвитку міжнародного туризму. Взаємне відвідування біосферного резервату сприятиме культурному зближенню та духовному взаємозбагаченню населення двох держав. В цьому полягає важливе культурне та екогуманне значення біосферного резервату.

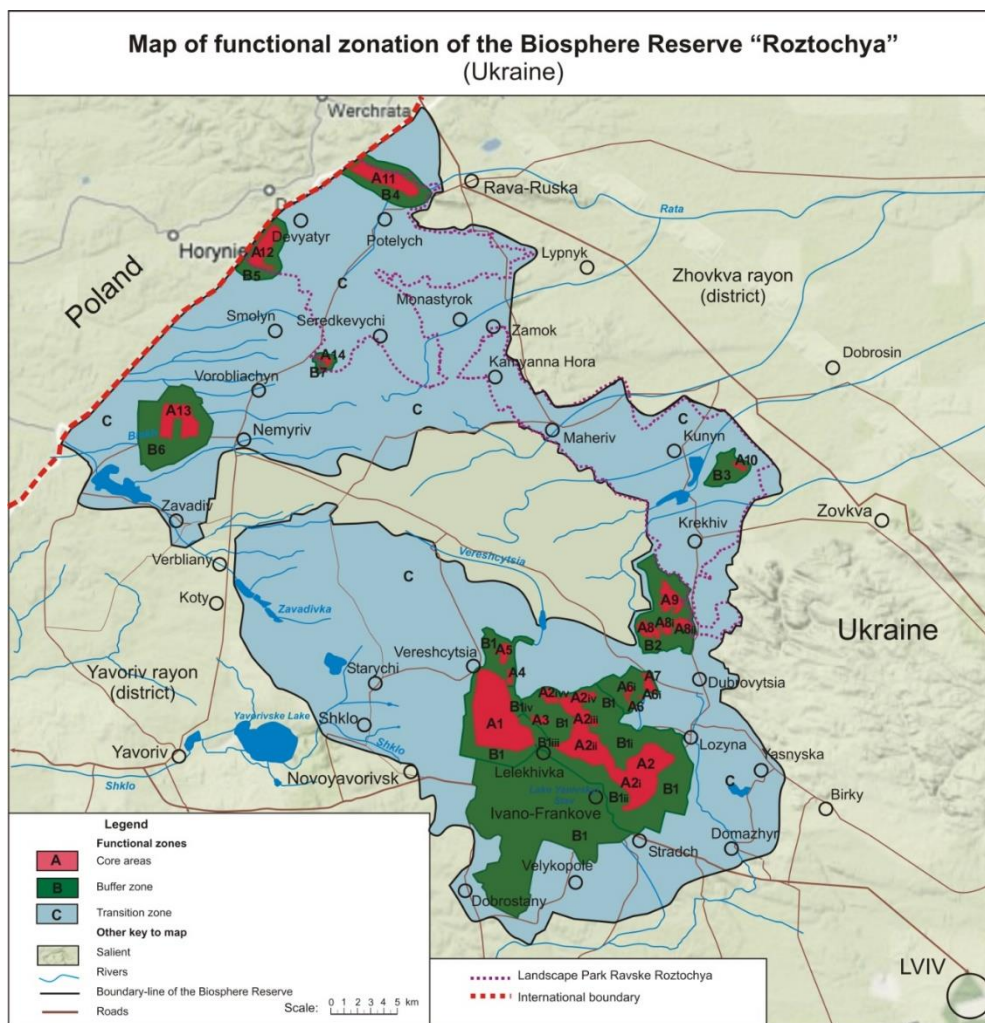

Рис. 4.2.4. Біосферний резерват «Розточчя».

На території заповідника відмічено 946 видів судинних рослин, з них 29 з Червоної книги України, серед них коральковець тричінадрізаний, гронянка

півмісяцева, сверція багаторічна, фіалка біла, шолудивник королівський. У складі фауни 43 види ссавців, 169 – птахів, в тому числі ряд видів із Червоної книги України. В Європейській червоний перелік занесені орлан-білохвіст, вухань, видра та деякі інші.

Проектована міждержавна природоохоронна територія на р. Прип'ять з українського боку буде охоплювати існуючий однойменний регіональний ландшафтний парк (44958 га). Він включає заплавні і долинні комплекси Прип'яті та Стоходу в місці їх злиття. Ліси тут займають біля 24% площі, болота – 33%, луки – 8%, водойми – 5%. Переважають дубово-соснові і соснові ліси, водна рослинність, болота. Вивчення рослинного світу лише розпочато, виявлено 11 видів з Червоної книги, серед них – щитолісник звичайний, який тут досить чисельний, альдрованда пухирчаста, осока затінкова та інші. В складі фауни 219 видів хребетних, з них 160 птахів, 26 ссавців. Регіон має велике значення для міграції птахів. З боку Білорусі є заказники "Радоставський" і "Званець".

Проектований українсько-російський біосферний резерват «Брянські та Старогутські ліси» з української сторони буде включати проєктований Деснянсько-Старогутський національний парк з Придеснянською і Старогутською ділянками. На першій переважає заплавна рослинність, на другій – соснові і мішані ліси. В цілому, це бореальний лісовий комплекс, самий північний лісовий масив України. Відмічено 16 видів з Червоної книги України, в т. ч. діфазіаструм Зейлера, гудайєра повзуча, плавун щитолистий, баранець звичайний. Багата фауна, тут зустрічаються глухар, тетерев, сірий журавель, відмічено 15 видів з Червоної книги України.

З боку Росії тут є комплекс природно-заповідних територій Неруссо-Деснянського межиріччя – це заповідник "Брянський ліс" (12168 га), 10 ландшафтних заказників і 2 пам'ятки природи. У флорі межиріччя 870 видів судинних рослин, 86% – на природно-заповідних територіях, з них 70 рідкісних і зникаючих, у фауні – 318 видів хребетних, в т. ч. 219 видів птахів, серед них ряд рідкісних – лелека чорний, скопа, зміїд та інші.

Уже не перший рік проводяться українсько-молдовські консультації щодо створення спільної природоохоронної території в пониззі Дністра, де з обох боків завершуються підготовчі роботи по створенню національних природних парків. До складу нами створюваного Нижньодністровського національного природного парку увійдуть водно-болотні угіддя міжнародного значення „Межиріччя Дністра-Турунчука” та „Північна частина Дністровського лиману”.

Перспективні біосферні резервати.

Перспективним є створення українсько-румунського біосферного резервату “Марамороські гори” площею біля 150 тис. га. В Румунії створений і нині затверджується біосферний резерват "Гори Мараморощини", територія якого безпосередньо прилягає до кордону з Україною. Саме ця територія буде румунською частиною міждержавного біосферного резервату. Площі, які досліджувались з метою створення біосферного резервату в Мармароських горах на території Румунії, знаходяться в басейні річки Вішеу і займають площу 168754 га. Шістдесят відсотків цієї території вкриті лісами, 15% – сінокосами, 12% займають пасовища. Сім ядер біосферного резервату, виділених відповідно до румунського законодавства, мають загальну площу 4675 га. Найбільшим із них є створений у 1980 р. біосферний резерват "П'єтрасул Марє в масиві Родней" площею 3300 га.

Румунські дослідники вважають, що біорізноманіття цієї території є одним із найбільш унікальних в Східних Карпатах і є цінним для Європи. Після більш детального дослідження дані про біорізноманіття значно зростуть.

Слід відзначити, що до території Румунської Мармарощини увійшло 14 українських поселень, які утворюють в межах повіту Марамуреш українську етнічну територію у вигляді прикордонної смуги. В національній структурі населення тут понад 88% становлять українці.

З українського боку до території біосферного резервату пропонується включити Чивчинський і Гринявський хребти (Івано-Франківська область), хребти Путиллі і Яровиця та територію на захід від с. Сарата (Чернівецька область).

До заповідної зони (ядра) пропонується включити більшу частину Чивчинського хребта. Північно-східна границя зони проходить по верхів'ях р. Чорний Черемош від с. Буркут на південний схід до лісової ділянки Перкалаб (на Білому Черемоші). У Чернівецькій області до заповідної зони слід віднести землі на захід від с. Сарата. Південно-західною межею заповідної зони (і української частини біосферного резервату) є державний кордон. Загальна площа заповідної зони на території України становить близько 15 тис. га.

Перспективною природоохоронною територією у прикордонній українсько-угорській зоні є Притисянська низовина, зокрема басейн Латориці. В околицях села Велика Добронь на значній площі збереглися сторічні грабово-дубові та ясенovo-дубові ліси, а на терасах Латориці і Тиси поширені заплавні тополеві і вербові насадження. З метою охорони та сприяння розмноженню характерної для Притисянської низовини фауни у Великодобронському лісництві створено на площі 736 га фауністичний заказник. Тут водяться популяції козулі європейської, видри річкової, борсука звичайного та інших видів ссавців. З рідкісних птахів поширені лелека білий і чорний, чапля сіра, гоголь та інші види. Аналогічні ландшафти збереглися у прикордонній зоні Угорщини на правобережній частині Тиси в околицях сіл Тисасентмарош, Тисокеречень. Отже, існують можливості створення у Притисянській низовині білатеральної охоронної території. Завдяки теплому клімату, лісовим ландшафтам та бальнеологічним ресурсам Тиси і Латориці вона матиме рекреаційне значення. Збереження лісів сприятиме покращанню їх водозахисної ролі під час небезпечних повеней. Заплавні урочища та стариці Тиси і Латориці мають значення для місцевої та мігруючої орнітофауни.

Запропоновані об'єкти – перша лінія формування мережі міждержавних природно-заповідних територій України. Нині в Україні і суміжних країнах висловлюється ряд нових пропозицій, необхідним є проведення наукового обстеження запропонованих ділянок.

Прикордонним територіям, як правило, властиве високе біорізноманіття. Тому організація цих територій матиме значний вплив на збереження різноманіття в різних природних регіонах України. Для України ця робота має

велике міжнародне значення в аспекті збереження біорізноманіття в Європі і має бути продовжена протягом наступних років із поступовим становленням нині пропонованих об'єктів та введенням до цієї мережі нових міждержавних територій. Схема розташування існуючих та перспективних транскордонних природоохоронних територій наведена на рис.4.2.4.

Контрольні питання і завдання

- 1. Яким Законом України регламентується порядок створення територій та об'єктів ПЗФ?*
- 2. Назвіть найважливіші міжнародні конвенції та угоди, які слід враховувати при створенні об'єктів ПЗФ.*
- 3. Які етапи включає процедура створення об'єктів природно-заповідного фонду?*
- 4. В яких міжнародних конвенціях наголошується на значенні формування міжнародних заповідних територій?*
- 5. Які екологічні проблеми вирішуються при створенні транскордонних природоохоронних територій?*

Рис. 4.2.4. Існуючі та перспективні транскордонні природоохоронні території

Тема 5. Заповідна справа як галузь міжнародної природоохоронної діяльності

5.1. Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій.

5.2. Міжнародні природоохоронні конвенції та годи.

5.3. Всесвітня культурна і природна спадщина.

5.1. Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій.

Кінець ХХ століття ознаменувався усвідомленням взаємної відповідальності держав за стан навколишнього середовища. Стали нормою міжнародне спілкування, співробітництво в галузі заповідної справи, взаємні консультації та обмін інформацією. Головною метою є вироблення єдиної системи підходів до організації, охорони і використання природно-заповідних територій. Практика гармонізації діяльності з організації і використання природно-заповідних територій різного статусу, враховуючи міжнародний досвід, займає важливе місце серед проблем охорони природи в Україні.

Нині під егідою ООН розробляється концепція єдиного правового механізму екологічно безпечного планетарного природокористування, яка враховує природо-кліматичні й соціально-економічні особливості окремих регіонів і країн. Розв'язання міжнародних спорів і суперечностей у галузі організації і охорони природно-заповідних територій, відповідно до міжнародного екологічного права, передбачає спільну цілеспрямовану діяльність зацікавлених сторін щодо відновлення сприятливого життєвого середовища.

Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій включає:

1. Нормативні акти як джерела міжнародного екологічного права;
2. Міжнародні об'єкти охорони навколишнього природного середовища;

3. Координаційну роль міжнародного права у світовому механізмі охорони навколишнього природного середовища.

Розрізняють *акти двосторонні і багатосторонні*. Двосторонні угоди – це угоди різного рівня і характеру між двома державами, які, як правило, мають спільний кордон. До багатосторонніх актів належать конвенції, договори, угоди, резолюції міжнародних організацій.

Міжнародними об'єктами охорони навколишнього природного середовища є повітряний басейн, космос, Світовий океан, Антарктида, річки, природні ресурси, що діляться.

У світовому механізмі охорони навколишнього природного середовища координаційна роль належить міжнародному праву. Причини цього такі:

- загальна екологічна небезпека;
- загроза масштабної транскордонної шкоди національним системам навколишнього природного середовища;
- необхідність розробки та прийняття універсальних імперативних норм поведінки держав.

Координація здійснюється через діяльність і рішення міжнародних організацій: ЮНЕП, ЮНЕСКО, ВООЗ, МАГАТЕ, МСОП, ФАО, ММО (Міжнародна морська організація), ВМО (Всесвітня метеорологічна організація), ЮНДРО (бюро з надання допомоги у випадку стихійного лиха).

Під час використання міжнародних ресурсів особливо важливими є наявність та дотримання міжнародних домовленостей; їх спільне використання має супроводжуватися співробітництвом, а не протиборством. Розвідка, видобуток і раціональне використання не-відновлюваних ресурсів, охорона та відтворення відновлюваних ресурсів у міру їх вичерпання та забруднення дедалі більше будуть перетворюватися з внутрішньої справи кожної країни на загальнолюдську проблему забезпечення виживання.

Вирішення проблем оптимізації природокористування вимагає наявності високого наукового потенціалу, коштів для проведення експериментів, обладнання, яких багато країн, особливо тих, що розвиваються, не мають. Багатьом країнам є чому вчитися одна в одній.

Складні проблеми постають у ході спільного використання запасів риби та міграції тварин і птахів. Адже для біоценозів не існує державних кордонів. Унаслідок цього виникає багато проблем, коли тварини, котрі знаходяться під охороною на території однієї країни, стають об'єктом промислу на території іншої.

Ця проблема є не лише екологічною, але й економічною, оскільки країна-споживач отримує додатковий прибуток за рахунок того, що країна-охоронець витрачає кошти на охорону і відмовляється від промислу заради збереження зникаючого виду. Внаслідок цього зростає і політична напруженість у стосунках між країнами. Вирішити конфлікт можна прийняттям відповідної двосторонньої угоди.

Необхідність міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища зумовлена тим, що природа не визнає державних кордонів. Деякі унікальні природні комплекси, території й об'єкти, які особливо охороняються, знаходяться на території кількох держав, що потребує координації їх зусиль.

Формами співробітництва є організація наукових та практичних зустрічей; створення міжнародних організацій, що координують спільні зусилля з охорони природи; укладення офіційних договорів та угод, а також діяльність міжнародних громадських організацій («зелених», «екологів» тощо).

Слід зауважити, що рішення (які зазвичай кваліфікуються як резолюції) міжнародних організацій не мають законодавчого значення, носять рекомендаційний характер, хоча і впливають на створення норм міжнародного права. Отже, вплив з їх боку має не директивний, а рекомендаційний характер, реалізується лише після прийняття тієї чи іншої рекомендації міжнародної організації певною державою. У цьому полягає одна зі специфічних причин складності управління міжнародним співробітництвом.

5.2. Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди.

Проблеми організації та ефективного функціонування природно-заповідних територій належать до числа тих, успішне вирішення яких можливе

лише на основі поєднання зусиль на місцевому, національному та міжнародному рівнях.

Історія міжнародної екологічної співпраці почалася понад 130 років тому. У 1875 році Австро-Угорщина та Італія прийняли Декларацію про охорону птахів. У 1897 році Росія, Японія, США уклали угоду про спільне використання і охорону морських котиків у Тихому океані.

На даний час прийнято ряд природоохоронних конвенцій та угод світового, європейського, регіонального і міждержавного рівнів, які є чинними й для України.

Міжнародні договори є головним джерелом міжнародного права. В Україні вони є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства (ст. 19.1 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року).

Україна є стороною близько 70 міжнародно-правових актів універсального (глобального), регіонального та двостороннього характеру. Ратифіковані міжнародно-правові угоди є частиною національного законодавства України, проте їх практична реалізація на національному рівні часто потребує вдосконалення, зокрема подальшої імплементації у національне законодавство.

Розглянемо базові конвенції та угоди в галузі природно-заповідної справи.

Базовою у сфері збереження біорізноманіття є *Конвенція про біологічне різноманіття*, яку було започатковано під час Всесвітньої конференції глав держав та міністрів довкілля у 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) й ратифіковано Верховною Радою України 29 листопада 1994 р. Цілями Конвенції є збереження біологічного різноманіття, стале (збалансоване та невиснажливе) використання його компонентів і спільне одержання на справедливій і рівній основі вигод, пов'язаних з використанням генетичних ресурсів, у тому числі шляхом надання необхідного доступу до генетичних ресурсів та через належну передачу відповідних технологій з урахуванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також шляхом належного фінансування.

12 вересня 2002 р. Україна приєдналася до *Картахенського протоколу про біобезпеку* при Конвенції про біологічне різноманіття (2000 р.). Цей протокол має

за мету захист від «продуктів» біотехнології – генетично видозмінених організмів, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини та з приділенням особливої уваги транскордонному переміщенню видозмінених особин.

Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція, м. Рамсар, Іран, 1971 р.) була започаткована 2 лютого (зараз цей день відмічається як Міжнародний день во-дно-болотних угідь) 1971 р. в іранському місті Рамсар і через це отримала назву Рамсарської конвенції. Ухваливши 29 жовтня 1996 р. Закон про участь України у названій конвенції, Україна поновила своє членство в Конвенції у складі СРСР від 26 грудня 1975 р. Але ще 23 листопада 1995 р. постановою № 935 «Про заходи щодо охорони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення» Україна визначила 22 потенційні водно-болотні угіддя міжнародного значення (раніше в Переліку водно-болотних угідь міжнародного значення значилось лише 3 українські водно-болотні угіддя), на які згодом отримала міжнародні сертифікати від Бюро Рамсарської конвенції. Більшість водно-болотних угідь міжнародного значення в Україні вже заповідані або є перспективними для заповідання.

Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (м. Бонн, 1979 р.), яка стала чинною для України від 19 березня 1999 року, зобов'язує Договірні сторони зберегти і, якщо можливо і доцільно, відновити ті середовища існування, що є важливими для запобігання зникненню мігруючих видів. Ця Конвенція передбачає також укладення спеціальних міжнародних угод для окремих видів мігруючих тварин чи їхніх груп. Конвенція містить Додаток I «Мігруючі види, що знаходяться під загрозою зникнення» та Додаток II «Мігруючі види, які можуть стати предметом Угод», тобто є переліком видів, статус яких є несприятливим і для збереження та регулювання використання яких необхідні міжнародні угоди.

Ключовою, діючою в рамках Боннської конвенції, є *Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів* (1995 р.), до якої Україна

приєдналася відповідно до спеціального Закону України від 4 липня 2002 р. Ця Угода акцентує увагу на необхідності підтримки (збереження) мережі природних середовищ існування мігруючих птахів. Коли ареал поширення виду птахів розміщений на території більш ніж однієї країни, Сторони повинні співробітничати і погоджувати свої дії. Угода включає три додатки: в Додатку I визначено район дії Угоди (територія України повністю входить у цей район); в Додатку II дається перелік видів водно-болотних птахів, яких стосується Угода (практично всі мігранти з цієї групи); Додаток III є планом дій, спрямованих на їх збереження. Невід'ємною частиною Додатку III є таблиця «Статус популяцій мі-груючих водно-болотних птахів», в якій види птахів поділено на три групи та категорії, відповідно до критеріїв, що визначають ступінь загрози їх зникнення.

Україна також є Договірною стороною з 14 травня 1999 р. ще однієї угоди Боннської конвенції – *Угоди про збереження кажанів в Європі* (1991 р.). Відповідно до цієї угоди кожна зі Сторін має заборонити добування кажанів усіх видів, брати під охорону їх ареали та вживати необхідних заходів з метою збереження, особливо щодо заміни високотоксичних для кажанів хімікатів, якими обробляють дерева, на більш безпечні альтернативні засоби.

Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES, м. Вашингтон, 1979 р.) також є правовим актом світового масштабу (чинна для України з 14 травня 1999 р.). Головною підставою для заключення Конвенції стало визнання необхідності міжнародного співробітництва для захисту ряду видів дикої фауни та флори від надмірної їх експлуатації в міжнародній торгівлі. Конвенція містить три додатки, що містять – види, що знаходяться під загрозою зникнення, торгівля якими справляє чи може справити негативний вплив на їх існування; види, які на сьогодні не обов'язково перебувають під загрозою зникнення, але можуть опинитися під такою загрозою, якщо торгівля зразками таких видів не буде суворо регулюватися; види, які, за визначенням будь-якої Сторони, підлягають регулюванню в межах її юрисдикції. Вилучення з природи та передача (торгівля) видами, що занесені до всіх трьох додатків Конвенції, потребує оформлення в

центральному органі виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища України спеціальних дозволів міжнародного зразка.

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (м. Париж, 1972 р.), якою опікується ЮНЕСКО, є чинною в Україні з 4 жовтня 1988 р. В рамках цієї Конвенції розроблено критерії, форми заявок, їх погодження, створено Переліки світової природної, природно-культурної та культурної спадщини, методичні рекомендації тощо. Вимоги Конвенції є надзвичайно високими, і йде дуже серйозний відбір об'єктів світової спадщини. Щоб об'єкт природної спадщини отримав світове визнання, треба щоб він був найбільш репрезентативним зразком великих періодів історії Землі, або екологічних та біологічних процесів, або репрезентувати природні явища чи мальовничі природні ландшафти виняткового естетичного значення, або містити найбільш репрезентативні й найважливіші для збереження біорізноманіття природні середовища. Більше того, цей об'єкт має бути цілісним в історичному (репрезентувати різні фази і прояви історичного періоду) та у просторовому (бути досить значним за розмірами) аспектах, являти собою добре збережену природну територію, якій не загрожують серйозні антропогенні впливи.

Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) фактично є головним механізмом реалізації Конвенції про біологічне різноманіття на континенті, хоча й її було започатковано ще 1979 року в м. Берн (Швейцарія). Україна приєдналася до Конвенції відповідно до Закону України «Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» від 29 жовтня 1996 р. із застереженнями, що в Україні допускається в обмеженій кількості й за умов відповідного контролю вибіркове регулювання чисельності вовка та ведмедя бурого з метою запобігання негативному впливу цих видів тварин на популяції інших видів, серйозній шкоді худобі та іншим об'єктам власності. Дозволяється також добування дупеля у зв'язку з його достатньо великою чисельністю та розповсюдженістю в Україні. Крім цього, за цим Законом у нашій країні дозволяється використання пасток і сіток для відлову

тварин із науковою метою та їх переселення, а також капканів для добування вовка, бабака звичайного, бобра, тхора чорного, куниці лісової та кам'яної.

Бернська конвенція включає переліки видів рослин і тварин, що підлягають особливій охороні, та видів тварин, що підлягають просто охороні, та щодо заборонених засобів і способів добування, відлову та інших форм полювання.

Бернська конвенція також передбачає створення системи «територій спеціального збереження» (англ. – Areas of Special Conservation Interest), що складатимуть Смарагдову мережу Європи (англ. – Emerald Network). Критеріями визначення територій спеціального інтересу є знаходження в їх межах рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин, як таких, що потребують спеціальних заходів збереження, і занесено до спеціального переліку, та/або рідкісні і зникаючі типи природних середовищ існування.

Смарагдова мережа Європи є аналогом програми Європейського союзу «НАТУРА 2000», розробленої з метою реалізації Директиви ЄС №79/409/ЕЕС про охорону диких птахів і Директиви ЄС №92/43/ЕЕС про охорону середовищ існування дикої фауни і флори. Слід зазначити, що програма «НАТУРА 2000» є обов'язковою для країн-членів ЄС і включає спеціальний фінансовий механізм на забезпечення відповідних природоохоронних заходів. Цей документ, хоча і не є обов'язковим для України, проте її прагнення ввійти до Європейського союзу зумовлює необхідність уже зараз дуже уважно відстежувати виконання положень *Бернської конвенції*.

Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття підготовлена Радою Європи у співпраці з Європейським центром збереження природи (м. Тілбург, Нідерланди) та схвалена Міністрами охорони довкілля 55 країн Європи на конференції міністрів «Довкілля для Європи» (м. Софія, 23–25 жовтня 1995 р.). Головною підставою розробки стратегії стала необхідність більш узгодженого і, через це ефективнішого, використання існуючих політичних засобів, ініціатив, механізмів, фондів, наукових досліджень та інформації для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття Європи. Цілями *Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття* є: суттєве зменшення загроз для

біологічного та ландшафтного різноманіття Європи, підвищення можливостей його відтворення, зміцнення екологічної цілісності всієї Європи та забезпечення всебічного залучення громадськості до цих справ.

Це далеко не вичерпний огляд міжнародних регуляторних документів в галузі заповідної справи, тому для більш повного ознайомлення з даними документами рекомендується використовувати офіційні інтернет-сторінки конвенцій та Міністерства екології та природних ресурсів України www.menr.gov.ua.

З метою активізації участі України у міжнародному співробітництві з питань охорони і раціонального використання територій та об'єктів ПЗФ треба:

активізувати діяльність, спрямовану на укладення багатосторонніх та двосторонніх міжнародних угод у сфері заповідної справи;

вирішити питання практичної реалізації положень Рамсарської конвенції 1971 року про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як місця оселення водоплавних птахів, Вашингтонської конвенції 1973 року про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зникнення, Боннської конвенції 1979 року про охорону мігруючих видів диких тварин, Бернської конвенції 1979 року про охорону дикої фауни і флори та природних місць їх перебування в Європі, Конвенції 1992 року про збереження біологічного різноманіття та інших міжнародно-правових актів, пов'язаних з вирішенням завдань заповідної справи;

забезпечити широку участь державних і наукових установ та неурядових організацій у виконанні міжнародних проектів, спрямованих на вирішення глобальних проблем охорони навколишнього природного середовища та розвиток заповідної справи;

створити у прикордонних місцевостях міждержавні заповідні території, передусім природні заповідники та національні природні парки, опрацювати з відповідними міжнародними організаціями питання надання кращим природним заповідникам та національним природним паркам України статусу біосферних, сертифікації їх Радою Європи із врученням відповідних дипломів;

- систематично аналізувати міжнародний досвід розвитку заповідної справи, проводити наукові форуми і робочі зустрічі українських фахівців із заповідної справи з іноземними колегами;
- розширити стажування українських фахівців із заповідної справи за кордоном;
- сприяти створенню в Україні міжнародних наукових та інших центрів із проблем заповідної справи;
- активізувати участь наукових установ у підготовці відповідних міжнародних наукових видань;
- активніше розвивати міжнародний екологічний туризм.

Реалізація вказаних напрямів діяльності буде сприяти успішній інтеграції України до міжнародного співробітництва в галузі заповідної справи.

5.3. Всесвітня культурна і природна спадщина

Світова спадщина ЮНЕСКО (англ. World Heritage) – це видатні культурні та природні цінності, що становлять надбання усього людства.

У нормативній системі сучасного міжнародного права відносини, що складаються у сфері охорони унікальних природних комплексів і видатних культурних цінностей, регулюються універсальним договором – **Конвенцією про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини** (1972 р.).

У цій Конвенції під «*культурною спадщиною*» розуміються:

- **пам'ятки**: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки;
- **ансамблі**: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки;
- **визначні місця**: твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології.

Під *«природною спадщиною»* розуміються:

□ **природні пам'ятки**, створені фізичними й біологічними утвореннями або групами таких утворень, що мають видатну універсальну цінність з точки зору естетики чи науки;

□ **геологічні й фізіографічні утворення та суворо обмежені зони**, що є ареалом видів тварин і рослин, які зазнають загрози й мають видатну універсальну цінність з точки зору науки чи збереження;

□ **природні визначні місця чи суворо обмежені природні зони**, що мають видатну універсальну цінність з точки зору науки, збереження чи природної краси.

Основні положення міжнародного документа полягають у тому, що об'єкти культури та природи, які являють собою значний інтерес для всього людства, включаються до **Списку Всесвітньої культурної та природної спадщини** (в літературі та засобах масової інформації – **Список ЮНЕСКО**, або **Спадщина ЮНЕСКО**); держави, на території яких знаходяться такі об'єкти, беруть на себе міжнародно-правові зобов'язання щодо їх охорони та збереження, а все міжнародне товариство зобов'язується надавати ефективну допомогу в цьому.

Згідно з нормами Конвенції про охорону Всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р., **Комітет всесвітньої спадщини** складає, поновлює й публікує списки цінностей культурної та природної спадщини, що мають назви *«Список всесвітньої спадщини»* та *«Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою»*. До другого Списку заносяться об'єкти культури та природи, яким загрожує певна небезпека, як-от: загроза зникнення внаслідок прогресуючого руйнування, швидкий розвиток міст і туризму, стихійне лихо та катаклізми тощо. Щоб врятувати такі об'єкти, потрібні значні зусилля і кошти, тому держави в межах Конвенції звертаються за допомогою.

До *Списку всесвітньої спадщини* включені об'єкти культури та природи, яким надано особливий статус. Пам'ятки культури є витворами людського генія, серед них всесвітньо відомі цінності – Стоунхендж, Ейвбері та пов'язані з ними

мегалітичні стоянки (Великобританія), Фонтенбло – палац і парк (Франція), історичний центр Флоренції (Італія), Тадж-Махал (Індія), Велика китайська стіна (КНР) та інші. Природна спадщина – це те, що створено природою протягом багатьох тисячоліть: національний парк «Мамонтова печера» (США), заповідник фауни Джа (Камерун), Великий Бар’єрний риф (Австралія), незаймані ліси Комі (Росія) тощо.

Статус об’єкта Світової спадщини дає такі переваги:

- додаткові гарантії збереження й цілісності унікальних природних і культурних комплексів;
- підвищує престиж територій і установ, які ними опікуються;
- сприяє популяризації включених до Списку об’єктів і розвитку альтернативних видів природокористування (в першу чергу, екологічного туризму);
- забезпечує пріоритетність у залученні фінансових коштів для підтримки об’єктів Світової культурної і природної спадщини, в першу чергу, з Фонду Всесвітньої спадщини;
- сприяє організації моніторингу і контролю за станом збереження природних і культурних об’єктів.

Проте до *Списку всесвітньої спадщини* вносяться не всі об’єкти, а лише ті, які відповідають критеріям, що містяться у визначенні поняття «видатна універсальна цінність».

Об’єкт визнається носієм універсальної цінності і включається до Списку, якщо він відповідає хоча б одному критерію і відповідним умовам цілісності. Хоча більшість об’єктів у Списку відповідають щонайменше двом критеріям видатної універсальної цінності.

Номери критеріїв зазвичай позначаються римськими числами, написаними маленькими літерами.

Культурні критерії:

- (i) – об’єкт є шедевром людського творчого генія;

(ii) – об’єкт свідчить про значний взаємовплив людських цінностей в даний період часу або в певному культурному просторі, в архітектурі або технологіях, в монументальному мистецтві, у плануванні міст або створенні ландшафтів;

(iii) – об’єкт є унікальним або принаймні винятковим для культурної традиції або цивілізації, яка існує до цих пір або вже зникла;

(iv) – об’єкт є видатним прикладом конструкції, архітектурного або технологічного ансамблю або ландшафту, що ілюструє значущий період людської історії;

(v) – об’єкт є видатним прикладом людської традиційної споруди, із традиційним використанням землі або моря, будучи зразком культури (або культур) або людської взаємодії з навколишнім середовищем, особливо якщо вона стає вразливою через сильний вплив необоротних змін;

(vi) – об’єкт безпосередньо або матеріально пов’язаний з подіями або існуючими традиціями, з ідеями, віруваннями, з художніми або літературними творами і має виняткову світову важливість. (На думку комітету ЮНЕСКО, цей критерій повинен переважно використовуватися разом з яким-небудь ще критерієм або критеріями).

Природні критерії:

(vii) – об’єкт є природним феноменом або простором виняткової природної краси і естетичної важливості;

(viii) – об’єкт є видатним зразком головних етапів історії Землі, зокрема пам’ятником минулого, символом геологічних процесів, що відбуваються, розвитку рельєфу або символом геоморфологічних чи фізіографічних особливостей;

(ix) – об’єкт є видатним зразком екологічних або біологічних процесів, що відбуваються, в еволюції і розвитку земних, прісноводних, берегових та морських екосистем і рослинних та тваринних співтовариств;

(x) – об’єкт включає найважливіше або найзначніше природне місце існування для збереження в ній біологічного різноманіття, зокрема зникаючих видів виняткової світової цінності, з погляду науки й охорони.

Найбільш серйозним небезпекам, в основному через видобуток нафти і газу, браконьєрство і збройні конфлікти, піддаються природні об'єкти Всесвітньої спадщини в Західній і Центральній Африці. Такі мальовничі місця як Національний парк Ніоколо-Коба в Сенегалі і Національний парк Маново-Гоунда Сен-Флоріс у Центральній Африканській Республіці (ЦАР) знаходяться під безпосередньою загрозою втрати своєї видатної універсальної цінності. 10 з 16 природних і змішаних (природно-культурних) об'єктів у цьому регіоні знаходяться у списку об'єктів під загрозою деградації.

Як зазначає МСОП, в межах об'єктів всесвітньої спадщини зростає видобуток і розвідка нафти та газу. Така діяльність вже призводить до необоротного збитку об'єктів унікального природного значення, таких як національний парк Вірунга в Демократичній Республіці Конго та незаймані ліси Комі в Росії. Комітет Всесвітньої спадщини рекомендує створювати рівні умови для всіх зацікавлених сторін таким чином, щоб політика щодо добувної промисловості була єдиною, незалежно від країни, в якій знаходиться об'єкт, занесений до Списку всесвітньої спадщини.

У списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні налічується сім найменувань, що приблизно становить 0,7 % від загальної кількості об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО у світі (981 об'єкт станом на 2013 рік).

Прийняття Верховною Радою 8 червня 2001 р. **Закону України «Про охорону культурної спадщини»** мало важливе значення для регулювання правових, організаційних, соціальних та економічних відносин у сфері охорони культурної спадщини, хоча, на думку експертів, в Законі не приділено належної уваги об'єктам Всесвітньої спадщини, що знаходяться на території України.

В національному законодавстві України доцільно розробити комплексний нормативно-правовий акт, який би регламентував особливий статус об'єктів всесвітньої культурної та природної спадщини, що розташовані на території України.

Контрольні запитання та завдання

1. *Вкажіть складові механізму забезпечення міжнародно-правової охорони заповідних територій.*
2. *Розкрийте гостру необхідність постійного розвитку міжнародного співробітництва в галузі заповідної справи.*
3. *Назвіть напрями активізації участі України у міжнародному співробітництві з питань охорони і раціонального використання територій та об'єктів ПЗФ.*
4. *Вкажіть країни, найбільш перспективні для України з точки зору розвитку міжнародної співпраці в галузі заповідної справи.*
5. *Назвіть базові міжнародні конвенції та угоди в галузі заповідної справи, ратифіковані Україною.*
6. *Вкажіть базові критерії включення природоохоронних територій до міжнародної мережі.*
7. *Вкажіть нормативний документ, який регулює міжнародні відносини у сфері охорони унікальних природних комплексів і видатних природних цінностей.*
8. *Вкажіть, які об'єкти можуть потрапити до Списку Всесвітньої природної спадщини.*
9. *Наведіть приклади об'єктів Всесвітньої природної спадщини.*
10. *Охарактеризуйте стан діяльності у сфері національно-правової охорони об'єктів всесвітньої спадщини в Україні.*

Література до розділу 1

1. Андронов В.А., Варивода Є.О., Тітенко Г.В. Заповідна справа : навч. посіб. Х. : НУЦЗУ, 2013. 204 с.
2. Буре Г.С. Роль в Україні Конвенції про охорону дикої флори, фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) // Збереження і моніторинг біологічного та ландшафтного різноманіття в Україні. К. : Національний екологічний центр України, 2000. С.15-18.
3. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (переклад українською мовою). Київ : Авалон, 1998. 52 с.

4. Давиденко, В. М. Заповідна справа : навч. посібник для студ. екол., біол., природн., лісівн., агрон., зооінж. фак. вищих навч. закл. III, IV рівнів акр. Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2001. 140 с.
5. Заповідники і національні природні парки України. Київ, 1999.
6. Заповідна справа в Україні : навчальний посібник / за ред. М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. К. : 2003. 306 с.
7. Заповідна справа : навч. посібник / Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ та ін. Харків : НТУ "ХП", 2002. 240 с.
8. Ковальчук А.А. Заповідна справа : науково-довідкове видання. Ужгород : підприємство "Ліра", 2002. 312 с.
9. Меллума А.Ж. Особо охраняемые природные объекты на староосвоенных территориях. Рига, 1988.
10. Міждержавні природно-заповідні території / за ред. Т.Л. Андрієнко. Міжвідомча комплексна лабораторія наукових основ заповідної справи НАН України та Мінекобезпеки України. Київ, 1998. 132 с.
11. Модели национальных парков / Бишоп К., Бишоп К., Грин М. Филипс А. М., 2000.
12. Подобайло А.В., Яненко В.О. Охорона природи : навчальний посібник до курсу «Охорона природи». К. : ТОФІ КІМЕ, 2014. 208с.
13. Попович С. Ю. Природно-заповідна справа : навч. посібник. К. : Арістей, 2007. 480 с.
14. Проблеми збереження та відновлення біорізноманіття в Україні. Київ, 2001.
15. Програма Літопису природи для заповідників та національних природних парків / за ред. Т.Л. Андрієнко. К. : Академперіодика, 2002. 103 с.
16. Ричард Примак. Основы сохранения биоразнообразия. М. : Изд-во НУМЦ, 2002. 256 с.
17. Реймерс Н.Ф., Штильмарк Ф.Р. Особо охраняемые природные территории, М. : Мысль, 1978. 295 с.
18. Розбудова екомережі України. / за ред. Ю.Р.Шеляг-Сосонко. К. : Програма розвитку ООН (UNDP), 1999. 127 с.

19. Система категорій природно-заповідного фонду України та питання її оптимізації / Т.Л. Андрієнко Т.Л.та ін. К. : Фітосоціоцентр, 2001. 60 с.

РОЗДІЛ 2

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ЕКОМЕРЕЖІ

Тема 6. Концептуальні основи створення екомереж

- 6.1. Історичні аспекти становлення та розвитку екомереж.
- 6.2. Значення, мета, принципи та функції екомережі.
- 6.3. Територіальні рівні створення екомереж.

6.1. Історичні аспекти становлення та розвитку екомереж.

На зламі ХХ початку ХХІ століття основними тенденціями у взаємодії суспільства та природи стало розширення ареалів їх взаємодії і перехід від локального рівня до глобального, перевищення рівнів екологічно допустимого антропогенного впливу на природу, порушення механізмів саморегулювання та відновлення рівноваги у природному середовищі та екологічних функцій геоекосистем. Людство, порушивши чотири основних принципи свого існування – втрата цілісності біосфери, зміни в глобальному землекористуванні, зміни біохімічних циклів, вплив на планетарні і регіональні зміни клімату зіштовхнулося із необхідністю переосмислення своїх взаємовідносин із навколишнім природним середовищем. Усвідомивши небезпеку розвитку за старими принципами існування – «брати по-максимуму незважаючи на можливості та вичерпність ресурсів» – було запропоновано нову парадигму розвитку, що розглядається як збалансований розвиток економічної, екологічної та соціальної складових, численні завдання якого пов'язані із необхідністю вирішення проблем збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Логічним завершенням переосмислення та розвитку природоохоронних ідей стало прийняття у 1992 році конференцією ООН з навколишнього середовища й розвитку в Ріо-де-Жанейро Конвенції про біорізноманіття як основи еволюції біосфери, екосистем і сталого забезпечення потреб населення Землі. Визначення на міжнародному рівні сучасної стратегії охорони природи (збереження не

окремих ланок природи(видів, угрупувань), а головних рівнів організації її біоти (від популяцій до екосистем)) стало поштовхом для обґрунтування нових підходів до реалізації практичних засад охорони природи.

Одним із найбільш ефективних способів збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, балансу природних і змінених ландшафтів, їх варіативності, а також, умов для забезпечення екологічно безпечного навколишнього природного середовища існування населення є формування екологічної мережі різного таксономічного рангу. Важливість її створення обґрунтовується наступними аргументами: в умовах поглиблення системної кризи цивілізації біосфера виступає базою біологічного існування людства і стає бар'єром на шляху екологічної кризи; живі організми є не тільки матеріально-енергетичною основою існування екосистем, але й одним з найбільш чутливих інформаційних індикаторів тих змін, які відбуваються в навколишньому середовищі; зберігаючи, як найбільш цінні та найменш порушені ділянки природи вона забезпечує фізичні умови, необхідні для виживання популяцій видів у ландшафті, який активно використовується в господарській діяльності.

Ідея створення екологічної мережі, як природоохоронної технології виникла у 80-х роках минулого століття. У 1993 році на Міжнародній конференції «Охорона природної спадщини Європи через створення Європейської екологічної мережі» (м. Маастріхт, Нідерланди) фахівцями було запропоновано створити Європейську екологічну мережу (European Ecological Network або EECONET). Питання формування Європейської екомережі було включено у Всеєвропейську стратегію збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy або PEBLDS), прийняту на 3-й Всеєвропейській конференції міністрів з охорони навколишнього середовища європейських країн (Софія, 23-25 жовтня 1995 р.).

Історичні подробиці становлення концепції екомереж досить докладно розглянуто в працях Мовчана Я.І., Гродзинського М.Д., Марушевського Г.Б., та ін. Варто зауважити, що зазначена концепція ґрунтується, передусім, на піонерних розробках Р.МакАртура та Е.Вільсона з теорії т.зв. острівної

біогеографії. Практично одразу ж після формулювання основ цієї теорії з'явилася низка публікацій, в яких розглядалися можливості її застосування до умов наземних ландшафтів. І, напевне, найбільш повний аналіз таких можливостей виконано Дж. Даймоном і Р. Меєм. Другим теоретичним джерелом концепції екомереж і екологічних коридорів можна вважати теорію метапопуляції та засновану на ній т.зв. метапопуляційну стратегію охорони живої природи. У результаті творчого осмислення цих ідей на початку 1980-х років одночасно в Європі та США було розроблено дві концепції, що отримали назву екологічної структури ландшафту, дуже близькі за змістом і вихідними принципами. У США така концепція отримала назву «моделі екологічних плям і коридорів», а в Європі – «територіальних систем екологічної стабільності ландшафту». Пізніше в інших європейських країнах оформилися близькі за стратегією концепції, які було покладено в основу розробки регіональних і національних схем охорони екосистем і ландшафтів.

Окрім згаданої Всеєвропейської екомережі, існує ще декілька важливих національних і міжнародних програмних ініціатив щодо створення мереж територій, що охороняються, для реабілітації стану довкілля, зокрема, «Natura-2000», «Смарагдова мережа». Програма «Natura-2000» реалізується на теренах країн Європейського Союзу. Для країн, які не належать до Євросоюзу, території спеціального збереження та середовища існування рідкісних і зникаючих видів визначені Резолюцією Постійного комітету Бернської конвенції № 4 від 1996 року і вони формують Смарагдову мережу Європи, яка є аналогом програми «Natura-2000».

У 2017 році Смарагдовою мережею Європи було охоплено понад 3500 потенційних Смарагдових об'єктів Смарагдової мережі Європи з 16 країн загальною площею 600 000 км², в середньому 11-12% національних територій країн-членів мережі.

Україна як європейська держава – сторона багатьох міжнародних природоохоронних конвенцій та угод має зобов'язання інтегрувати національну екомережу до Європейської та бере активну участь у її формуванні. Україна приєдналася у 1996 році до територій спеціального інтересу збереження (Areas

of Special Conservation Interest) Смарагдової мережі Європи, на виконання Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі. Станом на 2017 рік в Україні виділено 271 природоохоронний об'єкт, площею 6,2 млн га (10% її площі), для включення до Смарагдової мережі Європи.

6.2. Значення, мета, принципи та функції екомережі.

Формування та розвиток життя на Землі спрямований на створення цілісної, саморегулюючої, самовідновлюваної біотичної системи, що потребує збереження цієї цілісності. Проте більшість дій людства були спрямовані на її порушення, так як його існування відбувалося за її рахунок, що в кінцевому рахунку призвело до зникнення окремих видів та їхніх середовищ існування. Зростання антропогенного тиску на навколишнє природне середовище значно посилює загрози біорізноманіттю внаслідок інтенсифікації сільського та лісового господарства, осушення водно-болотних угідь, знеліснення, трансформації річок та їх берегів, будівництва доріг, урбанізації, розвитку туризму. Однією із найбільших загроз біорізноманіттю є фрагментація екосистем і середовищ існування видів внаслідок розвитку транспортної та енергетичної інфраструктури, а також значних змін у землекористуванні. Вона завдає значної шкоди міграції та розселенню видів, призводячи до ізоляції чисельно невеликих популяцій одна від одної і тим самим зменшуючи їхні можливості до самовідновлення. Збіднюючи різноманіття, зменшуючи продуктивність екосистем і погіршуючи умови існування, в тому числі й людини фрагментація призводить до погіршення екологічних умов, зменшення функціональності екосистем та їх здатності до самовідновлення.

Основними проблемами фрагментованих середовищ існування є:

- неможливість використання окремими тваринами тієї площі середовища існування, яка потрібна їм для виживання. Так, при середній густоті популяцій ведмедя одна особина для нормального існування потребує 1 тис. га мало зміненого лісу. Для самовідновлення мінімальна чисельність популяції цього виду становить 50 особин, що різко збільшує необхідну площу. А для збереження мінімальної за розміром популяції глухарів необхідно 28 тис. га

(Марушевський Г.Б., Мельничук В.П., Костюшин В.А);

- неможливість мігруючих тварин зробити зупинку на цій території;
- не здатність природних популяцій перейти на іншу придатну територію у випадку зміни клімату або стихійних лих (наприклад, пожежі);
- може не відбуватися генетичний обмін між різними популяціями;
- ділянка середовища існування, на якій вид став локально зникаючим (наприклад, внаслідок хвороби), не може бути легко колонізована іншою локальною популяцією того ж виду.

Як було зауважено вище, концепція екологічної мережі виникла у відповідь на зростаючу фрагментацію середовищ існування видів.

Впродовж тривалого періоду часу у світі основою для збереження біорізноманіття була мережа природоохоронних територій, що допомагають зберігати види і генетичне різноманіття та підтримувати екосистемні послуги. Окрім виконання своїх природоохоронних функцій ці території сприяють задоволенню життєвих потреб місцевого населення, створенню можливостей для відпочинку і туризму та створюють передумови для збалансованого розвитку суспільства. Разом з тим, хоча кількість і розміри природоохоронних територій зростають, темпи втрат біорізноманіття залишаються високими. Чим інтенсивніше відбувається соціально-економічний розвиток територій, тим більше мережа природоохоронних територій перетворюється на систему ізольованих острівців, які не забезпечують збереження і стійкого функціонування екосистем в цілому і, отже, не можуть підтримувати оптимальний стан довкілля. Неefективність функціонування природоохоронних територій, (без включення їх у єдину екомережу) полягає у тому, що:

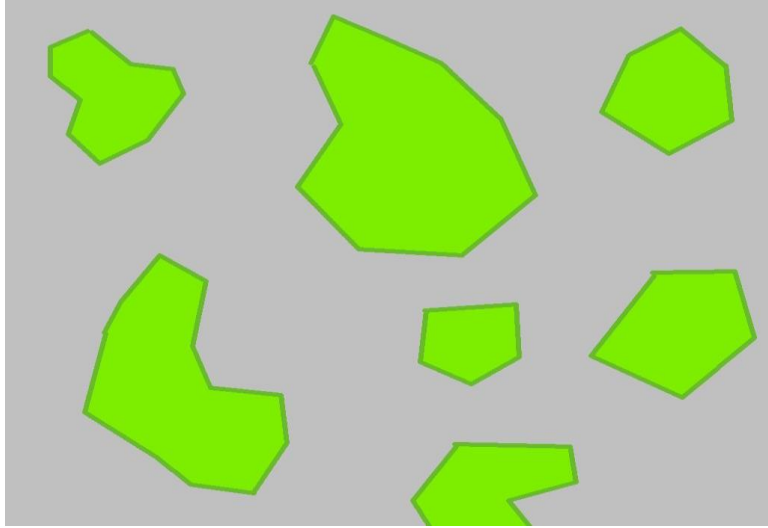
- 1) вона є неповною і не охоплює усі біоми і види, які знаходяться у критичному стані;
- 2) природоохоронні території часто не виконують покладені на них функції, пов'язані з охороною біорізноманіття;
- 3) відсутня інтеграція природоохоронних територій в контекст соціально-економічного розвитку країн;

4) місцеві громади практично не мають можливості брати участь у створенні природоохоронних територій та управлінні ними;

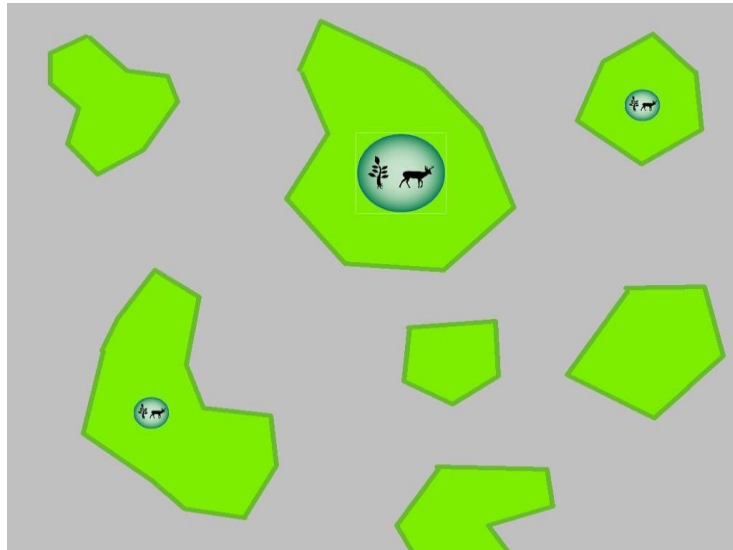
5) природоохоронні території часто фінансуються за залишковим принципом, що призводить до недостатньої матеріальної і технічної забезпеченості заповідників, відсутності якісного зв'язку, уніфікованих систем збору та обміну інформацією тощо.

Фрагментація та ізоляція середовищ існування та втрата екологічних зав'язків призводить до зменшення біорізноманіття як в межах природоохоронних територій, так і поза ними. Тому необхідною була зміна акцентів у питаннях збереження природи, зокрема, необхідно було перенести увагу з територій, для яких характерне високе біорізноманіття, на зв'язки між ними, а також на зв'язки між природним і людським довкіллям. Необхідно було розробити таку модель охорони природи, яка б поєднувала збереження екосистем та біорізноманіття як на територіях, що охороняються, так і на інших територіях, а також забезпечувала б можливість збалансованого використання ландшафтів і природних ресурсів.

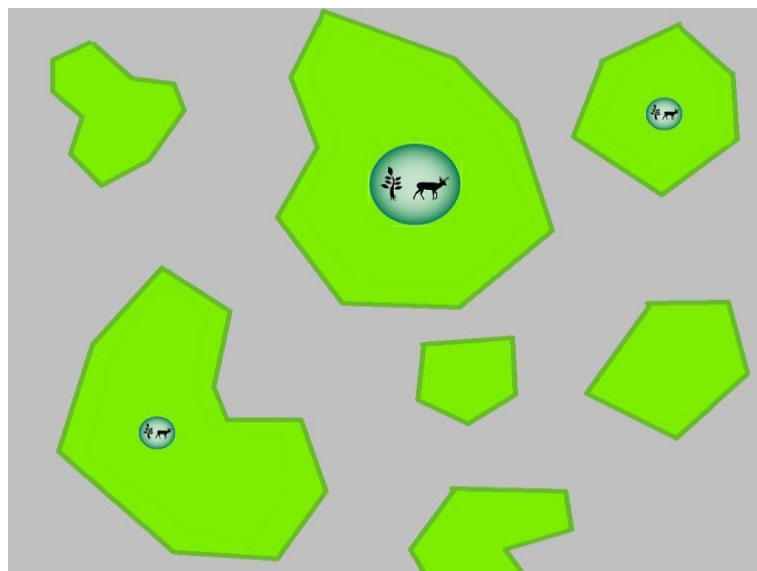
Такою моделлю, яка може позитивно впливати на умови виживання популяцій видів у фрагментованих ландшафтах стала модель екологічної мережі як системи природних ядер, екокоридорів і буферних зон. Ідея екомережі є інтегральною в організації збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, оскільки вона поєднує в єдине ціле всі концепції і системи охорони природи маючи на меті відновлення генетичної, екологічної і функціональної нерозривної єдності екосистем. Основна ідея екомережі – від «зеленого» на «сірому» до «сірого на зеленому» представлена на рис. 6.2.2.

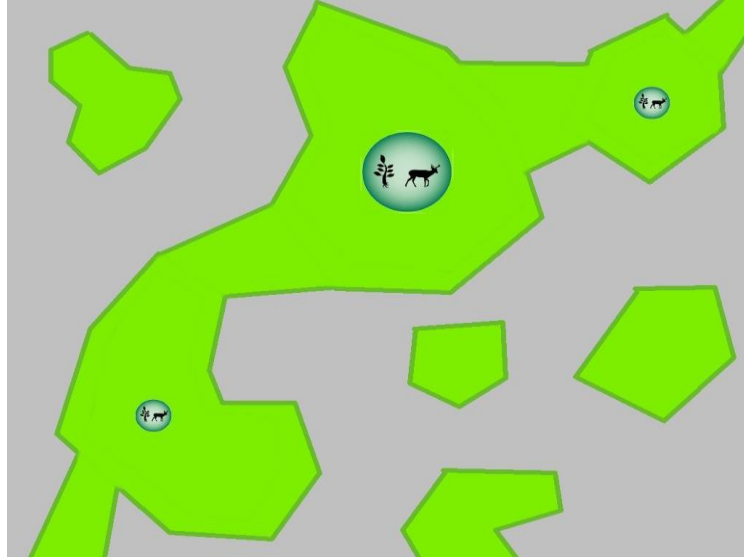
Визначення осередків біорізноманіття

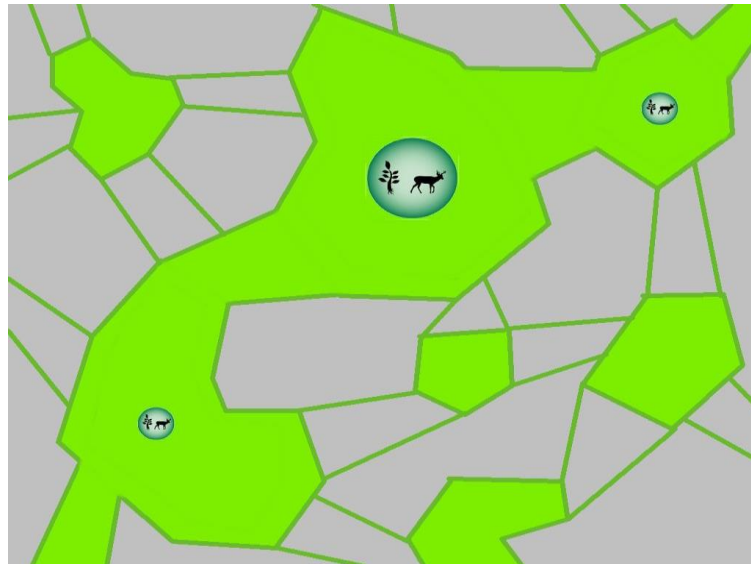
Збільшення площі потенційних ключових територій

Проектування основних сполучних територій

Проектування сполучних територій нижчого рівня

Ключові території з'єднано

Рис. 6.2.2. Від “зеленого” на “сірому” до “сірого” на “зеленому”

Концепція екомережі має універсальний характер і є одним з головних, обов'язкових елементів стратегії збалансованого розвитку. Завдяки здатності природних екосистем до самовідновлення існує можливість збалансованого використання відновлюваних природних ресурсів і, як наслідок, збалансованого розвитку суспільства. Однак, здатності природних екосистем до самовідновлення не безмежні, тому рівень навантаження на природу повинен якісно і кількісно відповідати розвитку територіальної охорони природи.

Отже, *екомережа* – система репрезентативних природних ядер, коридорів і буферних зон, яка створюється і управляється таким чином, щоб зберегти або відновити біорізноманіття й екосистемні послуги та дозволити відповідне і збалансоване використання природних ресурсів через взаємопов'язаність її фізичних елементів з ландшафтом та існуючими соціальними й інституційними структурами.

Головна *мета* створення екомережі - загальне покращення стану довкілля, а також умов життя людини через усунення антропогенної фрагментації біогеоценотичного покриву, створення його неперервності та функціональної цілісності та посилення за рахунок цього здатності живої природи до самовідновлення.

Формування, збереження і невиснажливе використання екомережі здійснюється на основі таких *принципів*:

- забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі;
- збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі;
- призупинення втрат природних та напівприродних територій, розширення площі екомережі;
- забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання при створенні на їхніх землях територій та об'єктів природно-заповідного фонду, інших територій, що особливо охороняються, розвитку екомережі;

- забезпечення участі громадськості у розробці пропозицій та прийнятті рішень щодо формування, збереження та невиснажливого використання екомережі;

- забезпечення органічного входження національної екомережі до Загальноєвропейської екомережі, всебічний розвиток міжнародної співпраці у цій сфері;

- вдосконалення структури земельного фонду країни шляхом забезпечення науко-во-обґрунтованого співвідношення між різними категоріями та видами угідь;

- системне врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства.

Сучасна екомережа виконує низку *функцій* найважливішими серед яких є *екологічні* - підтримання екосистемних процесів шляхом:

- збереження репрезентативної сукупності середовищ існування видів, які забезпечують популяціям видів достатню територію (для годівлі, розповсюдження молодих та дорослих особин або для колонізації інших ділянок середовища існування);

- забезпечення можливостей для сезонних міграцій, генетичного обміну між різними локальними популяціями, переміщення локальних популяцій з тих середовищ існування, стан яких погіршився, а також для міграцій внаслідок глобального потепління;

- захисту інтегрального характеру життєво важливих екологічних процесів (наприклад, періодичні повені, екологічні сукцесії).

Загальною тенденцією в підході до екомережі є намагання створити універсальну природну структуру, яка б вирішувала не тільки проблеми збереження тварин, рослин, грибів та їх середовищ існування, але й була б у соціальному та економічному відношенні корисною для населення, поліпшуючи умови його існування. Тим самим закладались би підвалини збалансованого розвитку території, одним з базових елементів якого є створення екомережі. Особливе значення екомережа має для екологічно вразливих і сильно

деградованих територій, екологічна місткість яких значною мірою вже вичерпана. Для таких територій екомережа є єдиним можливим виходом з кризового стану.

Соціально-економічне значення екомережі полягає в наступному:

1. Створення екомережі сприяє проведенню комплексної оцінки стану території за багатьма природними і соціальними показниками, визначенню факторів, що загрожують її збалансованому розвитку в майбутньому, і пошуку шляхів усунення негативних тенденцій та оптимізації використання території.

2. Створення екомережі сприяє відновленню занедбаних, непридатних земель і збільшенню продуктивності природних ресурсів: кормів для тваринництва, деревини, грибів, ягід, лікарських рослин, промислових тварин для населення. Провідну роль в цьому відіграють лісове, сільське та водне господарства, яким необхідно переорієнтуватись на збалансоване використання земель і ресурсів. Майже ідеальними у цьому відношенні є лісові масиви і водойми, які надають практично всі види ресурсів і послуг — від полювання, рибальства, відпочинку, оздоровлення і до світоглядних, наукових, навчальних, просвітніх, естетичних, моральних тощо. Важливим через свою масовість і значні економічні вигоди є розвиток туризму на базі природних ядер, історичної спадщини, унікальних ландшафтів тощо, а також упорядкована рекреація.

3. Екомережа покращує стан довкілля через регулювання гідрологічного режиму, припинення ерозії, пом'якшення мікроклімату, зменшення забруднення, збагачення ґрунтів, стабілізацію малого кругообігу речовин, збереження відновлюваних ресурсів, підтримку природного балансу тощо.

4. Екомережа сприяє збереженню історичної спадщини і розвитку традиційних, найбільш економічних невиснажливих форм господарювання, таких як бджільництво, риборозведення, звіророзведення, садівництво, натуральне пасовищне скотарство.

5. Екомережа покращує інфраструктуру, раціоналізує співвідношення площ різного використання і їх територіальне розміщення, в першу чергу сільгоспугідь, сприяє комплексному використанню природних об'єктів, особливо великих річок, озер та лиманів.

6. Реалізація програми створення екомережі сприяє раціональнішому розселенню населення, збільшенню його зайнятості і прибутків, створенню комфортніших умов проживання, веденню здорового способу життя, збагаченню інтересів населення, підвищенню його рівня освіти і національного самоусвідомлення.

6.3. Територіальні рівні створення екомереж.

Через значні антропогенні зміни й фрагментованість природного рослинного покриву майже кожна ділянка з природною рослинністю має цінність і значення для збереження біоландшафтного різноманіття та може розглядатися як елемент екомереж. Такі ділянки можуть мати зазначену цінність як для певної невеликої території, так і для частини світу, зокрема всієї Європи, тобто відповідати екомережам різного територіального рівня.

У межах території України було запропоновано виокремлювати три територіальні рівні екомереж (В.М. Самойленко, Н.П. Корогода):

- національний (міжрегіональний);
- регіональний;
- локальний.

При цьому для екомереж у басейнах річок вирізняють такі рівні, як загальнобасейновий (міжрегіональний) (наприклад увесь басейн Дніпра); регіональний (притоки Дніпра першого порядку) та локальний (притоки Дніпра більш низького порядку, додатково зважаючи в усіх випадках і на площу басейнових геосистем).

Важливо підкреслити, що така ієрархія не є штучним прийомом, а відображає реальну різномасштабність процесів міграції й розселення біовидів і інших просторових взаємодій між екосистемами й геосистемами тощо.

Для кожного із зазначених територіальних рівнів екомереж вирішуються свої специфічні модельні завдання, що дозволяє, поєднати всі цінні для збереження біоландшафтного різноманіття елементи території в єдині екомережі найвищого рівня, зокрема Загальноєвропейську тощо.

Так, при моделюванні міжрегіональних екомереж розробляється генеральна схема екомережі, яка відображає природний каркас відповідної території.

Утім найбільш важливими при моделюванні, як зауважує В.М. Самойленко та Н.П. Корогода є, екомережі більш низьких територіальних рівнів – регіональні та локальні, позаяк саме щодо них і формулюються конкретні модельні питання щодо віднесення тих чи інших територій до елементів екомереж.

Зокрема, особливостями моделювання регіональних екомереж є те, що воно найбільш ефективно для регіонів, які мають середній ступінь фрагментованості рослинного покриву, тобто тих, де збереглася достатня кількість ділянок з природною рослинністю, але такі ділянки наразі територіально ізольовані, що є вельми актуальною проблемою сьогодення, наприклад, для території і України, і Європи в цілому.

І, нарешті, найбільш детально здійснюється моделювання локальних екомереж, у процесі чого ретельно визначаються всі елементи екомереж і їхнє місцезнаходження, у т.ч. з "винесенням у природу" цих елементів і вирішенням відповідних питань щодо землеустрою тощо.

Контрольні запитання та завдання

- 1. Охарактеризуйте концептуальні засади теорії екомереж.*
- 2. Які загрози біорізноманіттю складає фрагментація середовища?*
- 3. Розкрийте основну ідею екомережі – від «зеленого» на «сірому» до «сірого на зеленому»*
- 4. Розкрийте принципи на основі яких принципів здійснюється формування екомережі.*
- 5. У чому полягає сутність екологічних функцій екомережі?*
- 6. Який внесок екомережі в соціально-економічний розвиток регіонів.*
- 7. Розкрийте територіальні рівні екомереж та їх взаємозв'язок та взаємоузгодженість*

Тема 7. Функціонально-структурні особливості екомережі та базові критерії їх відбору

- 7.1. Основні структурні елементи екомережі.
- 7.2. Типи екологічних коридорів.
- 7.3. Базові критерії відбору ключових територій.
- 7.4. Базові критерії відбору сполучних, буферних та відновлюваних територій.
- 7.5. Складові структурних елементів екомережі України.

7.1. Основні структурні елементи екомережі.

Концепція екомережі дозволяє поєднати охорону біорізноманіття з використанням природних ресурсів. Для цього ділянки, важливі з точки зору підтримання основних екологічних процесів або життєздатності популяцій, об'єднують у цілісний ландшафт напівприродних територій і територій з елементами землекористування.

Базовими елементами екомережі є ключові території (природні ядра), сполучні території (екологічні коридори), буферні зони і відновлювані території (рис.7.1.1). У поєднанні вони створюють екомережу, яка функціонально об'єднує осередки різноманіття в єдину просторову систему.

1. **Ключові території** (природні ядра, *core areas*)- території головною функцією яких є збереження біорізноманіття. Вони забезпечують збереження найбільш цінних і типових для даного регіону компонентів біологічного та ландшафтного різноманіття, включають середовища існування рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин.

Їхній охоронний статус закріплено національним та європейським законодавством (наприклад, землі у складі мережі “Natura 2000”).

Природні ядра є вузловими елементами екомережі. Вони характеризуються великою різноманітністю видів, форм ландшафтів і середовищ існування, відіграють винятково важливе значення для збереження ендемічних, реліктових і рідкісних видів, а їх площа може бути різною залежно від території, на якій

збереглося природне різноманіття, рідкісні види або функціональні зв'язки з іншими природними територіями, але, за експертними оцінками, не менше 500 га для локальних природних ядер.

Рис. 7.1.1. Основні структурні елементи екологічної мережі.

Як правило, до природних ядер відносять:

- території з легальним статусом – міжнародні і національні природоохоронні території різноманітних категорій;
- великі нефрагментовані середовища існування видів;

- важливі для певних видів території, виявлені внаслідок аналізу поширення видів;
- цінні ландшафти;
- території з певними геоморфологічними характеристиками (зокрема, кожна з біогеографічних підпровінцій повинна мати щонайменше одне репрезентативне для її території природне ядро).

2. **Сполучні території** (екологічні коридори) (*ecocorridors*) поєднують між собою ключові території і забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу.

Головні функції екокоридорів:

- забезпечення розповсюдження видів;
- підтримання процесів розмноження видів і сприяння генетичному обміну;
- забезпечення міграції видів;
- забезпечення переживання видами несприятливих умов і переховування;
- підтримання екологічної рівноваги.

Загальноєвропейські, або континентальні, екокоридори мають зв'язувати між собою природні ядра відповідного рангу. Вони є направляючими шляхами панміксії генів в масштабі континенту і міграційними шляхами на великі відстані. Це можуть бути, наприклад, долини великих річок. Ширина їх має бути не менше 15-20 км. Ширина локальних екокоридорів, за оцінками експертів, має бути не меншою за 500 м. Загалом, чим вужчий екокоридор, тим гірше він виконує своє призначення, і чим він ширший, тим краще.

3. **Буферні території** (*buffer zones*) забезпечують захист ключових та сполучних територій від антропогенного впливу. Це перехідні смуги між природними територіями і територіями господарського використання. Метою створення буферних зон є контроль господарської діяльності на землях, прилеглих до природних ядер, який має здійснюватися шляхом якісного управління на цих землях, що призводитиме до зменшення негативного впливу на природні ядра та зниження ймовірності їх ізоляції. Сучасний підхід до створення буферних зон полягає в тому, щоб розглядати їх швидше як території,

де застосовуються відповідні плани землекористування, ніж як чітко визначені території з легальним статусом.

4. **Відновлювані території** (*restoration areas*) – території, природний стан яких порушений внаслідок антропогенного впливу; території з активними проявами несприятливих геодинамічних процесів (водна ерозія, зсуви), для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення природного стану, на яких необхідно і можливо відновити природний рослинний покрив і здійснити репатріацію видів рослин і тварин. Відновлювані території призначені для відновлення цілісності зв'язків в природних ядрах та екокоридорах. Це можуть бути території з повністю або частково деградованими природними елементами, але зі збереженими середовищами існування, що сприяє швидкому відновленню попереднього стану, наприклад, осушені торфовища, вибиті луки, зріджені ліси тощо..

Відповідно до свого значення у забезпеченні розглянутих вище функцій структурні елементи екологічної мережі поділяються на п'ять рангів або рівнів, а саме: біосферний, європейський (континентальний), національний, регіональний та локальний.

Природні ядра біосферного значення – значні за розмірами, природно окреслені регіони (біоми), функціонування екосистем яких виявляється далеко за їх межами і впливає на біосферу. Це, наприклад, все Полісся, гірські системи Карпат та Кавказу тощо. Біосферні коридори пов'язують між собою найбільші за площею частини ядра біосферного значення.

Природні ядра європейського значення – великі природні території, що за багатьма ознаками мають цінність для Європи. Це можуть бути: 1) великі цілісні частини територіального ядра біосферного значення; 2) природні ядра, як майбутні біосферні ядра; 3) реліктові унікальні природні ядра; 4) прикордонні природні ядра, спільні для двох і більше країн; 5) великі природні незаймані лісові масиви, які є основою Загальноєвропейської екомережі. Екокоридори європейського значення – це: 1) великі міграційні шляхи птахів; 2) великі території проникнення видів з інших регіонів, наприклад, з Альп; 3) долини великих річок.

Природні ядра національного значення можуть включати значні площі лісових, степових, водно-болотних, засолених, водних, озерних, лиманних екосистем тощо. Екокоридори національного значення зв'язують відповідні ядра, головним чином через екокоридори долин річок.

Регіональні і локальні природні ядра і екокоридори встановлюються на підставі перелічених ознак, але відповідно до їхньої територіальної ролі.

7.2. Типи екологічних коридорів.

Функціональний зв'язок між природними ядрами здійснюється завдяки екологічним коридорам. Екологічні коридори можуть бути як суцільними смугами землі, так і складатися з низки сполучних «острівків» – ділянок придатних місць існування.

Виділяють 4 типи екокоридорів

1. Міграційні коридори, що охоплюють:

- деякі «прибережні коридори» (меридіональні), що використовуються видами, які мігрують або над землею, або понад морем. Це такі види, як гуси, лелеки, ластівки сільські та вугрі. Вони мігрують на відстань від 1 до 20 тис. км;

- морські коридори (підводні) сприяють тому, щоб такі види, як дельфіни, тунці, меч-риба мігрували між природними ядрами в різні регіональні моря через морські протоки. Водночас специфічні прибережні коридори (підводні) сприяють тому, щоб інші види, такі як лосось, вугор та колючка триголкова, мігрували між водозборами річок та морем через гирла річок та естуарії;

- шляхи міграції жаб для розмноження на відстань 0,01-5 км.

2. **Коридори для маятникових міграцій.** Такі коридори сприяють регулярним переміщенням, головним чином, хребетних тварин, від місць відпочинку/розмноження до місць годівлі. Такі види, як видра, борсук та песець, здійснюють маятникові міграції на відстань 10-50 км.

3. **Коридори для розповсюдження.** Такі коридори використовуються окремими особинами або популяціями, щоб переміщуватися з місця їхнього народження або колишньої ділянки для розмноження в нові райони розмноження (лосось розповсюджується на відстань в 100-1000 км).

Є також морські міграції (підводні) з метою розповсюдження китоподібних та інших видів між природними ядрами в різних частинах океану.

4. **З'єднувальні коридори.** Ведмідь, рись та вовк розширюють свій ареал у напрямі ядра Альпійського хребта (ведмідь зі сходу, рись із заходу і вовк з півдня, а також, ймовірно, ще й зі сходу) використовують Альпійську дугу як з'єднувальний коридор.

7.3. Базові критерії відбору ключових територій.

У 2006 р. спільними зусиллями фахівців Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України та Національного екологічного центру України було розроблено проект «Методичних рекомендацій щодо розроблення схем регіональної екомережі». Методичні рекомендації були розроблені на основі вимог Законів України «Про загальнодержавну програму формування національної екомережі України на 2000-2015 роки», «Про екологічну мережу України», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про основи містобудування», «Про охорону земель», «Про землеустрій», «Про місцеве самоврядування в Україні», Водного, Лісового, Земельного кодексів України, інших нормативно-правових актів України, міжнародних договорів, стороною яких є Україна, а також на виконання Наказу Міністерства охорони навколишнього природного середовища України № 136 від 24.03.2006 р.

У 2009 році наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 13 листопада 2009 р. № 604 було затверджено Методичні рекомендації щодо розроблення регіональних та місцевих схем екологічної мережі.

Рекомендації були розроблені для використання у роботі спеціалістами органів охорони навколишнього природного середовища, місцевого самоврядування, виконавчої влади, науково-дослідних та проектних установ, громадських екологічних організацій, інших організацій, діяльність яких пов'язана з охороною та використанням природних ресурсів, заповідною справою.

Відповідно до ст. 15 Закону України «Про екологічну мережу України» проектування екомережі здійснюється шляхом розробки регіональних схем формування екомережі АР Крим та областей, а також місцевих схем формування екомережі районів, населених пунктів та інших територій України. Такий підхід був зумовлений лише необхідністю враховувати особливості адміністративно-територіального поділу України і полегшити процес управління конкретними локальними територіями. Проте, екомережа – структура природного характеру, межі якої обумовлені переважно природними чинниками. Тому при розробці проекту схеми екомережі необхідно застосовувати ландшафтний, ландшафтно-екологічний і геоботанічний підходи. Включення територій та об'єктів до переліків територій та об'єктів екомережі має здійснюватися з урахуванням їх значення з точки зору екології, ботаніки, зоології та ландшафтознавства. В свою чергу, розробка схем для природних регіонів, межі яких обумовлені природними чинниками – басейнів річок, гірських систем тощо, дозволить пов'язати між собою екомережі адміністративних областей і районів за умов тісної взаємодії проектувальників регіональних та особливо локальних екомереж.

Включення територій та об'єктів екомережі до відповідних переліків здійснюється на підставі рішень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Базовими критеріями відбору ключових територій за Ю. Р. Шелягом-Сосонком (1999) є:

- ступінь природності території та її різноманіття;
- рівень багатства різноманіття;
- рівень значення різноманіття;
- рідкісність різноманіття;
- представленість ендемічних, реліктових та рідкісних видів;
- репрезентативність різноманіття;
- типовість різноманіття;
- повнота різноманіття;
- оптимальність розміру та природність меж;

- ступінь функціонального значення різноманіття;
- відповідність повній ландшафтній структурі;
- наявність антропогенно змінених територій, багатих на біорізноманіття;
- наявність рослин і тварин, специфічних для традиційних агроценозів;
- можливість інтеграції у Загальноєвропейську екомережу.

При визначенні ключових територій необхідною умовою є забезпечення репрезентативності, тобто кожна біогеографічна провінція має бути представлена в екомережі принаймні однією ключовою територією.

Шеляг-Сосонко Ю. Р., Гродзинський М. Д. та Романенко В. Д. (2004) розробили детальну систему критеріїв для вибору ключових територій міжрегіональної екомережі. Беручи її за основу, розроблено аналогічну систему для регіональної екомережі (табл.7.3.1).

В процесі вибору ділянок для створення ключових територій екомережі перевага надається тим, які задовольняють більшій кількості вищезазначених критеріїв.

За своїм значенням ключові території можна розділити на три групи:

- 1) території, що відзначаються різноманітністю або унікальністю біоти;
- 2) території, на яких добре збереглися природні ландшафти, що мають континентальну, національну або регіональну цінність;
- 3) території, які представляють собою перетворені людиною ландшафти, що мають значну історико-культурну цінність.

Таблиця 7.3.1

Критерії вибору ключових територій регіональної екомережі

Індекс	Критерій	Ознаки відповідності критерію
ВЕ - Біоекологічні критерії		
ВЕ-п	Природності	Екосистеми та біота території знаходяться у природному або майже природному (малопорушеному) стані.

BE-ds	Видової різноманітності	Територія відзначається високим рівнем багатства та різноманітності флори та фауни (вище середнього рівня для регіону в цілому).
BE-dc	Ценотичної різноманітності	Територія відзначається високим рівнем (вище середнього для регіону) багатства та різноманітності рослинних угруповань.
BE-s	Унікальності та рідкості біоти	Територія відзначається високою концентрацією ендемічних, реліктових та рідкісних видів і рослинних угруповань.
BE-r	Репрезентативності	Біота території репрезентативна для відповідного біогеографічного регіону.
L - Ландшафтні критерії		
L-n	Природності	Ландшафти території зберегли свій вигляд у природному або близькому до цього стані.
L-u	Унікальності	На території наявні унікальні природні ландшафти.
L-d	Ландшафтної різноманітності	На території трапляється значна кількість різних і контрастних видів ландшафтів або природних територіальних комплексів.
L-r	Репрезентативності	Ландшафтна структура території є типовою для даного регіону.
L-c	Культурного значення	Ландшафти території перетворені людиною і мають значну історико-культурну цінність.
T - Територіальні критерії		
T-a	Достатність площі	Площа території достатня для виявлення її біоекологічного, функціонального, ландшафтного, історико-культурного значення в масштабі регіону.
T-c	Територіальної цілісності	В межах ключової території цінні у біоекологічному або ландшафтному відношеннях ділянки представлені суцільним масивом, або у такому масиві є незначні за площею вікна антропогенно-змінених ділянок, або цінні ділянки розміщені неподалік одна від одної і просторово пов'язані у локальну екомережу.

При проектуванні регіональних екомереж необхідно враховувати загальний стан природного рослинного покриву і тваринного світу регіону. Для регіонів, де природний рослинний покрив майже повністю знищений, кожна ділянка з

рослинністю, близькою до природної, має бути включена до екомережі. Тому і вибір ключових територій може бути здійснений з урахуванням не лише сучасного стану біоти, а й можливостей її відновлення у майбутньому. Для регіонів, на території яких природний рослинний покрив зберігся добре і відзначається незначною фрагментованістю, в якості ключових територій мають вибиратися лише найцінніші ділянки.

7.4. Базові критерії відбору сполучних, буферних та відновлюваних територій.

Базовими критеріями відбору *сполучних територій* (екокоридорів) є природність меж, достатність широти й протяжності для забезпечення міграції видів, їх розмноження і переживання несприятливих умов (табл. 7.4.1). Це пов'язано з тим, що головною функцією екокоридорів є забезпечення просторових зв'язків між ключовими територіями. Саме тому головним критерієм для їх виділення є міграційний. Екокоридором є така територія або їх сукупність, вздовж якої може відбуватися обмін генетичним матеріалом і міграції між ключовими територіями (Шеляг-Сосонко, Гродзинський, Романенко, 2004).

Таблиця 7.4.1

Критерії відбору сполучних територій екомережі

Індекс	Критерій	Ознаки відповідності критерію
Ес-п	Природності	Екокоридор повинен мати природні межі.
Ес-1	Ефективної довжини	Довжина екокоридору не повинна перевищувати відстань, на яку мігрують або розселяються особини популяцій, для збереження яких створена екомережа, або на території екокоридору повинні бути «острівці» на яких можуть тимчасово перебувати види для продовження міграції або розселення.
Ес-ш	Ефективної ширини	Ширина екокоридору повинна дозволяти популяціям розселятися або мігрувати вздовж нього з необхідною ефективністю.

Ес-е	Екотопічний	Територія екокоридору за своїми едафічними умовами повинна бути подібною до ключових територій, які він поєднує, або забезпечувати умови для тимчасового перебування (ночівлі, годування тощо) для видів, які мігрують на великі відстані (наприклад, для птахів).
Ес-т	Територіального зв'язку	Територія екокоридору повинна бути суцільною, або мати перериви, проте довжина переривів не повинна заважати міграції видів.
Ес-д	Біорізноманітності	Територія екокоридору повинна мати досить добре збережений рослинний покрив і високий рівень біорізноманіття.
Ес-с	Созологічний	Екокоридор може включати ділянки на яких зростають або існують рідкісні, ендемічні або реліктові види рослин і тварин, або рідкісні рослинні угруповання, які, за якихось причин, відсутні на ключових територіях екомережі.

Основні умови для цього:

- довжина екокоридору не перевищує відстані, на які мігрує більшість видів, існуючих на ключових територіях, поєднаних екокоридором;
- ширина екокоридору дозволяє популяціям ефективно використовувати його як канал міграції та розселення;
- едафічні умови екокоридору аналогічні або близькі до едафічних умов тих ключових територій, які він поєднує;
- всередині екокоридору немає міграційних бар'єрів або інших факторів, які можуть заважати міграції та розселенню видів.

Крім сполучного значення екокоридор може мати самостійне значення для збереження біо- та ландшафтного різноманіття. Це особливо важливо для територій або акваторій гідроекологічних коридорів, що характеризуються високим рівнем біорізноманіття.

Буферні території є перехідними смугами між природними територіями і територіями господарського використання. Основною функцією буферної території є забезпечення захисту територіальних елементів екомережі від негативного антропогенного впливу. Тому вони повинні мати площу, достатню для захисту ключових територій та екокоридорів від дії зовнішніх негативних факторів

і оптимізації певних форм господарювання з метою збереження існуючих і відновлення втрачених природних цінностей. При проектуванні конкретних локальних та регіональних екомереж критерії виділення буферних територій визначаються особливостями ключових та сполучних територій, для захисту яких і створюється буферна територія. Ширина буферних територій визначається залежно від напрямку та ступеню впливу навколишніх сільськогосподарських угідь або промислових об'єктів на ключові та сполучні території екомережі, а також впливу останніх на сільськогосподарські угіддя (Шеляг-Сосонко, Гродзинський, Романенко, 2004).

Відновлювальні території створюються у складі екомережі з метою подальшого її розвитку й удосконалення її функціонування. Це території, на яких необхідно і можливо відновити природний рослинний покрив і здійснити репатріацію видів рослин і тварин. Це потенційний резерв, за рахунок якого можливо збільшити в майбутньому площу ключових та сполучних територій. Тому основними критеріями вибору відновлювальних територій є збереження на них середовищ існування, навіть якщо природне біорізноманіття повністю знищено (осушені торфовища, деградовані лучні та степові природні пасовища, розріджені ліси, агроценози інтенсивного використання) та реальна можливість проведення ренатуралізаційних заходів. Крім цього, необхідно оцінити територію з огляду її умовної відповідності критеріям, що наведені у таблицях 5 і 6, тобто під кутом зору її умовної відповідності ключовій або сполучній території. Умовність полягає у тому, що певна відновлювальна територія після проведення відповідних заходів щодо ренатуралізації може бути включена до складу ключової чи сполучної території або безпосередньо перетворитися на ключову чи сполучну територію.

7.5. Складові структурних елементів екомережі України.

Згідно із Законами України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» і «Про екологічну мережу України», а також Лісовим, Водним та Земельним кодексами України до складових структурних елементів екомережі включаються:

1) Території та об'єкти природно-заповідного фонду. Землі територій та об'єктів природно-заповідного фонду за цільовим призначенням у землевпорядній документації відносяться до земель ПЗФ. Це ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

До земель ПЗФ включаються природні території та об'єкти (природні заповідники, національні природні парки, біосферні заповідники, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища), а також штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва).

2) Землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони. До земель водного фонду належать землі, зайняті:

- морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, а також островами;
- прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм;
- гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них;
- береговими смугами водних шляхів;
- *водоохоронні зони.* Для створення сприятливого режиму водних об'єктів уздовж морів, навколо озер, водосховищ та інших водойм встановлюються водоохоронні зони, розміри яких визначаються за проектами землеустрою.

Вздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водойм з метою охорони поверхневих водних об'єктів від забруднення і засмічення та збереження їх водності у межах водоохоронних зон виділяються земельні ділянки під прибережні захисні смуги;

- *прибережні захисні смуги* встановлюються по берегах річок та навколо водойм уздовж урізу води (у меженний період) шириною: а) для малих річок, струмків і потічків, а також ставків площею менш як 3 га - 25 м; б) для середніх

річок, водосховищ на них, водойм, а також ставків площею понад 3 га - 50 м;
в) для великих річок, водосховищ на них та озер – 100 м.

При крутизні схилів більше трьох градусів мінімальна ширина прибережної захисної смуги подвоюється. Розмір та межі прибережної захисної смуги уздовж морів та навколо морських заток і лиманів встановлюються за проектами землеустрою, а в межах населених пунктів – з урахуванням містобудівної документації;

- *водно-болотні угіддя* також належать до земель водного фонду. Земельні ділянки водно-болотних угідь, що не віднесені до земель лісового і водного фонду, відносяться до земель іншого природоохоронного призначення.

3) Землі лісового фонду. До земель лісового фонду належать землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства. До лісового фонду України належать лісові ділянки, в тому числі захисні насадження лінійного типу площею не менше 0,1 га.

4) Полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду.

5) Землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами. До земель оздоровчого призначення належать землі, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей.

6) Землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення і туризму та проведення спортивних заходів. До земель рекреаційного призначення належать:

- земельні ділянки зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, маркованих трас;

- земельні ділянки, зайняті територіями будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури і спорту, туристичних баз, кемпінгів, яхт-клубів, стаціонарних і наметових туристично-оздоровчих таборів, будинків рибалок і

мисливців, дитячих туристичних станцій, дитячих та спортивних таборів, інших аналогічних об'єктів;

- земельні ділянки, надані для дачного будівництва і спорудження інших об'єктів стаціонарної рекреації.

7) Інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність). Земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу наукову цінність, у землевпорядній документації відносяться до земель іншого природоохоронного призначення.

8) Земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України.

9) Території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України.

10) Частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо.

11) Радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом.

З точки зору біологічного аспекту екомережі до складу регіональної екологічної мережі необхідно включати природні території, що є середовищами існування видів рослин, тварин і грибів:

- занесених до Європейського Червоного списку та інших міжнародних «червоних» списків»;

- занесених до Червоної книги України та місцевих «червоних» книг;

- зникаючих, вразливих та рідкісних видів, що ще не віднесені до «червоних» списків;

- видів, які знаходяться на межі ареалу;

- ендемічних та реліктових видів;

- типових видів, які деградують; а також території: що є зникаючими чи вразливими середовищами існування вищезгаданих видів; спеціального інтересу щодо їх збереження згідно з Конвенцією про охорону дикої флори та

фауни і природних середовищ існування в Європі (1979 р.). Саме ці території і складають Смарагдову мережу. Це території, які: суттєво впливають на виживання зникаючих і ендемічних видів, зазначених у Додатку 2 до Конвенції; підтримують суттєву кількість видів в районах значної видової різноманітності чи підтримують важливі популяції одного чи більшої кількості видів; містять важливий та/або репрезентативний осередок зникаючих типів середовищ існування; містять визначний приклад особливого типу середовища існування чи мозаїку різних типів середовищ існування; важливі для одного чи кількох мігруючих видів.

Контрольні запитання та завдання

- 1. Яка роль ключових територій у формуванні екомережі?*
- 2. Які території відносять до природних ядер екомережі?*
- 3. Розкрийте роль буферних та відновлюваних територій у формуванні екомережі.*
- 4. Що представляють собою природні ядра біосферного значення.*
- 5. На які типи поділяють екокоридори?*
- 6. Розкрийте роль та значення міграційних екокоридорів.*
- 7. Які функції з'єднувальних екокоридорів?*
- 8. Розкрийте сутність базових критеріїв відбору ключових територій.*
- 9. Які критерії покладено в основу відбору територій екокоридорів?*
- 10. Охарактеризуйте складові структурних елементів екомережі.*

Тема 8. Типологічні класифікація елементів регіональної та локальної екомережі

8.1. Класифікація природно-соціально-економічних функцій екомереж.

8.2. Типологічна класифікація природних ядер регіональної та локальної екомереж.

8.3. Типологічна класифікація екокоридорів екомереж.

8.1. Класифікація природно-соціально-економічних функцій екомереж.

Одним з головних завдань моделювання екомереж є обґрунтоване віднесення тих чи інших територій до елементів екомережі. Для цього потрібна оцінка рівня природно-каркасної значущості та оцінка рівня стану належним способом ідентифікованих геосистем, що визначають біоландшафтну територіальну структуру (БЛТС), як головні підстави для віднесення останніх до елементів екомережі. Такі оцінки є взаємопов'язаними діями, що виконуються з певним ступенем детальності й етапними за завершеністю результатами.

Рівень природно-каркасної значущості можливих елементів екомережі - рівень значущості властивостей і специфіки ідентифікованих геосистем регіональної чи локальної БЛТС (та/або екосистем як модулів таких геосистем), які оцінюються для визначення складу необхідних компонентів природного каркаса території.

Рівень стану об'єктів регіональної або локальної БЛТС і/або можливих, остаточних чи імперативних елементів екомережі, визначається як сукупність їхніх властивостей, що оцінюються за стійкістю та надійністю певних таких об'єктів або їхнього набору, а також за ефективністю функціонування змодельованого варіанта всієї екомережі.

Стійкість (фазова й параметрична) об'єктів екомережі кваліфікується як їхня здатність зберігати при антропогенних навантаженнях і природних впливах на них власні природні властивості, структуру та типологічні особливості в основному за рахунок саморегуляції, у т.ч. "підсиленої сприянням"

вже реалізованих природоохоронних заходів (технологічних, законодавчих, організаційних тощо).

У цілому рівень стану об'єктів екомережі за їхньою стійкістю відображатиме ступінь відповідності саморегуляційних, "процесових", структурних і інших відповідних властивостей цих об'єктів заданим еталонним показникам на основі аналізу й оцінки згідно з прийнятими, за типом об'єктів і цілями моделювання екомережі, критеріальними залежностями, моделями тощо. Слід зважати також, що інколи стійкість певних об'єктів може оцінюватися і в аспекті створення ними передумов, що сприяють (підтримують) або обмежують функціонування вже наявних або змодельованих елементів екомережі відповідно до змістового навантаження, що покладається на ці елементи.

Надійність можливих, остаточних або імперативних елементів екомережі – визначається як міра здатності виконувати (посилювати) ними вимогові геопозитивні чи обмежувати (ліквідовувати) обрані геонегативні природно-соціально-економічні функції (ПСЕФ) у межах, які відповідають оптимальному режиму функціонування екомережі, зумовлюючи регламентацію (насамперед обмеження) природокористування в ній, у т.ч. проведення належних природоохоронних заходів.

Класифікація природно-соціально-економічних функцій регіональної та локальної екомережі чи їхніх елементів, за якою виокремлюються два основних типи ПСЕФ – геопозитивні й геонегативні (які в свою чергу поділяються на певні види й підвиди) була розроблена і запропонована В.М.Самойленко, Н.П.Корогодою.

Згідно запропонованої ними типологічної класифікації доцільно виділяти такі ***види й підвиди геопозитивних ПСЕФ екомереж*** чи їхніх елементів, як:

1) докільля-ресурсо-відтворювальні, які, поділяються на функції-підвиди з їхніми різновидами: загальноекологічно-сприятливі (генофондно-відтворювальну, біоміграційно-сприятливу та ін.), ландшафтно-екологічні сприятливі (ландшафтно-відтворювальну, екотопічно-сприятливу, у т.ч. едафічно-сприятливу й едифікаторно-сприятливу, та ін.), ландшафтно-естетичні, рекреаційні, бальнеологічні тощо;

2) довкілля-ресурсо-охоронні, які містять: культурно-заповідні, водоохоронні, санітарно-екологічні, ґрунтозахисні, берегоохоронні, самоочищувальні, екотонно-позитивні (або геотонно-позитивні, у т.ч. бар'єрні, контактні, мембранні) та інші функції-підвиди;

3) інші специфічні геопозитивні функції, наприклад імпаکتно-позитивні (як віддзеркалення оптимізувального впливу на сусідні геосистеми), а також ті, що посередньо сприяють посиленню певних геопозитивних ПСЕФ.

До типу ж *геонегативних ПСЕФ екомереж* чи їхніх елементів доцільно відносити, насамперед, такі їхні види й підвиди, як:

1) довкілля-ресурсо-деградаційно-редукційні (в кількісному та/або якісному аспекті), до яких належать наступні функції-підвиди: загальноекологічно-несприятливі (генофондно-редукційна, біоміграційно-несприятлива та ін.), ландшафтно-екологічні несприятливі (деградації ландшафтів, екотопічно-несприятлива та ін.), полюціо-міграційно-акумулятивні (хімічно-забруднювальні, радіонуклідно-забруднювальні), гідрогалодинамічно-несприятливі (затоплювальна, підтоплювальна, заболочувальна, засолювальна, переосушувальна та ін.) тощо;

2) "екоризикові" – вид функцій, зумовлений "чинниками ризику" як загрозою для здоров'я людини (життєризикова функція) або такими чинниками, як загрозою руйнування компонентів і/або зв'язків у еко- чи геосистемах (екоструктурно-деструкційна чи геоструктурно-деструкційна) або загалом зникнення таких компонентів чи систем у цілому (генофондно-втратна, геосистемно-втратна та ін.);

3) інші специфічні геонегативні функції, наприклад: екотонно-негативні (геотонно-негативні), імпаکتно-негативні тощо, а також підрядні функції, які посилюють вищенаведені еконегативні ПСЕФ.

Додатково слід зазначити, що при оцінюванні надійності об'єктів екомережі треба враховувати певну взаємну зумовленість їхніх геопозитивних і геонегативних природно-соціально-економічних функцій, можливість синергічно-антагоністичного комплексування спільно- й різнотипових функцій чи їхніх видів-підвидів, приуроченість функцій до певних елементів екомережі

або території її моделювання в цілому та інколи полярний функціональний зміст ПСЕФ.

8.2. Типологічна класифікація природних ядер регіональної та локальної екомереж.

Типологічну класифікацію природних ядер регіональної та локальної екомережі засновано на спадній ієрархічній схемі класифікаційних таксонів "гіперклас – клас – підклас – група – підгрупа – тип – підтип – категорія – розряд – підрозряд – вид – підвид – варіант". Класифікацію наведено у табл. 8.2.1

Таблиця 8.2.1

Типологічна класифікація природних ядер регіональної та локальної екомережі (за В.М.Самойленко, Н.П.Корогодою)

Таксон класифікації	Критерії/ознаки класифікації (вирізнєння таксонів)	Типові приклади
Гіперклас	Відповідність класам рослинних формацій, які відображають фізико-географічну зональність	Мішано-лісові, лісостепові, степові тощо
Клас	Відповідність класам критеріїв ідентифікації й рівня природно-каркасної значущості елементів екомережі.	Біоекосистемні, геосистемні, комплексні (у т.ч. поєднані, біоекосистемно-геосистемні або геосистемно-біоекосистемні, й суто комплексні)
Підклас	Відповідність певним типам (підтипам) критеріїв ідентифікації й рівня природно-каркасної значущості елементів екомережі.	Біопопуляційні, біоценотичні, ландшафтно-унікальні, ландшафтно-різноманітні, ландшафтно-репрезентативні, історико-культурні перетворені, біоландшафтно-натуральні,

		природно-заповідні тощо, у т.ч. певні можливі поєднання
Група	Висотне місцезнаходження стосовно регіонального або локального базису ерозії	Підвищені, середньовисотні, низовинні, низинні тощо
Підгрупа	Характер поєднання форм ре-льєфу	Слабко, середньо, сильно розчленовані тощо
Тип	Діапазони едафічних умов за ознаками теплозабезпеченості й зволоженості	Субмікротермно-мікротермні й гідроморфні-субгідроморфні тощо
Підтип	Діапазони едафічних умов за ознаками трофності й засоленості	Оліготрофно-мезотрофні й глікофітно-субгалофітні тощо
Категорія	Міра територіальності (площа)	Для локальної екомережі: дуже малі (до 0,2 км ²), малі (0,2-1км ²), середні (1-5 км ²), великі (5-10 км ²), дуже великі (> 10 км ²) Для регіональної екомережі: дуже малі (до 2 км ²), малі (2-10 км ²), середні (10-50 км ²), великі (50-100 км ²), дуже великі (> 100 км ²)
Розряд	Тип форми	Округлі, еліпсоїдні, променеві тощо, а також поліморфні
Підрозряд	Складність форми (за однойменним індексом як відношенням периметра до площі)	Дуже прості (до 0,3), прості (0,3-0,5), ускладнені (0,5-1,0), складні (1,0-2,0), дуже складні (> 2,0)

Вид	Значущість для територіальної структури екомережі	Регіональні або локальні "ключові", підсистемні "ключові", суто системні, ізольовані), а також види за синтетичним індексом значущості ядер
Підвид	<p>Для локальної екомережі: Міра належності до структури міжрегіональної, або регіональної екомережі чи поєднання з такою структурою або віддаленості від неї</p> <p>Для регіональної екомережі: Міра належності до структури міжрегіональної екомережі чи поєднання з такою структурою або віддаленості від неї</p>	<p>Для локальної екомережі: локальні в складі міжрегіональної та/або регіональної екомережі, безпосередньо поєднані з міжрегіональною (регіональною) екомережею, близького оточення міжрегіональної (регіональної) екомережі, віддалені від зазначених мереж тощо</p> <p>Для регіональної екомережі: регіональні в складі міжрегіональної екомережі, безпосередньо поєднані з міжрегіональною екомережею, близького оточення міжрегіональної екомережі, віддалені від зазначеної мережі тощо</p>
Варіант	Актуальний рівень стану (у т.ч. за його складниками)	З вельми сильною, сильною, середньою, послабленою та ін. здатністю до саморегуляції, а також за мірою параметрично-процесової стійкості і з урахуванням пригніченості чи нормальності розвитку тощо

8.3. Типологічна класифікація екокоридорів екомереж.

Типологічна класифікація екокоридорів регіональної та локальної екомережі використовує ієрархічну схему класифікаційних таксонів "гіперклас – гіперпідклас – клас – підклас – група – під-група – тип – підтип – категорія – підкатегорія – розряд – вид – підвид – варіант" (табл.8.3.1).

Склад таксонів цієї класифікації дещо відрізняється від складу таксонів таблиці 8.2.1, що, зрозуміло, зумовлено, передусім, різницею змістових визначень природного ядра й екокоридору, яка власне вплинула й на змістові відмінності критеріїв/ознак обох класифікацій.

Таблиця 8.3.1

Типологічна класифікація екокоридорів регіональної та локальної екомережі (за В.М.Самойленко, Н.П.Корогодою)

Таксон класифікації	Критерії/ознаки класифікації (вирізнення таксонів)	Типові приклади
Гіперклас	Відповідність класам рослинних формацій, які відображають фізико-географічну зональність чи інтразональність	Мішано-лісові, лісостепові, степові, лучні, болотяні тощо
Гіперпідклас	Генезис	Природні, антропогенні (штучні), природно-антропогенні
Клас	Домінантна група геопозитивних природно-соціально-економічних функцій (ПСЕФ)	Ландшафтно-біоміграційні, ландшафтно-структуротвірні, гідро-біоміграційні, гідроструктуротвірні, в т.ч. їхні певні можливі поєднання
Підклас	Домінантний вид (підвид чи різновид підвиду) геопозитивних ПСЕФ	Довкілля-ресурсо-відтворювальні (в т.ч. біоміграційно-сприятливі, ландшафтно-відтворювальні, генофондно-відтворювальні,

		ландшафтно-естетичні тощо), докільля-ресурсо-охоронні (в т.ч. водоохоронні, санітарно-екологічні, ґрунтозахисні, берегоохоронні, самоочищувальні, тощо), специфічно-геопозитивні (в т.ч. імпаکتно-позитивні та ін.) тощо
Група	Актуальна позиція й тип поверхні	Рівнинні (плакорні), схиліві, терасові, терасово-заплавні, яружно-балкові, руслові, літоральні тощо, у т.ч. комбінаційні.
Підгрупа	Тип водно-міграційного режиму	Елювіальні, транселювіальні, елювіально-гідроморфні, транселювіально-гідроморфні, гідроморфні тощо (за аналогією з систематикою)
Тип	Діапазони едафічних умов за ознаками теплозабезпеченості й зволоженості	Субмікротермно-мікротермні й гідроморфні-субгідроморфні тощо.
Підтип	Діапазони едафічних умов за ознаками трофності й засоленості	Оліготрофно-мезотрофні й глікофітно-субгалофітні тощо
Категорія	Міра територіальності (за умовною шириною як відношенням площі до довжини за віссю)	Для локальної екомережі: квазілінійні (до 0,2 км), вузькі смугові (0,2-0,5 км), широкі смугові (0,5-2 км). Для регіональної екомережі: квазілінійні (до 1 км), вузькі смугові (1-2 км), широкі смугові (> 2 км)

Підкатегорія	Міра територіальності (площа, довжина за віссю)	Для регіональної екомережі: вельми малі (до 1 км ²), малі (1-2 км ²), середні (2-5 км ²), великі (5-10 км ²), вельми великі (> 10 км ²); короткі (до 2 км), протяжні (2-10 км), вельми протяжні (> 10 км)
Розряд	Тип форми	Прямі, помірно звивисті, дуже звивисті (за коефіцієнтом звивистості за аналогією з
Вид	Значущість для територіальної структури екомережі	Регіоносполучні, підсистемосполучні, суто системні, частково сполучні (незавершені), несполучні, а також види за синтетичним індексом міграційної значущості екокоридорів
Підвид	Для локальної екомережі: Міра належності до структури регіональної або міжрегіональної екомережі чи поєднання з такою структурою або віддаленості від неї Для регіональної екомережі: Міра належності до структури міжрегіональної екомережі чи поєднання з такою структурою або віддаленості від неї	Для локальної екомережі: локальні в складі регіональної (міжрегіональної) екомережі, поєднувальні з регіональною (міжрегіональною) екомережею, близького оточення регіональної (міжрегіональної) екомережі, віддалені від зазначених мереж тощо Для регіональної екомережі: регіональні в складі міжрегіональної екомережі, поєднувальні з міжрегіональною екомережею, близького оточення міжрегіональної екомережі, віддалені від зазначеної мережі тощо

Варіант	Актуальний рівень стану (у т.ч. за його складниками)	З сильною, середньою та ін. здатністю до саморегуляції тощо
---------	---	---

8.4. Підходи до класифікації зон потенційної ренатуралізації й буферних зон елементів екомереж.

Для типологічної класифікації зон потенційної ренатуралізації за їхнім змістом можна використовувати дві вже наведені класифікації: для потенційних природних ядер – за табл 8.2.1, для потенційних екокоридорів – за табл 8.3.1. При цьому більшу "вагу" для аналізу типологічних особливостей зон потенційної ренатуралізації матиме ознака таксона "варіант" – актуальний рівень стану елемента екомережі – так як саме цей рівень відобразить міру складності перетворення зон потенційної ренатуралізації певного вигляду у відповідні останньому "реальні" елементи екомережі.

Що стосується буферних зон і їхніх відповідних елементів, то крім належності до "реальних" або потенційних ядер чи екокоридорів, такі зони можна розрізняти за: морфометричними характеристиками (шириною, площею тощо) та їхніми певними співвідношеннями; актуальним станом; видами сполучення буферних зон ядер і коридорів; складом антропогенної підсистеми цих зон; потрібними видами чи підвидами ПСЕФ, які мають виконувати буферні зони з огляду на їхню головну цільову функцію – пом'якшення й ліквідацію геонегативного впливу "зовнішніх" його джерел (що власне, з урахуванням і інтенсивності та видів такого впливу й визначатиме розміри й регламент природокористування в буферних зонах) і іншими супутніми ознаками.

Контрольні запитання та завдання

1. Як ви розумієте рівень природно-каркасної значущості можливих елементів екомережі?
2. Що представляє собою рівень стану об'єктів моделювання екомереж?
3. Які існують види стійкості при моделюванні екомереж?
4. Як Ви розумієте поняття «надійність об'єктів моделювання екомереж»?

5. Які типи природно-соціально-економічних функцій регіональної й локальної екомережі та їхніх елементів можна вирізнити?
6. Охарактеризуйте види й підвиди геопозитивних природно-соціально-економічних функцій екомереж
7. Охарактеризуйте види й підвиди геонегативних природно-соціально-економічних функцій екомереж.

Тема 9. Процедура створення та менеджмент екокоридору

- 9.1. Основні етапи розробки схеми екокоридору.
- 9.2. Визначення меж екокоридору.
- 9.3. Консультації, обговорення і погодження меж екокоридору.
- 9.4. Менеджмент екокоридору.

9.1. Основні етапи розробки схеми екокоридору.

Одним із найскладніших завдань при формуванні екомереж різного таксономічного рівня є обґрунтування, відбір, виокремлення, власне функціонування та менеджмент екокоридорів. Оскільки екокоридори є структурним елементом екологічної мережі, їхнє створення та використання повинно здійснюватися відповідно до вимог до формування та використання екомережі. Законодавчі і нормативні аспекти формування екомережі коротко викладено нами в п.... Розробка екомережі та схем екокоридорів здійснюється відповідно до «Методичних рекомендацій щодо розроблення регіональних та місцевих схем екомережі», схвалених Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України № 604 від 13.11.2009

Створення екомережі та екокоридорів вимагає визначення сфер відповідальності органів влади та інших учасників процесу їхнього створення.

Процедура створення екокоридору включає наступні етапи (табл. 9.1.1).

І етап: складання плану робіт та підготовчі роботи

Роботи на першому етапі включають підготовку технічного завдання, обґрунтування розроблення схеми екологічного коридору, збір матеріалів для польових досліджень.

У *технічному завданні* на виконання робіт з розроблення схеми екологічного коридору визначаються: мета; актуальність.

Таблиця 9.1.1

План виконання робіт з проектування схеми екокоридору

(Створення екологічних коридорів в Україні, 2010)

План виконання робіт з проектування схеми екокоридору				
Етап		Спосіб виконання	Результат	
	1	Актуальність та наукове обґрунтування необхідності створення екокоридору	Збір загальної інформації щодо біорізноманіття, територій та об'єктів ПЗФ, землеволодіння, планів та стратегій	технічне завдання, зокрема, обґрунтування відповідно до методичних рекомендацій ¹
	2	Визначення та узгодження плану робіт	консультації із спеціалістами	план робіт
	3	Поінформування основних зацікавлених учасників	ЗМІ та інші засоби масової комунікації	брошура або інший формат повідомлення
Визначення меж екокоридору	4	Визначення модельних видів	експертна комісія	перелік модельних видів
	5	Складання екологічних характеристик	експертна комісія	екологічні характеристики модельних видів
	6	Типізація ландшафтів, карта ландшафтів	замовлення матеріалів або використання наявних	типи ландшафтів, карта ландшафтів
	7	Моделювання придатності місць існування для модельних видів	моделювання в ГІС (програмний пакет ArcGIS)	карти придатності місць існування
	8	Моделювання екокоридору для модельних видів	моделювання в ГІС (програмний пакет Corridor designer)	попередні картосхеми варіантів екокоридору для модельних видів
	9	Польова перевірка	відвідування необхідних місць на проектній території екокоридору	уточнені картосхеми для модельних видів
	10	Складання попередньої схеми екокоридору в консультаціях із спеціалістами	обговорення із спеціалістами	уточнена попередня картосхема варіантів рішень екокоридору
Обговорення із зацікавленими	1	З'ясування картини землеволодіння та землекористування	польові дослідження та консультації з органами влади, землевласниками, землекористувачами	уточнення бази даних ГІС, оцінка ставлення учасників консультацій до створення екокоридору
	1	Збір іншої інформації для бази даних ГІС і карт	топографічні карти, дані про землекористувачів, землевласників та межі відповідних ділянок та адміністративних виділів	уточнена база даних ГІС

	1 3	Складання картосхеми екокоридору	нанесення меж екокоридору відповідно до існуючих меж адміністративних виділів та земельних ділянок	поділ екокоридору на зони
	1 4	Аналіз території	аналіз ступеню зв'язності в кожній зоні екокоридору	звіт за підсумками аналізу території, включаючи рекомендації щодо менеджменту
	1 5	Консультації із зацікавленими учасниками	консультації з метою вивчення питань зв'язності	уточнений звіт про аналіз території
	1 6	Погодження схеми екокоридору	обговорення з учасниками консультацій	картосхема екокоридору, рекомендації щодо менеджменту та план подальших заходів, узгоджені з землекористувачами та землевласниками
	1 7	Підготовка картосхеми екокоридору до затвердження	експертна група	картосхема екокоридору до затвердження
Затвердження схеми екокоридору (екокоридор в межах одного району)	1 8	Погодження сільською радою	засідання сільських рад	погодження
	1 9	Погодження органами районного рівня: містобудування та архітектури, охорони культурної спадщини, відділом земельних ресурсів	Листи з проханням про погодження, зустрічі, обговорення	погодження
	2 0	Деталізація опису екокоридору	опис характеристик екокоридору відповідно до методичних рекомендацій	інформаційна картка екокоридору
	2 1	Підготовка карт до затвердження	кабінетна робота експертної групи відповідно до методичних рекомендацій	ландшафтна карта, план землеустрою, картосхема екокоридору
	2 2	Деталізація та затвердження плану менеджменту	експертна група та обговорення з власниками та користувачами земельних ділянок	план менеджменту
	2 3	Погодження схеми екокоридору та плану його менеджменту обласним управлінням Мінприроди України	подання на погодження	погоджена схема екокоридору

	2 4	Ухвалення остаточної схеми екокоридору районною радою	засідання районної рад	рішення про створення
Додаткове затвердження (екокоридор в	2 5	Погодження обласними управліннями: містобудування та архітектури, охорони культурної спадщини, земельних ресурсів, лісового господарства та мисливства, водного господарства	лист-запит від обласного управління Мінприроди України до відповідних управлінь, зустрічі, обговорення	завірені підписами висновки про погодження
	2 6	Підготовка та ухвалення розпорядження облдержадміністрації, рішення засідання обласної ради про створення екокоридору	лист-запит до облдержадміністрації та/або обласної ради, засідання обласної ради	розпорядження, рішення облради про створення екологічного коридору

- основні технічні вимоги до виконання робіт з проектування схеми (визначаються вимоги до структури та змісту текстової частини екокоридору, складу та змісту карт, вказується перелік необхідних погоджень);

- поетапний план виконання робіт;
- порядок приймання схеми екологічного коридору та реалізації запропонованих дій та заходів.

Для проведення попереднього аналізу збирають наступну вихідну інформацію:

- топографічні карти регіону, інші картографічні матеріали (геологічні, геоморфологічні, ландшафтні карти, карти ґрунтів, рослинного покриву, екологічних умов територій, біорізноманіття, територій та об'єктів ПЗФ, земель іншого природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення);

- документацію та відповідні наукові джерела з питань територіального планування, містобудування, програм соціально-економічного розвитку та у сфері охорони довкілля, схем землеустрою, техніко-економічних обґрунтувань використання території, матеріалів лісовпорядкування, проектної документації з питань охорони навколишнього природного середовища, матеріалів щодо збереження об'єктів культурної спадщини, матеріалів планів розвитку рибного

господарства і відтворення водних живих ресурсів, планів створення об'єктів природно-охоронного фонду, матеріалів щодо поширення та планів охорони диких тварин;

- інформацію про заходи органів влади та правові питання (рішення органів влади щодо оголошення або створення об'єктів природно-заповідного фонду, резервування територій для оголошення або створення об'єктів природно-заповідного фонду, відомості про зміну власника земельних ділянок, дані інвентаризації ділянок, обмеження та обтяження щодо використання земель та охорони природних ресурсів).

Рекомендується знайомити членів координаційної ради, органи місцевого самоврядування, державні адміністрації, землевласників, землекористувачів, іншу громадськість з намірами щодо створення екокоридору шляхом оголошень у ЗМІ та в інших засобах інформації.

II етап: визначення меж екологічного коридору

Роботи, проведені на цьому етапі, мають на меті складання попередньої картосхеми екокоридору:

- визначення модельних видів експертною комісією;
- складання експертною комісією екологічних характеристик модельних видів;
- складання переліку типів ландшафтів та побудова карти ландшафтів;
- моделювання придатності місць існування і за його результатами складання карт придатності місць існування для модельних видів;
- моделювання екокоридору на основі даних для модельних видів;
- польова перевірка результатів моделювання шляхом вивчення населених пунктів, інфраструктури, придатності місць існування та відомостей про поточне й колишнє поширення диких тварин;
- складання в процесі обговорень із спеціалістами попередньої схеми екологічного коридору та попередньої картосхеми варіантів рішень екокоридору.

Ця методика є доцільною тоді, коли площа між ключовими територіями є великою, а також у разі складності ландшафтів та структури земельних ділянок.

Проте якщо відстань, що сполучує ключові території, є малою і не містить перешкод, для визначення меж екокоридору достатньо проведення консультацій.

III етап: обговорення (консультації) та аналіз

На цьому етапі визначаються точні межі екокоридору, варіанти рішення екокоридору обговорюються із зацікавленими особами, органами та організаціями. Процес підготовки картосхеми екокоридору до її затвердження включає:

- вивчення ситуації щодо складу землекористувачів та землевласників та їхнього ставлення до формування екологічного коридору;
- збір іншої інформації для бази даних ГІС і карт;
- визначення меж екологічного коридору відповідно до існуючих адміністративних меж та меж власників земельних ділянок, визначення зон у складі екокоридору (якщо в цьому є потреба, екокоридор може поділятися на зони, які відрізняються режимом природокористування, використання та іншими характеристиками);
- аналіз зв'язності зон екокоридору;
- проведення обговорень і консультацій із зацікавленими сторонами для вивчення питань зв'язності;
- проведення обговорень та досягнення домовленостей щодо остаточних меж екокоридору із зацікавленими учасниками на загальній зустрічі (наradі);
- підготовка картосхеми екологічного коридору для подальшого погодження.

IV етап: погодження та ухвалення схеми екокоридору

Процес офіційного погодження і ухвалення включає наступні кроки:

- погодження схеми екокоридору всіма сільськими радами в межах його території;
- погодження органами районного рівня: органами архітектури і охорони культурної спадщини при районних державних адміністраціях, районними відділами земельних ресурсів;
- деталізація опису екологічного коридору згідно з методичними рекомендаціями (інформаційна картка екологічного коридору);

- підготовка картосхем для затвердження (ландшафтної карти, схеми землеустрою, картосхеми екологічного коридору);
- деталізація плану менеджменту в процесі обговорень із землевласниками, користувачами земель та іншими зацікавленими сторонами;
- затвердження плану менеджменту організаціями та особами, відповідальними за його реалізацію; • погодження схеми екокоридору та плану його менеджменту обласним управлінням Мінприроди України;
- ухвалення схеми екокоридору районною радою (прийняття рішення сесією районної ради).

Процес створення екокоридору завершується на цьому етапі, якщо екокоридор знаходиться в межах одного району. Якщо його територія охоплює два чи більше райони, процес затвердження додатково включає наступні кроки:

- погодження обласними управліннями: містобудування та архітектури, охорони культурної спадщини, земельних ресурсів, лісового господарства та мисливства, водного господарства;
- підготовка та ухвалення рішення про створення екокоридору облдержадміністрацією та/або обласною радою.

9.2. Визначення меж екокоридору.

Розглянемо більш детально процедуру визначення меж екокоридору. На *першому етапі* здійснюється збір та підготовка даних для моделювання. Даний етап охоплює: вибір модельних видів та укладання їхніх екологічних характеристик, підготовку геоданих,

Вибір модельних видів та укладання їхніх екологічних характеристик.

Ландшафтно-екологічне моделювання варіантів пролягання екокоридору полягає у визначенні найкращих, для перебування певних видів, ділянок ландшафту, які формують своєрідний «ланцюг» від однієї ключової (як правило, природоохоронної) території до іншої. Оскільки основною функцією екокоридору є забезпечення міграцій тварин, то однією з найважливіших його характеристик є його доступність та безпечність для цих тварин. Наявність їжі та води також є важливим чинником, якщо тваринам доводиться долати

екокоридором значну відстань до сусідньої ключової території. Тому критеріями відбору перспективних ділянок екокоридорів є вимоги модельних видів до свого середовища. Отже, першочергово необхідно визначити, які види тварин буде обрано для моделювання екокоридорів – з тим, щоб розробити екологічні критерії для оцінювання ландшафту. Таке рішення повинно прийматися групою фахівців на підставі їхнього особистого досвіду та опрацювання відповідної літератури. Ця ж група складає екологічні характеристики обраних видів. Екологічна характеристика виду – це сукупність властивостей їхнього середовища (ландшафту), що мають істотне значення для постійного перебування та міграцій особин виду. Слід також зауважити, що повнота екологічної характеристики значною мірою залежить від наявності відповідних геопросторових даних (геоданих – цифрових картографічних даних, придатних для опрацювання у ГІС). Отже, її складання повинне відбуватися у тісній співпраці з фахівцями з ГІС та ландшафтними екологами. Для досягнення найкращих результатів та зменшення суб'єктивності складені екологічні характеристики рецензуються сторонніми експертами, наприклад, з Групи видових спеціалістів МСОП.

Підготовка геоданих. Геодані включають інформацію про:

1) Наземний покрив. Інформація про наземний покрив є найважливішою для визначення розташування екокоридорів, оскільки вона репрезентує найбільш значимі характеристики біотопів – наявність або відсутність рослинного покриву, його тип та просторову структуру. Наземний покрив містить інформацію про лісові насадження, луки, чагарники, орні землі, залізниці, основні, другорядні, магістральні дороги, поселення, водойми.

2) Рельєф. Рельєф – інша важлива характеристика біотопу, особливо для розчленованої місцевості, такої як гірські системи (Карпати, Крим). Акцентується увага на ухили поверхні та перевищення у визначеному радіусі. Останній показник відображає величину розчленування місцевості, яка, з одного боку, сповільнює рух деяких видів, а з іншого, робить територію менш доступною для людей.

Опрацювання отриманих даних здійснюється із застосуванням ГІС – технологій. Використовуючи для моделювання категорії растрових геоданих – про наземний покрив та про рельєф із доповненням векторних геоданих про поселення, а також транспортні та водні мережі маємо змогу характеризувати міграційні бар'єри та наближеність територій до людей. Межі територіально-адміністративних одиниць та землеволодінь на цій стадії не беруться до уваги, оскільки вони безпосередньо не впливають на екологічні властивості ландшафту.

Другий етап – моделювання екокоридорів. На цьому етапі здійснюється оцінка окремих екологічних властивостей ландшафту, ландшафтно-екологічне моделювання придатності території для модельних видів та виділення екокоридорів.

Для того, щоб перейти до моделювання екокоридорів, необхідно оцінити кожен з чотирьох екологічних властивостей ландшафту, представлену відповідним шаром геоданих. З цією метою відповідними фахівцями оцінювалась кожна ландшафтна характеристика щодо придатності перебування видів.

Для оцінки інтегральної придатності біотопів модельних видів усі шари геоданих про відповідні характеристики ландшафту з оцінками від 0 до 100 (при цьому «0» використовують як величину абсолютного обмеження), а також шар геоданих про віддаленість від доріг та поселень, поєднуються у ГІС з використанням однієї із функцій картографічної алгебри. Введення вагових коефіцієнтів дає змогу здійснити розрахунки інтегральної придатності ландшафту для кожного із видів.

Виділення екокоридорів, як правило, здійснюється за допомогою спеціального програмного забезпечення. Спочатку необхідно встановити мінімальні допустимі значення інтегральної оцінки для тих біотопів, які у подальшому можна розглядати як потенційні території екокоридорів. Як правило, до таких оцінок залучаються фахівці – зоологи, орнітологи, тощо. Території, що мають результати оцінки не нижчі мінімально допустимих, розглядають як такі, що можуть формувати популяційні та відтворювальні

ділянки. За популяційну ділянку прийнято територію, площа якої забезпечує перебування та відтворення популяції щонайменше впродовж 10 років. Відтворювальна ділянка - це менша територія, розмір якої достатній лише для здійснення одиничного успішного акту розмноження. Для виділення популяційних та відтворювальних ділянок визначають їхню мінімальну площу для кожного з видів. Наприклад, при моделюванні Буковинського екокоридору окремо для бурого ведмеда, зубра, рисі й дикого kota мінімальні площі популяційних та відтворювальних ділянок (га) змінювались від 600 до 10000 га. (табл. 9.2.1)

Таблиця 9.2.1

Мінімальні площі популяційних та відтворювальних ділянок (га)

	Зубр	Ведмідь	Рись	Дикий кіт
Відтворювальна ділянка	1500	2000	1200	600
Популяційна ділянка	8000	10000	6000	3000

Припускається, що такі ділянки можуть бути диз'юнктивними, тобто містити дрібні розриви шириною не більше дистанції, на яку здатні бачити особини відповідного виду. Таким чином, для агломерації окремих територіальних фрагментів біотопу у популяційні та відтворювальні ділянки застосували ГІС-аналіз сусідства з радіусом 250 м для більших тварин (зубра, ведмеда), та 100 м для менших (рисі, дикого kota). Після визначення цих параметрів переходять до визначення контурів екокоридорів. Під час цієї операції програмне забезпечення використовує шар геоданих інтегрованої оцінки екологічної придатності ландшафту для відповідного виду як «поле витрат» (чим нижчим є значення інтегральної оцінки, тим вищі «витрати», або, інакше кажучи, «опір» місцевості міграції виду). Ті ж таки геодані, на підставі параметрів про мінімальні допустимі інтегральні значення оцінки біотопів, мінімальні площі популяційних та відтворювальних ділянок, а також про максимально допустимі розриви між ділянками, дають змогу виділити популяційні та відтворювальні ділянки. Після цього програмне забезпечення знаходить оптимальний шлях пролягання екокоридору через такі ділянки.

Третій етап – польова верифікація та остаточне визначення пролягання екокоридорів. Впродовж цього етапу окреслюються межі універсального (об'єданого) коридору, придатного для міграції обраних видів. При цьому береться до уваги не лише результати комп'ютерного моделювання, а й польовий досвід відповідних фахівців (у нашому прикладі-зоологів), що дало змогу окреслити кілька можливих шляхів пролягання екокоридорів.

На підставі цієї картографічної інформації плануються подальші польові знімання для досягнення таких цілей:

- польової верифікації (перевірки) результатів комп'ютерної оцінки придатності біотопів для модельних видів;
- оцінки ситуації щодо пов'язаності територій екокоридору (наскільки сильно вони фрагментовані поселеннями, дорогами, сільськогосподарськими угіддями, різкими змінами рельєфу тощо);
- оцінки теперішньої та колишньої ситуації стосовно наявності диких тварин (їхній просторовий розподіл, шляхи міграції, перешкоди).

Для перевірки отриманих даних, методом опитування збирається інформація від осіб добре обізнаних у ситуації на місцях (працівники мисливських та природоохоронних установ та ні). Зібрана таким чином інформація береться до уваги в процесі делімітації екологічного коридору. На територіях, що потенційно могли стати частиною екокоридору, виокремлюються різні типи земель та різні землекористувачі. Місця, де є вищий ризик виникнення конфліктів між економічними функціями території та функціями екокоридорів називаються "вузькими місцями". У процесі польової верифікації таким "вузьким місцям" приділяється особливу увагу. Структура землекористування на цих територіях додатково описується, місцевість фотографується і, за можливості, проводиться опитування населення стосовно землекористування. Пізніше, впродовж наради зацікавлених сторін, у якій беруть участь фахівці та представники місцевої влади ця інформація дає змогу розглянути питання екологічної пов'язаності територій коридорів. На підставі таких обговорень визначаються "вузькі місця" з найнижчими ризиками конфліктності щодо землекористування та найкращими характеристиками екологічної пов'язаності,

через які повинні проходити екокоридори. Власне екологічна пов'язаність у "вузьких місцях" виявилася найважливішим чинником у визначенні конфігурацій екокоридорів.

9.3. Консультації, обговорення і погодження меж екокоридору.

Спілкування з учасниками процесу створення екокоридорів займає важливе місце під час проектування та менеджменту екологічних коридорів. Спілкування включає поінформування учасників процесу, отримання інформації та досягнення домовленостей. Засоби спілкування включають в себе зустрічі, опитування, інші форми спілкування, в процесі яких обговорюється низка питань:

1. Серед представників місцевих органів влади, інших зацікавлених учасників на місцевому рівні роз'яснюється як екологічне (збереження біорізноманіття), так і економічне значення екомережі та сполучних територій.

2. Здійснюється поінформування органів центрального, обласного та районного рівнів, землевласників, землекористувачів про плани створення екокоридору.

3. Складання шляхом консультацій з місцевими органами влади переліку землекористувачів, землевласників, меж земельних ділянок.

4. Збір шляхом опитувань базової інформації про біорізноманіття, його поточний стан, а також тенденції в регіоні.

5. Складання в процесі опитувань переліку проблем зв'язності та взаємно суперечливих інтересів.

6. Консультації з місцевими власниками земель (правовласниками) з метою узгодження меж екокоридору.

7. Консультації з місцевими державними органами і структурами з метою узгодження меж екокоридору.

8. Консультації з іншими зацікавленими учасниками з метою узгодження варіантів менеджменту екокоридору.

9. Контакти з відповідними органами місцевого та регіонального рівня з метою офіційного затвердження схеми екокоридору.

В Україні різноманітні фізичні, юридичні особи, державні органи і структури знаходяться в тій чи іншій формі земельних стосунків у вигляді прав володіння, користування земельними ділянками та (або) певних владних повноважень. Після того, як визначено варіанти рішень екокоридору які описано в попередньому пункті, необхідно приділити увагу всім особам, органам та організаціям та їхнім інтересам щодо земельних ділянок в межах запроєктованих рішень екокоридору.

До учасників процесу створення екокоридору належать:

1. Фізичні особи, їхні об'єднання, приватні підприємства, державні органи структури з правом власності на земельні ділянки та (або) використання ресурсів на них. Цю категорію учасників слід інформувати про розроблення екокоридору, оскільки їхня підтримка відіграє провідну роль у забезпеченні нормального функціонування екокоридору. Необхідно роз'яснювати їм важливе значення екомережі та екокоридорів. Узгодженню підлягають такі питання, як розташування екокоридору та обмеження на землекористування, що виникають у зв'язку з його створенням. Варіанти організації менеджменту еко коридору також формулюються за їхньої участі.

2. Державні органи, від яких залежить офіційне затвердження схеми екокоридору. Ініціаторами створення екокоридорів в Україні зазвичай виступають органи Мінприроди України (Міністерство енергетики та захисту довкілля) в регіонах, однак процедура офіційного ухвалення проходить кілька етапів від нижчих владних щаблів до вищих, тобто спочатку схема екокоридору затверджується місцевими (сільськими) радами, потім районними і далі обласними. Крім ухвалення зборами народних депутатів, схема екокоридору повинна одержати дозвіл різноманітних державних органів того адміністративного рівня, на якому розробляється екокоридор (районного чи обласного).

Певна кількість територій та об'єктів знаходиться в управлінні інших міністерств, науково-дослідних інститутів та навіть у приватному володінні, тому частина природоохоронних територій фінансується з різних бюджетів відповідно до підпорядкувань.

Огляд основних кроків у процесі контактів з різними учасниками створення екокоридорів подано таблиці 9.1.1 підрозділу 9.1 Цілком доречними засобами донесення інформації про важливу роль, яку відіграють екомережа та сполучні території у збереженні біорізноманіття, є преса, радіо і телебачення. З цією ж метою, а також для поширення інформації про певні аспекти створення екокоридорів, можна готувати спеціальні тематичні матеріали. Детальніше знайомство з планом заходів на території майбутнього екокоридору доцільно проводити під час зустрічей та обговорень. Такі зустрічі також є ефективним способом привернути увагу преси, телебачення, радіо.

Таким чином, спілкування є важливим засобом поширення інформації серед громадськості, отримання необхідних відомостей, залучення потрібних осіб, органів та організацій до консультацій і досягнення домовленостей. Головними джерелами інформації про землевласників та землекористувачів є органи місцевої влади: місцеві ради, голови сільських рад, районні відділи земельних ресурсів. Структуровані інтерв'ю із землевласниками та землекористувачами дозволяють отримати ґрунтовну уяву про проблеми та конфлікти інтересів у питаннях зв'язності на природоохоронних територіях. Структуроване інтерв'ю - це відкрита бесіда із запитаннями, що пропонуються респонденту в певній послідовності, забезпечуючи, таким чином, обговорення всіх необхідних моментів. У процесі інтерв'ю опитувач робить нотатки, а по завершенні складає звіт, де фіксує отриману інформацію. Мета інтерв'ю - отримати чітку уяву про різноманітні перешкоди, заперечення та інші проблеми, згадані респондентами у своїх відповідях, і визначити необхідні заходи для їхнього подолання. Інтерв'ю слід починати з пояснення респонденту сутності процесу створення екокоридору, згадавши значення екокоридорів загалом, позицію держави в цьому питанні і заходи, що вживаються для їх створення, роль у збереженні видів, поточні плани щодо створення конкретного екокоридору. Слід ввести респондента в суть справи, відповідаючи на його питання про те, для чого проводиться інтерв'ю, хто ще, крім нього, бере в ньому участь, куди йдуть результати, що буде зроблено далі і коли стане відомо про подальшу долю екокоридору. Створення екокоридорів може тягнути за собою накладання

певних обмежень на власника чи користувача земель, тому важливо звернути його увагу на вигідні, з його точки зору, аспекти створення екокоридору, і спільно визначити нові можливості, що їх відкриває запровадження екокоридору для цього респондента.

Таке обговорення дає можливість з'ясувати очікування респондента від створення екокоридору та умови, за яких він згоден, аби його ділянку було включено до сполучної території. В тих місцях, де земельна ділянка респондента входить до складу проектної території екокоридору, розглянути варіанти проходження меж екокоридору та варіанти організації його менеджменту. Респондент може також володіти інформацією про способи збереження біорізноманіття, що традиційно застосовуються на ділянці. Можна оцінити його бажання брати участь у менеджменті екокоридору. Якщо респондент представляє місцеву адміністрацію, можливе обговорення перспектив інтеграції запланованих нею заходів та програм до процесів планування екокоридору.

Щоби інформацію, отриману в процесі інтерв'ю та консультацій, можна було використати для оцінки рішень щодо окремих одиниць коридору та варіантів рішень щодо екокоридору загалом, збір такої інформації має бути систематичним, а сама інформація - заноситися в аналітичну матрицю основних характеристик одиниць екокоридору, до яких належать: назва, правовий статус, власники земельних ділянок, зацікавлені особи, органи та організації та їхнє ставлення до створення екокоридору, типи ландшафту, форми землекористування, придатність ландшафтів до існування модельних видів, інші параметри середовища з точки зору існування в ньому диких тварин, наявність бар'єрів, джерела загрози існуванню тварин, необхідні коригуючі заходи.

Важливим етапом є *уточнення меж екокоридору за результатами консультацій*

Остаточний варіант карти екокоридору ґрунтується на:

- 1) ландшафтно-екологічних моделях, побудованих у середовищі ГІС;
- 2) результатах подальшої польової верифікації та уточнення матеріалів моделювання;
- 3) результатах консультацій зацікавлених сторін

Разом з тим, щоби карту екокоридору можна було затвердити на офіційному (нормативному) рівні і в подальшому ефективно проводити менеджмент екокоридору, необхідно «підігнати» межі екокоридору до меж адміністративних і кадастрових виділів. Таким чином, підсумкова офіційна карта екокоридору відрізняється від попередніх дещо зміненими межами, які узгоджені з границями адміністративних одиниць та землеволодінь.

Після завершення складання картосхем та проведення консультацій підготовка елементів схеми екокоридору закінчується і переходить на етап затвердження державними органами і структурами відповідно до законодавства.

9.4. Менеджмент екокоридору.

Після того, як територію екокоридору визначено, описано та узгоджено, його слід інтегрувати в загальну систему землекористування і, відтак, забезпечити можливість його функціонування (*Створення екологічних коридорів в Україні, 2010*). Екокоридор має функціонувати у такий спосіб, щоби одночасно задовольняти як потреби соціально-економічного розвитку, так і потреби охорони довкілля.

Відповідь на питання про те, хто є відповідальним за організацію функціонування екокоридору, залежить від статусу земель, що входять до його складу. На багатьох ділянках екокоридорів відповідальність за їхній менеджмент несуть установи та організації різного відомчого підпорядкування – природоохоронні установи Міністерства енергетики та захисту довкілля, Державного агентства лісових ресурсів, органи інших міністерств, місцевих органів влади, приватні землевласники та інші особи. Коло обов'язків користувачів та власників земель щодо менеджменту екокоридору встановлюється після затвердження плану менеджменту їхніми уповноваженими представниками. Де можливо, обов'язки персоналу щодо менеджменту екокоридору слід включати в трудові договори і посадові інструкції відповідних органів і структур.

Менеджмент екокоридорів може вимагати складного комплексу заходів, пов'язаного як з великою кількістю залучених землевласників і

землекористувачів, так і з різноманітним проблем зв'язності, які доводиться вирішувати на різних рівнях. Щоби привести до ладу різнобіж у впорядкуванні екокоридору, всю сукупність заходів менеджменту доцільно організувати у вигляді матриці, де класифікувати заходи за видами і приналежністю до певної зони менеджменту. Зони менеджменту – це території відносно однорідного режиму впорядкування.

Деякі заходи менеджменту мають загальний характер і стосуються екокоридору загалом, а не окремих зон. Зокрема, як уже згадувалося, принципову роль у забезпеченні підтримки ідеї створення екомережі та екокоридорів має роз'яснювальна робота. Слід проводити інформаційні зустрічі, на яких пояснювати необхідність і задачі створення екокоридорів. Слід обов'язково інформувати громадськість про факти створення та місце розташування екокоридорів, а саму територію екокоридору чітко маркувати спеціальними знаками, встановленими в помітних місцях: уздовж доріг, в інших місцях тісного співіснування людини й диких тварин. Важливу роль в об'єднанні зусиль і підвищенні ефективності менеджменту екокоридорів має розвиток транскордонної співпраці, обмін досвідом, координоване забезпечення зв'язності екомережі, забезпечення правозастосування всіма сторонами, вироблення спільних норм і правил. Головною проблемою менеджменту екокоридору є пошук джерел покриття не передбачених бюджетом витрат. Інколи для цього доводиться шукати нестандартні рішення. Наприклад, на потреби менеджменту можна спрямувати доходи від туризму. Однак при цьому туризм не повинен заважати функціонуванню екокоридорів. Отже, необхідно виробити чітку програму організації туристичної справи у регіоні екокоридору. Запропоновано встановити мораторій на туризм на територіях екокоридорів в перші три роки їхнього існування, щоби захистити диких тварин від зайвого турбування. Раз на три роки доцільно проводити ревізію плану менеджменту. Така ревізія, включаючи оцінку ефективності заходів менеджменту, має спільно проводитися обласною природоохоронною установою, районними радами, державними адміністраціями, землевласниками та землекористувачами. Там, де можливо, до розроблення і реалізації системи заходів з моніторингу якості місць існування і

ступеню використання екокоридорів дикими тваринами слід долучати мисливські товариства, університети і наукові інститути.

Присутність людей у місцях існування диких тварин має як позитивні, так і негативні сторони, а відтак вимагає врегулювання. Позитивним аспектом є підвищення культурної та економічної цінності території через наявність на ній об'єктів дикої природи, матеріальним вираженням чого є дохід від туризму та полювання. Менш помітним зовні, але теж важливим є чинник видового багатства екосистеми. Зокрема, корисна роль трав'янистих полягає у підтриманні певних рослинних формацій, а хижаки виступають регуляторами чисельності інших видів. До негативних чинників належать незаконна і нераціональна експлуатація природи (браконьєрство), а з боку диких тварин - пошкодження майна (посівів, худоби), зіткнення з транспортом тощо. В умовах високої щільності популяцій відсутність запобіжних заходів може вести до конфліктів між людиною і тваринами, із серйозними наслідками для обох сторін.

Регулювання стосунків між людиною і дикими тваринами вимагає роз'яснення переваг та недоліків присутності диких тварин і вжиття попереджувальних заходів. У багатьох державах ефективним шляхом вирішення цієї проблеми виявилася система матеріальних компенсацій. У Карпатах її фінансування може частково чи повністю здійснюватися за рахунок надходжень від полювання та (або) туризму. Оскільки мисливство й туризм виграють від здоров'я популяцій диких тварин, доходи від цих секторів логічно спрямувати на компенсацію завданих тваринами збитків.

Мабуть чи не найважливішими чинниками, від яких залежить зв'язність екомережі, є *характер рослинності та землекористування*. Традиційні способи ведення сільського господарства, що в першу чергу спираються на випасання худоби й овець, сінокосіння та, обмеженою мірою, землеробство, майже не впливають на мешканців екосистем і рідко спричиняють конфлікти з тваринами, якщо обсяг орних та інших сільськогосподарських земель у межах екокоридору підтримується на мінімальному рівні. Більше того, на землях екокоридору доцільно заохочувати так зване сільське господарство високої природної цінності (Andrews, Rebane, 2005), а розвитку промисловості, навпаки, уникати.

Крім лісів, принципове значення для існування багатьох видів мають луки. Джерелом загрози тут є деградація, пов'язана зі зменшенням інтенсивності випасання худоби та сінокосіння, що саме по собі веде до скорочення поголів'я худоби в регіоні. Доцільно підтримувати (або, якщо немає, створювати) високогірні луки і з цією метою заохочувати традиційне сінокосіння.

Сьогодні спостерігається збільшення кількості огорож, почасти внаслідок приватизації землі. Поки що для більшості видів наявні дерев'яні огорожі не є перешкодою (хіба що за винятком зубра). Проте, якщо їхнє зведення триватиме, в тому числі й з використанням колючого дроту й металевих сіток, можна очікувати істотного погіршення сполучної функції екокоридорів. Доцільно вживати заходів, що запобігають зведенню огорож, а, зрештою, усунути їх у найважливіших, з точки зору зв'язності, місцях.

Лісове господарство є цілком сумісним з екокоридорами, якщо при цьому враховуються потреби диких тварин. Важливо оцінювати та, за потреби, коригувати площу та характер рубок таким чином, щоби зменшити фрагментацію лісу. Задля послаблення впливу турбування рекомендовано обмежувати вирубування дерев в періоди активних міграцій тварин і поблизу місць їхнього відпочинку та зимівель. Доцільно також, спираючись на наукові дані, присвоювати спеціальний охоронний статус тим ділянкам лісу, які входять до складу земель екокоридорів.

Розробленню плану менеджменту має передувати складання спеціальною комісією райдержадміністрації переліку місць існування, що потребують покращення (лісосадіння з метою відновлення прируслових лісів, усунення перешкод, чинників забруднення тощо), і розроблення плану відповідних заходів. Про виявлені недоліки слід повідомляти власникам і користувачам земель і включати ці заходи до плану менеджменту, який їм належить реалізувати.

Оскільки екокоридори зазвичай позитивно позначаються на чисельності об'єктів полювання, їхнє створення є в інтересах мисливців. Однак щоби екокоридор почав приносити позитивні плоди, полювання на власне сполучних територіях слід звести до мінімуму. Необхідно ввести науково обґрунтовані

періоди, вільні від мисливської діяльності, а такий надзвичайно турботний для тварин спосіб, як облавне полювання заборонити повністю. Відповідальні органи і структури в системі мисливського господарства зобов'язані виділяти в межах підконтрольних їм територій частину земель під відновлення, що забезпечить наявність місць стабільного відтворення видів у межах індивідуальних ділянок. Якщо такий режим використання екокоридорів поставити за правило, результатом буде подвійний ефект від безперешкодних міграцій і стабілізації популяцій.

Чинне законодавство (Земельний кодекс, Закон «Про екологічну мережу України») забороняє зміну категорії землекористування. Відтак, наприклад, сільськогосподарські землі не можна перекваліфікувати в лісові без спеціального дозволу найвищих владних щаблів - КМУ чи Верховної Ради. Можна сподіватися, що мірою подальшого розвитку нормативно-правової бази у сфері володіння та користування землею, зокрема, після складання детального кадастру, буде реалізовано інші шляхи забезпечення природоохоронного статусу земель у межах екокоридорів, наприклад, стане можливою викупівля та обмін земельних ділянок.

Контрольні запитання та завдання

- 1. Охарактеризуйте основні етапи процедури розробки екокоридору.*
- 2. Що включає технічне завдання розробки схеми екокоридору?*
- 3. Як відбувається процес погодження та ухвалення схеми екокоридору?*
- 4. Хто належить до учасників процесу створення екокоридору?*
- 5. Як ви розумієте сутність менеджменту екокоридору?*
- 6. Які дані використовують для формування остаточного варіанту карти екокоридору?*
- 7. Охарактеризуйте процедуру визначення меж екокоридору*

Тема 10. Створення екомережі – інтегральний метод збереження біологічного і ландшафтного біорізноманіття в Європі та Україні

10.1. Сутність Загальноєвропейської екологічної мережі.

10.2. Політичні зобов'язання при створенні Загальноєвропейської екомережі.

10.3. Природні ядра Загальноєвропейської екомережі.

10.4. Правові основи загальноєвропейської екомережі.

10.5. Проблеми формування національної екомережі України.

10.1. Сутність Загальноєвропейської екологічної мережі.

Вже майже 30 років триває процес створення Загальноєвропейської екологічної мережі до програми створення якої приєдналися як країни-члени Європейського Союзу, так і представники колишнього СРСР, в тому числі і Україна.

Науковий пошук універсальної природної моделі, яка б в сучасних умовах не тільки вирішувала проблеми збереження біорізноманіття та його природного середовища, а й стало забезпечувала сприятливі для населення соціальні та економічні умови існування привів до усвідомлення необхідності створення єдиної континентальної екологічної мережі.

Концепція Загальноєвропейської екологічної мережі передбачає створення єдиної, цілісної у функціональному аспекті і територіально неперервної системи природних чи антропогенно-природних територій, важливих у міжнародному відношенні, яка б забезпечувала стабільне існування біосфери та функціонування природних систем забезпечення життєдіяльності людини.

Таким чином, Європейська екомережа являє собою складну, різного рівня просторову систему, до якої входять природні біотичні та абіотичні елементи, екосистеми, змінені та деградовані ландшафти, або їх елементи, по'язані між собою функціонально та територіально, що вимагають збереження або відновлення, у тому числі й шляхом невиснажливого використання. Кожна національна мережа має відображати європейські, національні, регіональні та

локальні інтереси, незалежно від розміру територій, які вона займає та витрат на її створення.

Єдина континентальна мережа, як мережа природних чи напівприродних територій європейського значення, є головним напрямком реалізації Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, що була затверджена на конференції міністрів довілля країн Європи у Софії в 1995 році.

Правовою підставою для визначення природних ядер Європейської екомережі стали дві директиви Європейського Союзу: щодо збереження диких птахів та щодо збереження природних середовищ існування дикої фауни та флори. Перша з них визначає території спеціальної охорони, а друга – території (місця) важливі для Європейського Союзу. Ці дві Директиви і складають програму під назвою «НАТУРА – 2000» для організації системи територій спеціального збереження.

Підходи щодо створення Європейської екомережі були реалізовані при розробці концепцій та практичних рекомендацій національних екомереж. Кожна така національна екологічна мережа бачиться обов'язковою ланкою природної системи Європи, що поєднує всі концепції і системи охорони природи. З перших кроків формування національних стратегій щодо створення екологічної мережі вони спиралися на спільні наукові та організаційні засади.

Перші екологічні мережі були розроблені в Литві та Естонії на початку 1970-х років. Колишня Чехословаччина, Угорщина і Нідерланди були серед перших країн, де досліджувалась ідея екологічної мережі, де створювалися сприятливі умови для її розвитку і де ця ідея була інтегрована в національну природоохоронну політику.

На сьогоднішній день в Європі є близько 100 ініціатив зі створення екологічних мереж. Суттєвим внеском у Загальноєвропейську екомережу є наступні регіональні міжнародні ініціативи: Альпійська мережа природоохоронних територій; Екологічний коридор нижнього Дунаю; Європейський зелений пояс та ін.

У 1995 р. Загальноєвропейська екологічна мережа була визначена як одна з головних тем Всеєвропейської стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття.

Загальноєвропейська екологічна мережа є єдиною запропонованою політичною ініціативою, виключна і чітка мета якої – створити завершену екологічну мережу для усієї Європи.

Створення загальної концепції Європейської екомережі у своїй основі передбачало такі наукові та організаційні засади:

1) розробку критеріїв для виділення ключових районів, сполучних територій, відновлювальних районів і буферних зон з урахуванням біогеографічних зон Європи;

2) відбір екосистем, типів середовищ існування, видів і ландшафтів європейського значення;

3) визначення конкретних ділянок для збереження, поліпшення або відновлення екосистем, середовищ існування, видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення.

4) розробку керівних принципів, які забезпечать максимально послідовне та ефективно здійснення заходів щодо створення екомережі

У Всеєвропейській стратегії також сформульовані основні першочергові цільові управлінські завдання державним органам влади щодо створення екомережі:

1) Збереження всього комплексу екосистем, середовищ існування видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення.

2) Забезпечення достатнім простором природних середовищ для збереження видів.

3) Створення необхідних умов для розселення і міграції видів.

4) Забезпечення відновлення ключових екосистем, які зазнали руйнації.

5) Захист системи від потенційно негативних факторів

10.2. Політичні зобов'язання при створенні Загальноєвропейської екомережі.

Як було зауважено в попередніх підрозділах, ініціатива створення Загальноєвропейської екологічної мережі була підтримана 25 жовтня 1995 року 54 європейськими міністрами охорони навколишнього середовища на 3-й Міністерській конференції «Довкілля для Європи», що відбулася в Софії. Загальноєвропейська екомережа, створити яку було передбачено за 20 років, є головним напрямком реалізації схваленої на конференції Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття.

У 2003 р. зобов'язання урядів європейських держав щодо процесу створення Загальноєвропейської екомережі були підтвержені на 5-й Міністерській конференції «Довкілля для Європи», що відбулася в Києві. У Київській резолюції про біорізноманіття міністри охорони довкілля Загальноєвропейського регіону підтвердили свій намір про скорочення втрат біологічного і ландшафтного різноманіття на всіх рівнях до 2010 р. і спільну готовність досягти наступних важливих цілей щодо Загальноєвропейської екологічної мережі основними серед яких були: до 2006 р. у всіх державах Загальноєвропейського регіону завершити ідентифікацію Загальноєвропейської екологічної мережі (ключові території, перехідні зони, коридори і буферні зони) і її буде нанесено на узгоджені індикативні європейські карти. Це буде внесок Європи у створення Глобальної екологічної мережі; до 2008 р. усі ключові території, охоплені Загальноєвропейською екологічною мережею, будуть знаходитися під належним захистом, а Мережа буде надавати рекомендації при розробці політики землекористування і територіального планування на національному, регіональному і міжнародному рівнях, а також для функціонування відповідного економічного та фінансового секторів.

В Україні реалізація Загальноєвропейської мережі здійснюється через формування Смарагдової мережі на основі Бернської конвенції. Цілі Бернської конвенції та Оселищної Директиви (92/43/ЕЕС) повністю збігаються.

Вони обидві є міжнародно-правовими документами, спрямованими на збереження дикої флори, фауни та природних середовищ існування (оселищ). Їх

основні відмінності пов'язані з територіями, на які вони розповсюджуються (Директива діє у державах членах Європейського Союзу, а Конвенція – у всій Європі та частині Африки), а також з тим, що Директива більш чітко визначає зобов'язання щодо збереження природних оселищ. Оселищна Директива є частиною законодавства, призначеного для реалізації Бернської конвенції в Європейському Союзі, шляхом створення мережі Natura 2000.

Створення Смарагдової мережі (Емеральд) підтримало колишні країни-кандидати у приєднанні до Європейського Союзу, оскільки таким чином ними було заздалегідь виконано частину підготовчої роботи, необхідної для дотримання Оселищної Директиви.

Є очевидним, що якщо держава визначає узгоджену мережу ASCI в складі мережі Емеральд (Смарагдової мережі), то вона буде у більш сприятливій позиції для визначення своїх власних Особливих Територій Збереження (Special Areas of Conservation, SACs) у складі мережі Natura 2000, коли приєднається до Європейського Союзу. Така можливість призвела до тісної співпраці між Радою Європи та Європейською Комісією у технічних та фінансових питаннях, що виникають при формуванні обох мереж. Сьогодні зусилля, спрямовані на створення мережі Емеральд (Смарагдової мережі), зосереджені на Сторонах Бернської конвенції у регіоні, сусідньому з ЄС. У певному сенсі мережа Емеральд (Смарагдова) поширює природоохоронні стандарти ЄС за межами її кордонів.

Що стосується держав-членів Європейського Союзу (які усі є Сторонами Конвенції), то Резолюція № 5 (1998), що стосується Правил мережі ASCI, обумовлює, що «для Договірних Сторін, які є державами-членами Європейського Союзу, території мережі Емеральд – це території мережі «Натура 2000».

10.3. Природні ядра Загальноєвропейської екомережі.

Природні ядра Загальноєвропейської екомережі – визначені офіційно території, що охороняються різними міжнародними і національними законодавчими актами, зокрема:

- території, що входять до складу мережі «Натура-2000». Загалом територія, що охороняється цими двома директивами, складає близько 17 % загальної території ЄС;

- території, що входять до складу Смарагдової мережі. Ця мережа є аналогом мережі «Натура-2000» для країн Європи, які не є членами ЄС;

- об'єкти Світової спадщини. Ці об'єкти охороняються Конвенцією про охорону культурної та природної спадщини;

- природоохоронні території, удостоєні Європейського диплому. При нагородженні Європейським дипломом Рада Європи використовує спеціальну класифікацію, яка складається з трьох категорій:

категорія А мотивує необхідність збереження Європейської спадщини флори і фауни, їх довкілля та екосистем. Охорона цих територій має бути якомога суворішою. Тут не повинна мати місце постійна господарська діяльність. Дозволяється лише обмежене ведення сільського і лісового господарства, видобування корисних копалин, туризм і регульований доступ населення;

категорія В мотивує охорону характеру ландшафту та збереження природних середовищ існування;

категорія С мотивує охорону територій, використання яких є комбінованим для забезпечення досягнення соціальних і рекреаційних цілей та підтримки біо- та естетичних властивостей територій. Тут дозволяється застосовувати ефективні заходи для охорони ландшафтів поряд з вільним відвідуванням населення;

- Рамсарські сайти – водно-болотні угіддя міжнародного значення, які охороняються Конвенцією про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція);

- біосферні заповідники;

- біогенетичні резервати. Резолюція Ради Європи від 26.10.1973 р. визначає чотири категорії біогенетичних резерватів:

А - природні резервати, що підлягають суворій охороні;

В - території, де дозволяється традиційна людська діяльність і може мешкати населення (більшість природних парків та низка інших категорій резерватів);

С - території, захищені головним чином завдяки їхньому культурному та естетичному значенню (більшість з них – ландшафти під особливою охороною);

Д - видовжені території (смуги), що насамперед мають рекреаційну цінність і також є природоохоронними ландшафтами.

10.4. Правові основи загальноєвропейської екомережі.

Глобальні міжнародні угоди:

Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів (Рамсар, 1971);

Конвенція про охорону світової культурної та природної спадщини (Париж, 1972);

Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES, Вашингтон, 1973);

Конвенція про охорону мігруючих видів диких тварин (Боннська конвенція), включаючи наступні угоди;

Угода про збереження кажанів в Європі (EUROBATS) (1979);

Угода про збереження тюленів у затоці Вадден-Зе (1990);

Угода про збереження малих китоподібних Балтійського і Північного морів (ASCOBANS) (1992);

Меморандум взаєморозуміння стосовно заходів збереження для журавля білого (1993);

Меморандум взаєморозуміння стосовно заходів збереження для кроншнепа тонкодзьобого (1994);

Угода про збереження мігруючих афро-євразійських водно-болотних птахів (AEWA) (1995);

Угода про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря і прилеглої акваторії Атлантичного океану (ACCOBAMS) (1996);

Конвенція ООН з морського права (Монтъго-Бей, Ямайка, 1982);

Конвенція про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992)

Загальноєвропейські міжнародні угоди:

Європейська культурна конвенція (Париж, 1954);

Конвенція про охорону дикої фауни та флори і природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979), включаючи Смарагдову мережу;

Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер (Гельсінкі, 1992);

Європейська ландшафтна конвенція (Флоренція, 2000)

Регіональні міжнародні угоди:

Конвенція про захист Рейну від хімічного забруднення (Бонн, 1976);

Конвенція про захист Середземного моря від забруднення (Барселона, 1976), включаючи Конвенцію про захист морського довкілля та прибережного району Середземного моря (Барселона, 1995) і протоколи до цих конвенцій;

Альпійська конвенція (Зальцбург, 1991, включаючи протоколи 1994 р.);

Міністерські декларації на тристоронніх державних конференціях щодо затоки Ваден-Зе;

Міністерські декларації щодо Північного моря;

Конвенція про захист морського довкілля Північно-Східної Атлантики («OSPAR», Париж, 1992);

Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (Бухарест, 1992);

Конвенція про захист морського середовища Балтійського басейну (Хельсінкі, 1992);

Конвенція щодо співробітництва по охороні і сталому використанню ріки Дунай (Софія, 1994).

Міжнародні угоди Європейського Союзу:

Директива Ради 79/409/ЕЕС про охорону диких видів птахів (1979) з доповненнями — Директивами 91/224/ЕЕС і 94/24/ЕЕС

10.5. Проблеми формування національної екомережі України.

Формування національної екомережі є складним процесом, що зустрічає низку бар'єрів та обмежень навіть в країнах ЄС, де екологічна політика та свідомість досить розвинені.

Про активне впровадження Україною концепції екомережі свідчить збільшення площі її території, що відбувалося, насамперед, за рахунок розширення існуючих та створення нових об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ). Зокрема, природно-заповідний фонд України станом на 01.01.2016 має в своєму складі 8184 території та об'єктів загальною площею 4082,7 тис.га в межах території України (фактична площа 3803, тис. га) та 402,5 тис. га в межах акваторії Чорного моря, відтак «показник заповідності» держави склав 6,3%.

Лише впродовж 2015 року кількість об'єктів та територій природно-заповідного фонду збільшилась на 32 одиниці загальною площею 89,9 тис га. Зокрема, за 2015 рік площа природно-заповідного фонду найбільше збільшилась у Херсонській області (на 80,2 тис. га), Чернігівській (на 6,2 тис. га), Київській (на 2,1 тис. га), Дніпропетровській (на 0,9 тис. га), Закарпатській (на 0,8 тис.га) та Запорізькій (0,4 тис.га) областях.

Частка площ ПЗФ від площ адміністративних одиниць («показник заповідності») коливається від 2,24 до 15,7%. Найменший він є – 2,24-2,36% – у Вінницькій та Харківській областях, найбільший – 12,8 - 15,7% – в Івано-Франківській, Закарпатській, Хмельницькій та Чернівецькій областях, у м. Київ становить 21%, а в м. Севастополь - 30,3%. У Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Полтавській та Черкаській областях заповідні території становлять близько 3 - 5%, у Волинській, Львівській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Чернігівській областях та Автономній Республіці Крим – 7,4 – 11,1% (рис.10.5.1).

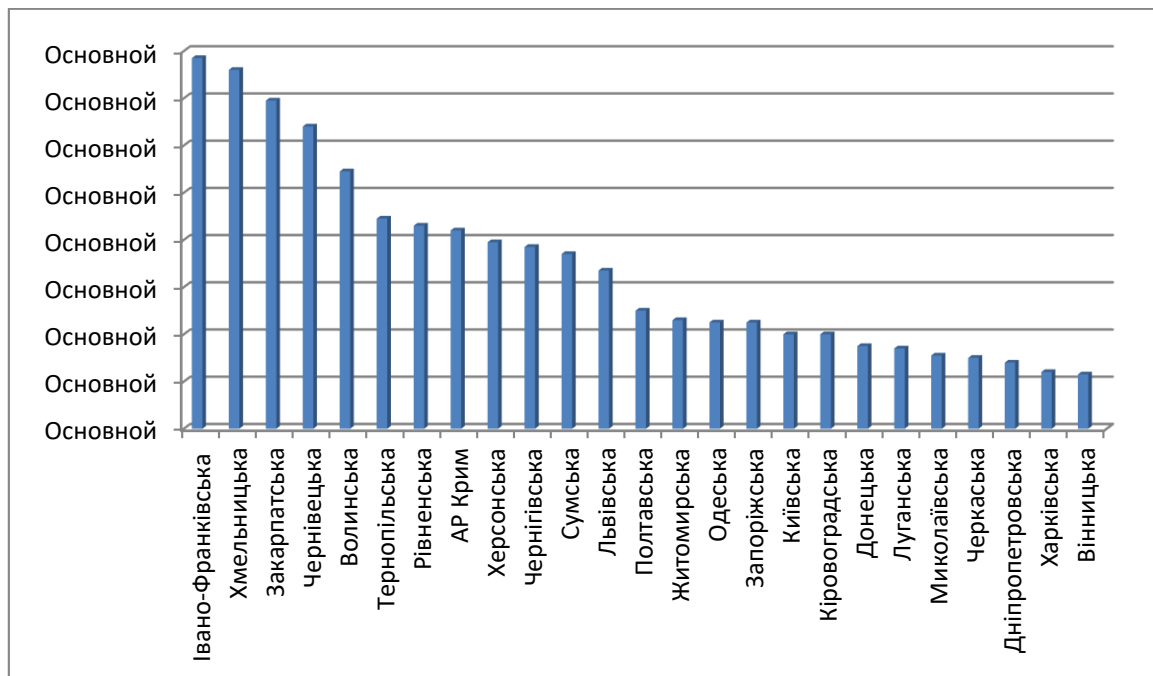

Рис.10.5.1. Частка площ природно-заповідного фонду від площі адміністративних одиниць України (%)

Порівняно з 2000 роком площа природно-заповідного фонду України збільшилася на 1683,8 тис. гектарів, але темпи зростання площ природно-заповідного фонду значно зменшилися (табл.10.5.1)

Таблиця 10.5.1

Території та об'єкти природно-заповідного фонду України

Категорія територій та об'єктів природно-заповідного фонду	Площа земельних угідь, тис. гектарів				
	стан на 1.09.2000	стан на 1.01.2010	стан на 1.01.2015	стан на 1.01.2016	стан на 1.01.2017
Національні природні парки	600,0	1001,8	1231,0	1311,6	1311,6
Природні заповідники	160,0	198,7	205,3	205,3	206,6
Біосферні заповідники	212,0	246,4	252,1	252,1	479,8
Інші категорії	1427,0	1821,1	2304,1	2313,8	2319,0
Разом (загальна площа)	2399,0	3268,0	3992,5	4082,8	4317

Заказник загальнодержавного значення (Чорне море)			402,5	402,5	
---	--	--	-------	-------	--

* Укладено за даними

Варто зауважити, що за розширенням площі природно-заповідного фонду Україна дещо відстає від запланованих показників. Зокрема, Законом України “Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року” передбачено запровадження системи природоохоронних заходів збереження біо- та ландшафтного різноманіття і розширення площі природно-заповідного фонду до 10 % у 2015 році (станом на 01.01.2016 р. вказаний показник склав 6,3%) та до 15% в загальній території країни у 2020 році. Зазначені у Законі показники закладені Конвенцією про охорону біологічного різноманіття, сторонами якої є 193 країни світу, серед яких і Україна, якою поставлено завдання створити до 2020 року систему природоохоронних територій на площі 17 % суходолу та 10 % морських акваторій до 2020 року.

В Україні діє 645 території та об’єкти ПЗФ загальнодержавного значення: 19 природних і 4 біосферних заповідники, 48 національних природних парків, 309 заказників, 132 пам’ятки природи, 18 ботанічних садів, 7 зоологічних парків, 19 дендрологічних парків, 89 парків-пам’яток садово-паркового мистецтва. Їх загальна площа становить 2144,49 тис.га (в межах території України), або 54,7% від усієї фактичної площі ПЗФ і 3,55% від площі України. Кількість територій і об’єктів ПЗФ місцевого значення становить 7456 одиниці площею 1,8 млн. гектарів.

Структура ПЗФ України включає 11 категорій територій і об’єктів загальнодержавного та місцевого значення. Серед них за кількістю найбільшу частку мають пам’ятки природи, заказники та заповідні урочища – разом близько 90% від кількості всіх існуючих об’єктів. За площею – 85,5% природно-заповідного фонду припадає на заказники та національні природні і регіональні ландшафтні парки.

Незважаючи на ранг і категорію, через значні антропогенні зміни й фрагментованість природного рослинного покриву майже кожна ділянка з

природною рослинністю має цінність і значення для збереження біоландшафтного різноманіття та може розглядатися як елемент екомереж. Такі ділянки можуть мати зазначену цінність як для певної невеликої території, так і для частини світу, зокрема всієї Європи, тобто відповідати екомережам різного територіального рівня, що зумовлюватиме специфіку їхнього виділення та моделювання. Так, для території нашої держави запропоновано три територіальні рівні екомереж - *національний, регіональний та локальний*. Структурні елементи екомережі чітко визначені у Законі України «Про екологічну мережу» і представлені *ключовими, сполучними, буферними та відновлюваними територіями* (ст.3).

Ключові території забезпечують збереження найбільш цінних і типових для даного регіону компонентів ландшафтного та біорізноманіття. Відповідно до положень національного законодавства перелік ключових територій екомережі включає території та об'єкти природно-заповідного фонду, водно-болотні угіддя міжнародного значення, інші території, у межах яких збереглися найбільш цінні природні комплекси. На територіях, що мають у своєму складі об'єкти природно-заповідного фонду, відсоток яких значно перевищує аналогічний у цілому по країні, а також інші території що включають середовища існування рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин і тварин формуються природні регіони – це природно-територіальне утворення значної площі, суцільність якого визначається характерними для нього фітоландшафтними, фізико-географічними, адміністративними та іншими ознаками, що характеризуються типовими та унікальними природними комплексами, різноманітним рослинним і тваринним світом, і яке виконує регіональну екостабілізуючу роль. В Україні існують такі природні регіони, як елементи національної екологічної мережі: Карпатський, Кримський гірський, Поліський (Західно-поліський, Центральний Поліський, Східний Поліський), Середньо-дніпровський, Придонецький, Донецько-Приазовський, Таврійський, Нижньо-дністровський, Нижньо-дунайський, Азовський, Чорноморський. Серед зазначених регіонів найбільш завершеним є наукове опрацювання заходів щодо

створення Карпатської екомережі, обґрунтування розвитку екомережі у Карпатах, як складової частини Всеєвропейської екомережі.

У контексті розбудови національної екомережі НАНУ обґрунтовано виділення 52 ключових територій національного рівня загальною площею 633902,0 га і 78 ключових територій регіонального рівня (529900 га) для території Лісостепу України. Виділені ключові території є різноманітними за розмірами їхніх площ, формою контура, за типами територіальної цілісності, належать до біотичних, гідробіологічних, природно-ландшафтних типів.

Їхній рослинний покрив також є різноманітним і репрезентативно представлений зональними типами рослинності. Для територій характерна висока різноманітність екосистем з високим ступенем збереженості природних комплексів. На переважній більшості ключових територій наявні 540 природно-заповідних об'єктів різних категорій та рангів, які часто займають значний відсоток їхніх площ. На виділених ключових територіях наявні раритетні рослинні угруповання 156 асоціацій 32 формацій (19,5% від раритетного фітоценофону України), включених до «Зеленої книги України».

Сполучні території (екокоридори) поєднують між собою ключові території, забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу. Перелік сполучних територій екомережі включає території, що забезпечують зв'язки між ключовими територіями та цілісність екомережі, а саме: землі водного фонду, землі лісогосподарського призначення, а також частково землі сільськогосподарського призначення. Разом з тим національне екологічне законодавство використовує термін «природний коридор» – це природна або приведена до природного стану ділянка землі чи водної поверхні, яка на різних рівнях просторової організації екологічної мережі забезпечує для природного середовища умови безперервності, системної єдності та функції біокомунікації. Природні коридори формуються ділянками природних ландшафтів витягнутої конфігурації, різної ширини, протяжності, форми і з'єднують між собою природні регіони. Вони мають забезпечувати відповідні умови збереження видів дикої фауни та флори. До основних територій та об'єктів відповідної структурної

складової екомережі належать ліси, водні об'єкти, луки, пасовища, сіножаті, чагарники тощо.

Більшість екокоридорів, як структурних складових екомережі в Україні знаходяться в стадії обґрунтування та формування. Найважливішими проектами реалізованими в державі на даний час є:

- ландшафтознавче та біогеографічне обґрунтування просторової локалізації *Галицько-Слобожанського* міжрегіонального транскордонного екокоридору з відповідним карто-схематичним обґрунтуванням;

- розробка концепції регіональної схеми формування екомережі *Дністровського* річкового меридіанного екокоридору;

- розробка концепції регіональної схеми формування екомережі *Поліського* екокоридору;

- концептуальне обґрунтування структури та компонентів *Азово-Чорноморського* екокоридору, який має міжнародне значення;

- підготовка концепції *Дніпровського* екологічного коридору;

- опрацювання елементів *Деснянського* природного коридору;

- підготовка індикативної мапи *Південно-Бузького* меридіонального екокоридору;

- розробка та затвердження рішеннями відповідних рівнів рад схему *Турківського* екокоридору (для міграції зубра, бурого ведмеда, рисі, дикого кабана та інших диких тварин між природоохоронними територіями Польщі і НПП «Сколівські Бескиди»);

- розробка схеми *Буковинського* екокоридору (між національним природним парком «Вижницький» та національним парком «Ванаторі Нямц» (Румунія) для відновлення природних екосистемних зв'язків (екокоридорів) між популяціями зубрів, ведмедів та рисі в Україні та Румунії).

Буферні території, як структурні елементи екомережі забезпечують захист ключових та сполучних територій від зовнішніх впливів. Як правило, це «місцевість з природним або частково зміненим станом ландшафту, що оточує найбільш цінні ділянки екологічної мережі та захищає їх від дії зовнішніх негативних факторів природного походження або спричинених діяльністю

людини». Перелік буферних зон екомережі включає території навколо ключових територій екомережі, які запобігають негативному впливу господарської діяльності на суміжних територіях. Такими територіями вважаються водоохоронні зони, прибережні захисні смуги, полежахисні лісові смуги і землі рекреаційного призначення.

Відновлювані території забезпечують формування просторової цілісності екомережі, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану. Відповідно до ст.16 Закону України «Про екологічну мережу» перелік відновлюваних територій екомережі включає території, що являють собою порушені землі, деградовані і малопродуктивні землі та землі, що зазнали впливу негативних процесів та стихійних явищ, інші території, важливі з точки зору формування просторової цілісності екомережі. З-поміж відновлювальних територій важливе місце відведене радіоактивно забрудненим землям, що не використовуються та підлягають посиленій охороні як природні регіони з окремим статусом.

За даними табл.10.5.2 у складі національної екомережі земельні угіддя, що формують буферні та відновні території складають близько 3570,7 га.

Таблиця 10.5.2

Склад земельних угідь, які відносяться до складових національної екомережі України

Земельні угіддя - складові екомережі	площа (тис. га) стан на 01.09.2000	площа (тис. га) стан на 01.01.2015	площа (тис. га) стан на 01.01.2016
Сіножаті та пасовища	7772,9	7848,3	7840,5
Ліси та лісовкриті площі	10380,2	10630,3	10633,1
Відкриті заболочені землі	940,4	982,6	982,3
Радіоактивно забруднені землі, що не використовуються у господарстві	136,0	123,8	123,7

Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом	1180,8	1015,8	1020,6
Води	2415	2426,4	2426,4
Загальна площа (тис. га),	22825,3	23027,2	23026,6
відсоток від загальної площі України	37,8 %	38,16 %	38,16 %

Щодо елементів національної екологічної мережі місцевого значення, то вони визначаються відповідними регіональними програмами та регіональними схемами формування екологічної мережі. На сьогодні затверджено 8 регіональних схем формування екомережі Автономної Республіки Крим, Вінницької, Житомирської, Закарпатської, Київської, Одеської, Тернопільської областей, м. Києва та 47 місцевих схем формування екомережі – у Закарпатській (13), Запорізькій (2), Луганській (4), Львівській (1), Полтавській (1), Тернопільській (1), Харківській (24), Чернівецькій (1) областях.

На різних стадіях доопрацювання та погодження станом на 2016 р перебувають 17 проектів регіональних схем формування екомережі (Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Івано-Франківської, Кіровоградської, Луганської, Львівської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської, Чернігівської, Чернівецької областей). На завершальному етапі підготовки до затвердження проекти регіональних схем формування екомережі Черкаської, Хмельницької, Рівненської та Запорізької областей. Також, розроблено 11 проектів місцевих схем формування екомережі у Вінницькій (4), Донецькій (2), Запорізькій (1), Харківській (2) та Чернігівській (2) областях.

Побудова національної екомережі здійснюється з урахуванням основних вимог функціонування Всеєвропейської екомережі, що на теренах України, як зазначалось вище реалізується формуванням Смарагдової мережі. Датою започаткування Смарагдової мережі в Україні є 2001 р., коли стартував пілотний

проект для апробації процедури та визначення перших п'ятнадцяти Смарагдових об'єктів в Україні під егідою Радою Європи та за фінансової підтримки ЄС. У 2013-2014 рр, було підготовлено інформаційні бази даних щодо 169 потенційних об'єктів Смарагдової мережі в Україні. Постійний комітет Бернської конвенції на своїй 34-ій нараді у грудні 2014 року підтримав пропозиції України і надав 159 об'єкту України статус об'єктів-кандидатів Смарагдової мережі Європи.

У контексті зазначеного, відбувається формування транскордонних елементів екомережі, таких як транскордонні біосферні резервати (ТБР) України з сусідніми країнами:

- *українсько-польсько-словацький ТБР «Східні Карпати»* у складі з українськими Ужанським національним природним парком та регіональним ландшафтним парком «Надсянський»;

- *українсько-румунський ТБР «Дельта Дунаю»* у складі з українським Дунайським біосферним заповідником;

- *українсько-білорусько-польський ТБР «Західне Полісся»* у складі з українським Шацьким національним природним парком.

- *транскордонний українсько-словацько-німецький серійний об'єкт Всесвітньої природної спадщини ЮНЕСКО «Букові праліси Карпат та давні букові ліси Німеччини»* з ділянками Карпатського біосферного заповідника та Ужанського національного природного парку;

- *транскордонне українсько-білоруське водно-болотне угіддя «Прип'ять-Стохід-Простир»* у складі з українськими водно-болотними угіддями міжнародного значення «Заплава р. Прип'ять» та «Заплава р. Стохід».

У стадії проектування та реалізації проект українсько-румунського транскордонного біосферного резервату в Марамороських горах та ін.

Підсумовуючи сучасний стан реалізації концепції екомережі в Україні відзначимо такі позитивні моменти:

1. Створено нормативно-правової базу, формування екомережі в Україні.

Основними нормативно-правовими актами, які регулюють процес формування

Національної екомережі України є Закон України «Про екологічну мережу України» від 24 червня 2004 р. та Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» від 21 вересня 2000 р. Правові основи регулювання екологічної мережі розглядаються також Законами України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991), «Про природно-заповідний фонд України» (1993), «Про рослинний світ» (1999), «Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону» (2002), «Про основи містобудування» (1992); «Про охорону земель» (2003); «Про землеустрій» (2003); «Про місцеве самоврядування в Україні»; Водним (1995), Лісовим (1994) та Земельним (2001) кодексами України, Рамковою конвенцією про охорону довкілля та сталий розвиток Карпат (2003) та іншими нормативно-правовими актами України.

2. Сформовано загальні методично-прикладні підходи до створення екомереж, які базуються на положеннях Всеєвропейської стратегії збереження біотичного й ландшафтного різноманіття та сучасних концепціях екології, ландшафтно-екології, популяційної екології тощо. Підходам до створення регіональних екомереж присвячено розробки, що стосуються, з одного боку, екомереж у межах адміністративних областей. Наразі на цій методичній основі майже для всіх адміністративних областей України запропоновано картографічні моделі регіональних екомереж і рішеннями обласних рад затверджено програми формування зазначених мереж.

3. Україна як європейська держава – сторона багатьох міжнародних природоохоронних конвенцій та угод має зобов'язання інтегрувати національну екомережу до Європейської та бере активну участь у її формуванні. Активно проводиться співробітництво з прикордонними державами для створення спільних елементів екомережі.

5. Узагальнено та реалізовано принципи й методи математично-картографічного моделювання та основні математичні й геоінформаційні моделі, які є достатньо ефективними для створення екомереж і оцінки й прогнозу їхнього

функціонування; набуто певного позитивного досвіду щодо застосування ГІС-інструментарію для моделювання екомереж.

Разом з тим, формування екомережі в Україні пов'язане із низкою проблем:

1. Відсутність Зведеної схеми формування екомережі України. У 2015 році було заплановано проведення робіт щодо розроблення проекту але у зв'язку із тим, що тендер з вибору виконавця не відбувся, ця робота не була проведена.

2. Виникнення низки конфліктних ситуацій у сфері землекористування пов'язаних з наданням землекористувачем нотаріально засвідченої згоди на вилучення земельних ділянок, що належать установам ПЗФ наданим у постійне користування.

3. Спостерігається протидія землевласників (землекористувачів) створенню нових заповідних об'єктів та резервуванню перспективних ділянок (навіть без вилучення та зміни їх цільового призначення) через побоювання отримати нові проблеми у вигляді посилених вимог природоохоронного законодавства щодо утримання заповідної території.

4. Неузгодженість і недосконалість законодавства – земельного, лісового, природоохоронного та законодавства про місцеве самоврядування – у частині заповідної справи, що потребує внесення відповідних змін до чинного законодавства та розробки нових законодавчих актів. Необхідно законодавчо встановити пріоритетність заповідання природних територій над іншими видами цільового призначення земель, які надаються (передаються) у власність або у користування.

5. Критичне зменшення фінансування природно-заповідної справи із Державного бюджету. Низький рівень заробітної плати працівників галузі на тлі тотального скорочення та відсутності мотиваційних механізмів.

6. Інтеграцію екомережі України до Всеєвропейської стримуватиме те, що в основі виділення територій, перспективних для включення до екологічної мережі ЄС NATURA 2000 відповідно до Директиви Ради 92/43/ЄС від 21 травня 1992 р, лежить виділення оселищ (середовищ існування, біотопів тощо), яким характерна наявність відповідних складових (як біотичних, так і абіотичних), що

визначають їхню особливу роль у збереженні умов виживання й розвитку популяцій видів, котрі потребують охорони. Цей підхід має обмежене застосування в Україні.

Законодавством України запроваджені дещо інші критерії до формування екологічної мережі, які визначені у Законі України “Про екологічну мережу України” від 24 червня 2004 р. № 1864-IV. Зокрема, підхід базується не на критерії виділення середовищ існування (оселищ) як основи вибору складових елементів екомережі, а екомережа створюється на базі територій та об’єктів ПЗФ як основи екомережі з подальшим залученням природоохоронних територій іншого статусу (водоохоронних, рекреаційних тощо).

Отже, окремі положення законодавства потребують внесення відповідних змін та доповнень відповідно до імплементації положення Директиви. Необхідно внести зміни до законодавства, яке регулює питання створення та функціонування екологічної мережі або розробити та затвердити нове законодавство щодо екомережі та охорони оселищ, яке б відповідало вимогам Директиви, перш за все, в частині критеріїв формування екологічної мережі та вимог щодо забезпечення охорони оселищ.

Контрольні запитання та завдання

- 1. Які правові передумови стали ключовими для визначення природних ядер Європейської екомережі?*
- 2. Охарактеризуйте території рекомендовані до включення при формуванні природних ядер Загальноєвропейської екомережі.*
- 3. Які міжнародні угоди складають правові основи Загальноєвропейської екомережі?*
- 4. Обґрунтуйте доцільність включення природних регіонів України до елементів національної екологічної мережі.*
- 5. Які транскордонні екокоридори функціонують в Україні?*
- 6. Проаналізуйте структуру земельного фонду, що формує екомережу України.*
- 7. Які проблеми створення екомережі в Україні?*

Література до розділу 2

1. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Рада Європи; Стратегія, Міжнародний документ від 25.10.1995 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_711.
2. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія [у 2-х т.] К. : Київський університет, 2005. Т.2. 503 с.
3. Директива Ради Європи 92/43/ЄЕС від 21 травня 1992 р «Про збереження природних типів оселищ та видів природної флори і фауни» URL: http://www.env-approx.org/images/documents/092/Session_II.pdf.
4. Закон України “Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року”. URL: <http://dei.gov.ua/menu-4/2012-01-22-11-32-56/528>.
5. Закон України «Про екологічну мережу України». URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15.
6. Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1989-14.
7. Звіт про хід виконання загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України за 2015 рік. URL: <https://menr.gov.ua/news/31220.html>
8. Лозо О. В. Екологічна мережа як правовий формат регулювання та охорони ландшафтів. *Право: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди*. Харків, Вип.21. 2014. С.91-95.
9. Марушевський Г.Б., Мельничук В.П., Костюшин В.А. Збереження біорізноманіття і створення екомережі. Київ, Wetlands International Black Sea Programm, 2008. 168 с.
10. Національна доповідь України про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2014 році. К. : М-во екології та прир. ресурсів України, 2016. С.96-131.

- 11.Пашенко В.М. Гуманістичність екомережі: географічний аспект. *Укр. географ. журн.* Київ, 2004. №3. С. 29-35.
- 12.Самойленко В. М., Корогода Н.П. Регіональні та локальні екомережі : підручник. К. : "ЛОГОС", 2013. 192 с.
- 13.Смарагдова мережа в Україні / за ред. Л.Д. Проценка. К. : Хімджест, 2011. 189 с.
- 14.Смарагдова мережа Європи-територія захисту дикої флори і фауни. URL: [http:// Europa.eu](http://Europa.eu).
- 15.Солодкий В.Д. Ефективні підходи до формування екологічної мережі Чернівецької області. *Агроекологічний журнал.* Київ, 2008. №1. С.13-17.
- 16.Створення екологічних коридорів в Україні : посібник щодо законодавства, ландшафтно-екологічного моделювання та менеджменту / Ф. Деодатус та ін. Київ : Вид-во «Журнал «Радуга»», 2010. 159 с.
- 17.Україна включила майже 300 природних об'єктів до Смарагдової мережі Європи: URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/ukraine-vklyuchila-300-prirodnyh-obektov-1520877366.html>.
- 18.Формування регіональних схем екомережі : методичні рекомендації / за ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонко. К. : Фітосоціоцентр, 2004. 71 с.
- 19.Чорней І.І. Про деякі аспекти геоінформаційного картографування регіональної екомережі / І.І. Чорней, В.В. Буджак, Д.В. Васильєв, І.В. Скільський // *Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття* : зб. матеріалів наук. конф. Канів, 2003. С.343.
- 20.Шеляг-Сосонко Ю.Р., Гродзинский М.Д., Романенко В.Д. Концепция, методы и критерии создания экосети Украины : монография. К. : Фитосоциоцентр, 2004. 144 с.
- 21.Andrews J., Rebane M., 2005. Farming and Wildlife: A Practical Management Handbook. USPB Conservation Management Series, Kiev.
- 22.Bucek A., Lacina J. Vytvareni uzemnich systemu ekologicke stability jako predpoklad zachovani genofondu. Aktualni problemy ochrany fauny. UVO CSAV a KSPPOP. Brno, 1983. P.117-123.

23. Council of Europe. European Landscape Convention. European Treaty Series. № 176, 2000.
24. Diamond J.M. Island biogeography and the design of natural reserves. Theoretical Ecology. 2nd edition. Oxford: Blackwell, 1981. P.228-252.
25. Forman R.T.T. Land Mosaics: The ecology of landscapes and regions. Cambridge: University Press, 1995. 632 p.
26. Forman R.T.T., Godron M. Landscape Ecology. New York: Wiley & Sons, 1986. 620 p.
27. Levins R. Extinction. Some mathematical Questions in Biology. Vol. II. Amer. Mathem. Soc. Providence, RI, 1970. P.77-107.
28. Low J. Territorial systems of the landscape ecological stability. VII-th Int. Symp. on the Problems of Landscape Ecological Re-search «The Topical Problems of Landscape Ecological Research and Planning». Panel 1, vol. 2. Bratislava, 1985. P.24-38.
29. MacArthur R.H., Wilson E.O. The Theory of Island Biogeography. Princeton; N.J.: Princeton University Press, 1967. 203 p.
30. Opstal A.J.F.M. van.. The Architecture of the Pan-European Ecological Network: Suggestions for the Concept and Criteria. Rapport IKC Natuurbeheer. 1999. №37. 122 p

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА УПРАВЛІННЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ НА ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЯХ

Тема 11. Туристично-рекреаційна діяльність на територіях та об'єктах ПЗФ

11.1. Рекреаційна діяльність: поняття, особливості, функції.

11.2. Основні напрями ведення рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях.

11.3. Механізми управління туристично-рекреаційної діяльності у межах територій та об'єктів ПЗФ.

11.4. Функціональне зонування НПП «Вижницький».

11.1. Рекреаційна діяльність на природоохоронних територіях: поняття, особливості, функції.

Організація масового відпочинку є відповіддю на суспільні потреби ХХ століття, що обумовлена:

- > докорінною зміною місця і ролі людини в суспільному виробництві;
- > зростанням культурно-освітнього рівня населення, при якому інтелектуальні потреби не мають межі насичення;
- > вдосконаленням транспортних засобів та їх доступністю для широкого загалу;
- > наростанням дискомфорту, викликаного порушенням природних умов життя людини (урбанізація, концентрація промисловості, забруднення навколишнього середовища);
- > зміщенням у високорозвинених суспільствах центру ваги з рівня життя на його якість і т. ін.

Функціонально-просторова структура рекреаційної діяльності зазнаватиме все більшого впливу і залежатиме від соціально-демографічної динаміки в окремих країнах і регіонах.

В. Євдокименко, В. Шмагіна, С. Харичков виділяють такі групи чинників, що визначають розвиток туристсько-рекреаційного комплексу та рівень попиту і споживання окремих видів рекреаційних послуг:

- > соціально-економічні – обсяг грошових надходжень, рівень цін, доступність послуг, професійна структура потенційних клієнтів;
- > демографічні – статево-вікова структура, місце проживання, форма зайнятості, місце роботи;
- > соціально-психологічні – емоційний стан клієнтів та рівень соціальної напруженості в суспільстві, ментальність;
- > ресурсно-екологічні – масштаби і забезпеченість території рекреаційними ресурсами, стан навколишнього середовища;
- > політичні – безпека регіонів розвитку інфраструктури, відсутність збройних та інших конфліктів, загальний рівень демократизації, дотримання міжнародних норм і правил щодо охорони суспільного порядку, прав і свобод людини.

За Ю. Веденіним, рекреаційна діяльність є одним із найбільш просторово виражених і тісно пов'язаних із територіальною різноманітністю видів соціальної діяльності.

Рекреаційна діяльність – це система заходів, пов'язаних із використанням вільного часу для оздоровчої та культурно-пізнавальної діяльності людей на спеціалізованих територіях, розташованих поза межами їх постійного проживання.

Виходячи з даного визначення особливу увагу слід звернути на дві особливості рекреаційної діяльності: зв'язок із певним типом часу і самоцінність процесу (важливий не лише результат, а й сам процес рекреаційної діяльності).

Рекреаційна діяльність характеризується функціональною різноманітністю, що знаходить свій вияв у частій зміні рекреаційних занять і можливості одночасного здійснення декількох видів занять на одній території (за

умови наявності у рекреанта позитивних емоцій); можливістю *комбінування* її видів (ефективність рекреаційної діяльності визначається різноманітністю комбінування різних видів рекреаційних занять, що забезпечує задоволення за одиницю часу більшої кількості рекреаційних потреб); *циклічністю* — послідовною зміною рекреаційних занять через певний проміжок часу.

Рекреаційна діяльність поділяється, в залежності від її суб'єкта, на діяльність відпочиваючих і діяльність організаторів відпочинку. Особливу складність викликає, на думку Ю. Веденіна, дослідження рекреаційної діяльності відпочиваючих, оскільки поведінка останніх залежить від багатьох чинників, що мають індивідуалізований характер.

Рекреаційна діяльність – це діяльність не лише в певний час, а й у певному просторі. Тому функції рекреації мають реалізовуватися шляхом цілеспрямованого використання рекреаційних об'єктів і угідь. При цьому слід мати на увазі, що вплив одних і тих самих чинників, в одному випадку, може бути позитивним, а в іншому – негативним. Це стосується як кліматичних умов, рельєфу, характеру рослинного покриву, так і атрактивних параметрів місцевості.

В науковій літературі мають місце різні класифікаційні підходи до рекреаційної діяльності, що базуються на різних критеріях, зокрема, за:

- ✓ метою діяльності,
- ✓ характером організації,
- ✓ тривалістю,
- ✓ сезонністю,
- ✓ способом пересування (використанням транспортних засобів),
- ✓ віком рекреантів тощо.

Загальноприйнятої класифікації не розроблено з огляду на складність і багатоаспектність рекреаційної діяльності порівняно з виробничою.

Сьогодні спостерігаються дві тенденції в розвитку рекреаційної діяльності: зростає відносна частка оздоровчо-лікувально-розважальних занять і виникають нові види рекреаційних занять (кожні 10 років їх кількість подвоюється).

Отже, рекреаційна діяльність є дуже динамічним самоцінним суспільним процесом, цілісність якого формується поєднанням функціонального, просторового та часового аспектів, а розвиток залежить від поєднання рекреаційних потреб, наявних рекреаційних ресурсів та їх просторового розміщення.

Термін «**рекреація**» етимологічно виводиться з латинського *recreatio* (творення заново, відновлення; раніше означало перерву для відпочинку між уроками в школі; а також приміщення для розваг учнів) та французького *recreation* (розвага, відпочинок; зміна дій, що включає трудову діяльність і характеризує простір, пов'язаний із цими діями).

Отже, поняття «рекреація» характеризує не лише процес відновлення сил людини і систему відповідних заходів, а й простір, у якому вони здійснюються.

Рекреація – це процес відновлення фізичних, духовних і нервово-психічних сил людини, який забезпечується системою відповідних заходів і здійснюється у вільний від роботи час.

Ф. Гусейнов визначає це поняття як галузь народного господарства, пов'язану з освоєнням території для відпочинку, лікування, туризму, ігрових форм дозвілля, спрямованих на оздоровлення, розвагу, вдосконалення і розвиток особистості.

Недаремно, оскільки в минулому, та здебільшого нині, процес відновлення життєвих сил традиційно має екстенсивний характер і пов'язаний з уявленням про спокій як найкращу форму відпочинку. Це обумовлено тим, що в ході розвитку виробництва намітився серйозний дисбаланс між витрачанням сил та їх відновленням, який призводить до зростання захворюваності – особливо на хронічні хвороби, погіршення параметрів здоров'я у дітей і підлітків, уповільнення темпу збільшення середньої тривалості життя. Інформатизація, механізація виробничих процесів зміщує акцент з фізичної втоми на нервову. При цьому слід пам'ятати, що нервово-психологічне відновлення є набагато складнішим, ніж фізичне. У зв'язку з цим зростає роль активного відпочинку на основі використання природних умов і ресурсів, що переводить подібну діяльність у розряд рекреаційної. За даними спеціальних досліджень, активний

відпочинок здатен знизити рівень захворюваності на серцево-судинні та психічні хвороби майже на половину, органів дихання – на 25 – 40%, опорно-рухової системи – на 25%, органів травлення – на 20 – 25 %. У перший місяць після активного відпочинку продуктивність праці зростає на 15 – 25 %, що дає середньорічне її збільшення на 3 %.

Рекреантами (відпочиваючі, туристи, відвідувачі) у межах територій та об'єктів ПЗФ є особи, які відновлюють у визначених згідно з чинним законодавством місцях свої розумові, духовні і фізичні сили через загальнооздоровчий і культурно-пізнавальний відпочинок, туризм, санаторно-курортне лікування, любительське та спортивне рибальство і полювання тощо.

Рекреаційна діяльність на територіях та об'єктах ПЗФ полягає в забезпеченні попиту населення в оздоровленні та відпочинку, туризмі, санаторно-курортному лікуванні, любительському та спортивному рибальстві і полюванні тощо. Вона організовується спеціальними підрозділами адміністрацій установ, власниками чи користувачами територій та об'єктів ПЗФ, що беруть на себе відповідальність за їх охорону та збереження.

Якщо рекреаційна діяльність в межах установи ПЗФ України здійснюється на умовах оренди, то кошти, одержані від неї, розподіляються на договірних засадах, що визначаються в договорі про оренду.

Рекреаційна діяльність організовується відповідно до функціонального зонування національних природних парків і регіональних ландшафтних парках, біосферних заповідників, а також в межах парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, ботанічних садів, зоопарків, дендропарків. Як науково-пізнавальна та освітньо-виховна рекреація вона може практикуватися в охоронних зонах природних заповідників (спостережні вежі з відповідним оптичним облаштуванням, об'їзний кінний туристичний маршрут верхи чи на тачанці тощо), або в середині заповідника на еколого-освітніх стежках, в музеях, культових об'єктах тощо у супроводі екскурсовода чи працівників служби охорони. В територіальних межах заказників і пам'яток природи вона може здійснюватися при умові забезпечення їх охорони та збереження відповідно до положення про заказник та охоронних зобов'язань власників або користувачів

земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заказником чи пам'яткою природи.

До установ ПЗФ України, які організують і здійснюють рекреаційну діяльність, належать: національні природні парки; біосферні заповідники; регіональні ландшафтні парки; парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва; ботанічні сади; зоопарки; дендропарки.

Серед них найбільшого розвитку рекреаційна діяльність набула в національних природних парках і регіональних ландшафтних парках. Із цього погляду названі форми заповідання й природоохоронного природокористування є на даний час найбільш соціально-корисними й економічно вигідними.

Екскурсійна діяльність у межах природно-заповідного фонду України становить собою різновид рекреаційної діяльності щодо організації подорожей, які не перевищують 16 годин (в межах світлої частини дня), тобто без ночівлі (без розбиття наметів і розкладання вогнищ), у супроводі фахівця-екскурсовода за заздалегідь складеними маршрутами для ознайомлення з визначними місцями, пам'ятками природи, історії, культури, музеями тощо. Гід (екскурсовод), який надає учасникам подорожі екскурсійно-інформаційні, організаційні та інші послуги повинен володіти фаховою інформацією про місцеперебування, визначні місця, об'єкти показу, а також мовою своєї країни чи мовою іноземних туристів або загальнозрозумілою для них мовою.

Важливим напрямком рекреації в межах територій ПЗФ є **екотуризм**. Він об'єднує всі ті види туризму, які орієнтовані на довготривале збереження природного довкілля (зокрема, заповідних ландшафтів), формування інтелектуально-гуманістичного світогляду, налагодження гуманних стосунків з місцевим населенням та органами самоврядування, поліпшення фінансово-економічного благополуччя регіонів.

Загальним правилом екотуризму, що відрізняє його від "традиційного" туризму, є наявність досить суворих правил поведінки, значно жорсткіших, ніж на звичайних туристичних маршрутах. Така раціональна організація екотуризму, передусім екскурсій, у межах природоохоронних територій здійснюється через облаштування екологічних стежок і туристичних маршрутів.

До суспільних функцій рекреаційної діяльності належать: медико-біологічні, соціокультурні, економічні. Суспільні функції рекреаційної діяльності визначаються тими завданнями, які вона виконує в житті суспільства, а саме:

- > формування всебічно розвиненої особистості;
- > відновлення і розвиток фізичних і психічних сил людини;
- > розвиток господарської структури регіонів;
- > збільшення зайнятості населення;
- > забезпечення грошових надходжень у бюджет;
- > зближення народів.

Таке широке коло завдань не дозволяє однозначно сформулювати суспільні функції рекреації. В найбільш загальному вигляді вони можуть бути віднесені до трьох великих груп:

- > медико-біологічні,
- > соціокультурні,
- > економічні.

Кожна з цих груп пов'язана з певною сферою людської діяльності, хоча між ними відсутні чіткі межі внаслідок взаємопов'язаності суспільних потреб.

Медико-біологічні функції рекреації реалізуються через санаторно-курортне лікування і оздоровлення і мають розглядатися в аспектах лікування (відновлення здоров'я людини після перенесеного захворювання) і оздоровлення (зняття виробничої і невиробничої психофізіологічної втоми).

При активній рекреаційній діяльності відновлювальні процеси відбуваються швидше, ніж при пасивній.

Врахування медико-біологічних функцій рекреації передбачає такі аспекти організації рекреаційної діяльності:

- > широкий розвиток активних видів відпочинку, пов'язаних насамперед з м'язовими навантаженнями;
- > урізноманітнення діяльності як необхідна умова ефективності заходів, спрямованих на відновлення здоров'я;

> врахування особливостей усіх вікових і соціально-професійних груп, що забезпечить свободу вибору занять у відповідності з індивідуальними психофізіологічними можливостями, пріоритетами та інтересами рекреантів.

В основі культурних і духовних потреб лежить потреба в пізнанні. Так духовному розвитку людини сприяє рекреаційна діяльність у місцевостях, які мають естетичну і пізнавальну цінність, їх привабливість для відпочинку сприяє формуванню стійкого рекреаційного потоку і розгалуженої рекреаційної системи. Рекреація має величезні можливості для їх задоволення, що сприяє гармонійному розвитку особистості.

Це шлях реалізації **соціокультурних функцій** рекреації.

Сьогодні спостерігається поєднання пізнавальних і розважальних функцій рекреації, що взаємно доповнюють одна одну.

Основними **економічними** функціями рекреації є просте і розширене відтворення робочої сили; формування сфери послуг і зв'язків з іншими галузями господарства; розвиток окремих територій і розширення зайнятості населення; збільшення валютних надходжень до бюджету. Зі зміною структури рекреаційної діяльності відбувається трансформація її функцій, серед яких зокрема, зростає роль економічної.

Рекреація є важливим засобом **виховання**. Туризм у багатьох країнах, як правило, із самого початку свого зародження був пов'язаний з патріотичним рухом, з вихованням у населення любові до батьківщини на основі знайомства із природою, історичним минулим. Велика роль туризму полягає й в інтернаціональному вихованні, толерантному ставленні народів один до одного, в зміцненні міжнародних зв'язків, сприяє зближенню націй.

Отже, проблема збереження здоров'я і трудової активності є однією з найактуальніших проблем сьогодення, і її розв'язання значною мірою покладається на рекреаційну сферу.

11.2. Основні напрями ведення рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях.

Рекреаційними територіями ПЗФ в межах яких здійснюється екотуристська діяльність є ділянки суші, повітряного і водного простору, призначені для організації масового відпочинку й оздоровлення населення, туризму, любительського та спортивного рибальства і полювання, фізичної культури та спорту, і які при наявності природних лікувальних чинників можуть використовуватися для санаторно-курортного лікування.

На територіях ПЗФ згідно їх зонування може проводитися рекреація екстенсивна чи інтенсивна.

На територіях екстенсивної рекреації з метою огляду місцевості та відпочинку головним чином створюються туристські маршрути, екскурсійні та прогулянкові еколого-освітні стежки (лінійні, радіальні, кільцеві), обладнуються місця для ночівлі (хижі, білуачні стоянки) тощо. В цій підзоні на спеціально виділених та відповідно обладнаних ділянках дозволяється здійснення промислових видів екотуризму – любительське та спортивне рибальство, збирання грибів, дикорослих плодів і ягід, фотомисливство («тихе полювання»). Ці види діяльності здійснюються під екологічним контролем працівників (рейнджерів) служби державної охорони НПП.

На територіях інтенсивної рекреації на базі розміщених тут рекреаційних закладів можуть створюватися: гірськолижні комплекси, до складу яких входять лижні поля, траси, канатні (крісельні, бугельні) підйомники, трампліни, льодові стадіони тощо. Зарубіжний досвід свідчить також, що привабливими та економічно вигідними закладами є рекреаційно-акваторіальні комплекси, до складу яких входять пляжі, зупинки для яхт і човнів, елінгі, готелі та об'єкти обслуговування.

Туристичний маршрут – заздалегідь намічений суб'єкт туристичної діяльності на планово-картографічній основі і відповідним чином обладнаний туристичними знаками (маркерами) та елементами інфраструктури шлях туристичної подорожі (дороги, стежки, водні об'єкти тощо) з визначеною

послідовністю активного переміщення туристів через географічні пункти та запланованим комплексом туристичних послуг.

Туристичний маршрут можна розуміти двояко: вузько – як напрямок, топографічно визначений на місцевості і карті, і широко – як туристичний продукт. В останньому випадку він, маючи споживну вартість, задовольняє природну потребу людей в активному відпочинку і реалізується (туристичними фірмами) через купівлю – продаж.

Екологічна стежка – спеціальний маршрут, який створюється на природно-заповідних територіях з метою демонстрації природоохоронних, естетичних та культурних цінностей. Такі маршрути можуть проходити через урбанізовані, індустриальні, с/г ландшафти.

Влаштування в межах природоохоронних територій екологічних стежок і туристських маршрутів здатне вирішити два важливих завдання:

1) забезпечити відвідувачам НПП та інших природоохоронних установ якнайповніше ознайомлення з її ландшафтами, цінними природними та культурними об'єктами тощо,

2) мінімізувати вплив рекреації на природне середовище заповідних територій.

Останнє завдання має особливе значення, оскільки обмеження негативного впливу рекреантів на природне середовище можливе тільки при допустимих величинах рекреаційних навантажень. Екологічні стежки та маршрути обмежують ці навантаження завдяки каналізації потоків рекреантів по території природоохоронних установ. При цьому зосередження основної маси відпочиваючих та туристів вздовж стежок та маршрутів вимагає особливо ретельного планування цих туристичних об'єктів.

Формуванню екологічної стежки передусь її екологічна експертиза, розроблення та затвердження документації (погодження з користувачем на відведення земель та створення екологічної стежки, встановлення щитів, аншлагов тощо). Довжина екологічної стежки обмежена (не більше 2 км), ширина 1–1,5 м. На її маршруті обладнують зупинки для перепочинку. Важливо маршрут стежки прокладати так, щоб обминати найбільш вразливі екосистеми, види

флори та фауни, геологічні утворення. Також необхідно враховувати сезонні особливості розвитку живих організмів (гніздування, цвітіння алергенів, нерест тощо) і за потреби призупиняти активне антропогенне навантаження.

На маршруті можуть бути розміщені рекреаційні та санітарно-гігієнічні об'єкти. Інформаційні стенди, аншлаги, знаки розташовують по всьому маршруту для забезпечення попереджувальної, пізнавальної інформації (схема маршруту та напрями, відстані, цінності, правила поведінки, перестороги та попередження щодо різних явищ чи об'єктів на маршруті, витяги із законодавчих документів, малюнки, знаки), при цьому враховується їх естетичність та оптимальне сприйняття.

Кожна стежка повинна мати свою назву, номер, маркування (у вигляді спеціальних стандартних знаків-символів стежки, смужок чи кружків, що розміщують на деревах, скелях, дорозі, не пошкоджуючи їх). Для кожної стежки видають путівник, де подається інформація про історію створення, природні та істотко-культурні, культові чи інші цінності, описується маршрут, наводиться картосхема, правила поведінки, зразки знаків, окремі краєвиди, фото рослин, тварин, інших об'єктів, що можуть зустрітися на маршруті.

Стан екологічної стежки постійно контролюється, проводяться реконструкції, оновлення обладнання, а також проводиться перевірка дотримання природоохоронного законодавства та правил поведінки відвідувачів.

Важливе місце в екотуризмі посідає реклама екологічної стежки (туристичного маршруту):

- короткий опис екологічної стежки чи туристичного маршруту (назва, довжина, початковий та кінцевий пункти, головні об'єкти спостереження);
- контактна адреса та відповідальний підрозділ (особа);
- інформація про сервісні послуги;
- рекомендації щодо одягу та спорядження відвідувачів;
- рекомендації щодо дій в екстремальних ситуаціях.

У найбільш привабливих місцях мають бути передбачені площадки для перепочинку, бесід, спостережень, фото – та кінозйомок тощо.

У межах екологічної стежки чи туристичного маршруту має гарантуватися безпека перебування відвідувачів, враховуватися можливі ризики, які виникають під час та після дощів (грози), снігопадів, штормів, пожеж тощо. Місця ризику відповідно обладнуються містками, поручнями, стежки покриваються гравієм чи посипаються піском тощо.

Попередження відвідувачів про можливі негативні біотичні та абіотичні впливи має бути відображено у пам'ятці відвідувача (екотуриста). Також встановлюється разова місткість відвідуваності екологічної стежки (туристичного маршруту).

Відвідування здійснюється екскурсійними (туристичними) групами під керівництвом екскурсовода (здебільшого фахівцями заповідних установ), а також його помічника (помічників), якщо в межах екологічної стежки (туристичного маршруту) є місця ризику для відвідувачів. Максимальна кількість екскурсантів екскурсійної (туристичної) групи зазвичай не має перевищувати 30 осіб. Відвідування може бути без супроводу екскурсовода, але природоохоронна установа може надавати в оренду програвачі чи касети з інформацією.

Для просторового обмеження рекреаційних навантажень вздовж трас туристських маршрутів та екологічних стежок пропонується влаштовувати природозахисні лінійні коридори шириною до 20 м, які повинні стримувати вільне пересування відвідувачів парку поза туристською трасою чи екскурсійною (прогулянковою) стежкою.

Популяризація рекреаційної діяльності у межах ПЗФ здійснюється за такими напрямками (видами):

✓ **екскурсії маркованими екоосвітніми стежками** з короткостроковим (від 5–10 годин до 1–2 днів) відпочинком (без розбиття наметів і розкладання вогнищ) у спеціально обладнаних місцях;

✓ **науково-пізнавальний пішохідний екотуризм**;

✓ **велосипедний екотуризм** (прогулянки, подорожі на велосипедах);

✓ **лижний, включаючи гірськолижний, екотуризм** (лижні подорожі та прогулянки);

- ✓ **кінний екотуризм;**
- ✓ **водний екотуризм** (спуск гірською річкою на надувних плотах, човнах, катамаранах);
- ✓ **катання на водних лижах, віндсерфінг, прогулянки на човнах;**
- ✓ **спелеотуризм** (екскурсії у печери);
- ✓ **орнітологічний туризм** (спостереження за птахами). В англomовній

літературі він більш відомий під «birdwatching» або «birding» і має дещо ширше трактування. Ці слова часто вживаються як синоніми, хоча між ними є певна відмінність. Бедвочінг охоплює широкий спектр занять – від подорожей навколо світу в пошуках рідкісних видів до спостережень за птахами у власному саду чи приміському лісі.

Спостереження за птахами як особлива форма відпочинку і проведення дозвілля, стала дуже популярною в другій половині ХХ ст. і на сьогодні об'єднує мільйони людей в централізованих країнах світу.

Серед найважливіших причин зростання інтересу до орнітологічного туризму: привабливість птахів як об'єкт спостереження (доступні, естетично привабливі, викликають позитивні емоції), зміни у мотивації туристів, поява значної кількості орнітологічної літератури та активна діяльність орнітологічних товариств у всьому світі.

Всього на землі проживає близько 10 тис. видів птахів, які можуть бути об'єктами орнітологічного туризму. Але найчастіше туристів цікавлять види ендемічні, рідкісні та екзотичні. Часто туристи прагнуть побачити птахів свого регіону у незвичній обстановці (на міграції скупчень чи на зимівлі).

Головними постачальниками туристів є США, Великобританія, країни континентальної Європи (особливо Німеччина, Нідерланди, Франція), а також Австралія.

Бедводчери з розвинутих країн є зазвичай високоосвіченими людьми, вони цікавляться дикою природою, прагнуть побачити якомога більше видів і подорожувати в ті місця де багато птахів. Майже 75 % з них мають базову вищу освіту. Подорожують найчастіше поодиночі або в двох, процент групових подорожей значно нижчий. Головною метою є побачити якомога більше видів з меншими економічними затратами. На американському і австралійському ринках домінують туристи віком 40 – 49 років, хоча загалом вважається, що середній вік є дещо старшим.

Напрямки подорожей в орнітологічному туризмі найчастіше співпадають із головними напрямками міграції птахів. Для американських споживачів головними DESTИНАЦІЯМИ є Мексика і Колумбія, на другому місці Венесуела, Коста-Ріка і Панама. Для європейських туристів головні DESTИНАЦІЇ розташовуються в Африці (в першу чергу Кенія, Танзанія, Уганда, Ботсвана, Намібія). Іншими важливими пунктами є Нова Зеландія, Папуа Нова Гвінея,

Бразилія, Колумбія. Прагнуть розвивати цей вид туризму також інші країни, до яких спрямовані міграційні шляхи птахів (наприклад, Індія). У Європі, за різними рейтингами, найбільший інтерес представляють Південна Іспанія, Болгарія, Канарські острови, дельта Дунаю.

Найважливішими умовами для успішної організації орнітологічної туристичної подорожі є:

- наявність професійного гіда-орнітолога, який добре знає регіон і особливості поведінки місцевих видів птахів;
- спеціальне обладнання: збільшувана оптика (біноклі, підзорні труби з штативами), диктофони, а також фото- і відеотехніка;
- наявність спеціальної літератури, а саме визначників місцевої місцевої орнітофауни;
- спеціально облаштовані місця для спостережень (оглядові майданчики, вежі, сховки тощо). Особливо важливі для ведення фото- та відео зйомки.

✓ **етнографічний туризм** (кантрі-туризм) – ознайомлення з народними традиціями, фольклором, побутом, архітектурою та іншими ментальними цінностями місцевого населення;

Етнос містить прямі зв'язки із історією, що дає підстави це ж саме сказати про етнічний туризм. Ті історичні події, які безпосередньо пов'язані із міграційними процесами, добровільним чи примусовим переселенням громадян однієї країни на територію іншої, свідчать про істинні причини появи етнічного туризму. І якщо поїздка за межі свого звичного середовища проживання з будь-якою метою на певний період часу вважається туристичною, то чому ж подорож з метою знайти рідних, побачитися із близькими, чи просто познайомитися із тією чи іншою етнографічною групою, не може вважатися етнічним туризмом?! Так чи інакше, мета визначає характер туристичної мандрівки.

За мотивами існують наступні форми етнічного туризму:

1. науково-дослідницький (подорож з метою вивчення, аналізу, певної етнографічної групи на історико-етнографічних землях для подальшого дослідження її традиційно-побутової культури);
2. сентиментальний або як його ще називають ностальгічний (туристична подорож з метою відвідин родичів або їх нащадків, для відновлення родинних зв'язків);
3. пізнавально-етнографічний (туристична подорож, метою якої є задоволення пізнавальних потреб, зацікавленість тією чи іншою етнографічною групою).

Традиційно елітним рекреаційним заняттям людини завжди було полювання.

✓ **мисливський екотуризм** (любительське (спортивне) полювання);

✓ **любительське і спортивне рибальство;**

Екстремальна рекреація набуває зараз усе більшої популярності. Вона є новою течією в туризмі України. Проте для її подальшого розвитку держава має у своєму розпорядженні усі необхідні ресурси. Наявність природно-географічних чинників є однією з головних умов розвитку екстремального туризму. Різноманітність природних ресурсів та виражена сезонність на території України, сприяє утворенню близько 35 видів екстремального туризму. Геолого-геоморфологічна будова території України сприяє розвитку наступних видів екстремального туризму:

✓ **маунтінбайкінг** – спорт заснований на велосипедних змаганнях в гірській місцевості.

✓ **скелелазіння** (альпінізм).

✓ **скі-альпінізм.**

✓ **гірські лижі та сноубординг.**

✓ **дельтапланеризм** – повітряний вид спорту, в якому пілот керує безмоторним засобом пересування, що називається дельтаплан.

✓ **парапланеризм** – вид спорту який здійснюється на параплані.

✓ **прогулянки, подорожі на повітряних кулях** й різноманітні види парашутного спорту;

✓ **наземний тип парасейлінгу** (англ. parasailing: від parachute - парашут + sailing - плавання під вітрилом) - активний вид відпочинку, при якому людина закріплюється за допомогою довгого троса до транспортного засобу, що рухається (зазвичай, до катера) і завдяки наявності спеціального парашута парить по повітрю;

✓ **сільський зелений туризм**, здійснюваний на територіях ПЗФ України при спільній рекреаційній (туристичній) діяльності сільських господарів та адміністрацій установ ПЗФ. Так, у межах Карпатського НПП нині успішно функціонує понад 80 агроосель, які забезпечують екотуристів якісними послугами як у літній, так і в зимовий рекреаційно-комфортні періоди.

Сільський екотуризм у межах територій та об'єктів ПЗФ залежно від місцевих особливостей природи, історії та культури може включати в себе різновиди туризму.

11.3. Механізми управління туристично-рекреаційної діяльності у межах територій та об'єктів ПЗФ.

Рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів ПЗФ організовується спеціальними адміністраціями установ ПЗФ, а також підприємствами, установами, організаціями, яким підпорядковані ці території та об'єкти.

Для забезпечення організації рекреаційної діяльності у межах територій та об'єктів ПЗФ можуть створюватися підрозділи (відділи або сектори рекреації) спеціальних адміністрацій НПП, БЗ, РЛП, парків – пам'яток садово-паркового мистецтва, зоопарків.

Положення про підрозділ (відділ або сектор рекреації) має містити вимоги з організації рекреаційної діяльності та затверджується керівником установи ПЗФ.

Підприємства, установи, організації, у підпорядкуванні яких перебувають території та об'єкти ПЗФ, здійснюють рекреаційну діяльність у межах цих територій та об'єктів за власними програмами та планами, погодженими з:

> центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища – щодо територій та об'єктів загальнодержавного значення;

> територіальними органами центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища – щодо територій та об'єктів місцевого значення.

Суб'єктами екотуристської діяльності на територіях установ, інших територіях та об'єктах ПЗФ є підприємства, установи, організації, громадяни, що користуються природними та соціально-економічними (історико-культурними) рекреаційними ресурсами територій ПЗФ при здійсненні підприємницької діяльності, пов'язаної з наданням рекреаційних послуг. Вони здійснюють свою діяльність за наявності відповідних ліцензій, дозволів (виданих у встановленому

законом порядку) на спеціальне використання природних рекреаційних ресурсів у межах затверджених лімітів.

Суб'єкти рекреаційної діяльності зобов'язані:

✓ надавати рекреантам необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про рекреаційні послуги, програму обслуговування, можливі ризики під час подорожей, роз'яснення щодо їхніх прав та обов'язків;

✓ забезпечувати виконання вимог чинного законодавства щодо раціонального використання природно-рекреаційних ресурсів та їх збереження.

Більш детально зупинимося на особливостях взаємовідносин установ ПЗФ із суб'єктами рекреаційної діяльності. Для того щоб забезпечити мінімізацію негативних наслідків від туристичної діяльності на територіях об'єктів ПЗФ, установою, що розробляє екологічні маршрути та визначає максимально допустиму кількість відвідувань має бути науково-дослідний інститут об'єкта заповідного фонду. З урахуванням того, що кількість відвідувань буде фіксованою, право на пропозицію екологічних турів зможуть отримувати ті спеціалізовані туристичні оператори, що матимуть змогу їх придбати. В основу продажу цих прав з метою запобігання навантаженню на екосистеми ПЗФ повинна бути закладена система продажу екологічних турів на території ПЗФ.

Загальні 4 стадії проведення аукціону екологічних турів мають такий вигляд:

1. Підготовка – розроблення екологічного маршруту, визначення максимального допустимого рекреаційного навантаження (кількість туристів, що можуть відвідати об'єкт, не завдаючи значної шкоди навколишньому середовищу), визначення ціни туристичного продукту з урахуванням розміру збитку, що завдається відвідувачем;

2. Огляд товарів – проводиться інформаційно-реklamний тур для туристичних операторів, що зацікавлені в реалізації даного тур продукту;

3. Аукціонний торг – проводиться в закритому вигляді, виключно для запрошених туроператорів, аукціоніст пропонує стартову ціну, за принципом змагань покупців визначається переможець серед туроператорів;

4. Оформлення та виконання аукціонної угоди – підписання договору між туроператором та установою, що розробила даний екологічний маршрут.

Отже, проведення таких аукціонів забезпечить гарантію того, що кількість відвідувачів ПЗ об'єкта буде суворо обмежена, що надасть можливість регулювати навантаження на екосистеми ПЗФ. Екологічний тур буде пропонуватись як унікальний на ринку туристичних продуктів. Принцип змагань серед туроператорів буде забезпечувати підтримку конкурентних відносин.

Розвиток рекреації та туризму в наших об'єктах ПЗФ стримується рядом чинників:

1) не створено соціально-політичні та економічні умови, сприятливі для інвестицій у розвиток екотуризму;

2) у штатних працівників відповідних структурних підрозділів адміністрацій цих установ не вистачає достатнього досвіду і знань з організації екотуризму, зокрема, в галузі маркетингу, ціноутворення, пізнавальних програм для різних категорій відвідувачів.;

3) недосконалість й брак спеціалізованих маршрутів і програм для різних категорій екотуристів (немає туристичного продукту, що відповідає міжнародним зразкам);

4) недооцінювання участі місцевого населення у розвитку екотуризму.

Наприклад, частина коштів від продажу ліцензій (дозволів) на полювання (добування мисливських тварин) у межах окремих національних парків Африки йде на облаштування доріг, будівництво шкіл, лікарень та інших елементів соціальної інфраструктури. Населення, яке проживає в межах парку, буде зацікавлене у відтворенні тваринного світу і природного ландшафту його території.

Запровадження такого механізму буде обумовлювати регулювання оптимального навантаження на території ПЗФ та, з іншого боку, залучати додаткові фінансові ресурси від підприємців, що організовують туристичну діяльність.

Проведення туристичної діяльності на територіях ПЗФ при залученні населення місцевих громад дає нові можливості для економічного розвитку країни.

Але така діяльність повинна проводитися за принципами, що відповідають стратегії сталого розвитку.

Для активізації участі України у міжнародному співробітництві з питань рекреаційної діяльності у межах природно-заповідних територій та об'єктів установи ПЗФ:

- ✓ проводять роботу, спрямовану на укладення багатосторонніх та двосторонніх міжнародних угод у сфері рекреаційної діяльності;

- ✓ сприяють широкій участі науковців та громадськості у виконанні міжнародних проектів, спрямованих на розв'язання проблем охорони довкілля та розвиток рекреаційної діяльності, стажуванню українських фахівців з рекреаційної діяльності за кордоном, розвитку міжнародного екологічного туризму;

- ✓ систематично аналізують міжнародний досвід щодо здійснення рекреаційної діяльності;

- ✓ беруть участь у підготовці відповідних міжнародних видань, в інформаційному забезпеченні міжнародної інформаційної (туристичної) системи.

Більшість вітчизняних національних парків поки що обмежуються популяризацією еталонів природи через екскурсійну діяльність, просвітницько-краєзнавчу роботу та деякі інші екотуристичні функції.

Для розвитку екотуризму в межах територій та об'єктів ПЗФ України актуальним стає запровадження регіонального туристичного менеджменту та маркетингу, що неможливо здійснити без участі місцевого населення, знання ним історії, культури та природної самобутності свого краю.

Адміністрації установ ПЗФ разом з науково-дослідними, навчально-освітніми організаціями можуть розробляти спільні програми та укладати угоди про проведення спільних заходів, учбових та виробничих практик з туристичного менеджменту, готельного господарства тощо. Вони практикують

діяльність, спрямовану на укладення багатосторонніх та двосторонніх міжнародних угод у галузі рекреації, сприяють стажуванню українських фахівців за кордоном.

Висока рекреаційна цінність природно-заповідних територій та об'єктів, в яких охороняються природні та історико-культурні комплекси, – основа розвитку екотуризму в Україні.

Контрольні запитання та завдання

1. *Які категорії ПЗФ України можуть здійснювати рекреаційну діяльність?*
2. *У чому полягає стратегічна мета екотуризму?*
3. *Назвіть основні принципи планування та функції ландшафтних стежок.*
4. *Загальні 4 стадії проведення аукціону екологічних турів мають такий вигляд:*
5. *Охарактеризуйте особливості сільського зеленого туризму.*
6. *Що таке екологічна стежка?*
7. *Розкрийте зміст поняття «рекреація».*

Тема 12. Організація екотуристичної діяльності – пріоритетний напрям діяльності природоохоронних установ

- 12.1. Основні підходи до визначення сутності екологічного туризму.
- 12.2. Принципи, функції, завдання та пріоритети розвитку екотуризму.
- 12.3. Класифікація видів екотуризму.
- 12.4. Історичні аспекти становлення та розвитку екотуризму.
- 12.5. Економічна ефективність і немонетарні переваги екотуризму.
- 12.6. Внесок екотуризму в соціально-економічний розвиток регіонів.
- 12.7. Географія міжнародного природного і екотуризму.

12.1. Основні підходи до визначення сутності екологічного туризму.

Однією з найбільш вдалих форм гармонійного співіснування людини й природи у процесі туристично-рекреаційної діяльності є екотуризм.

У найбільш загальному розумінні екологічний туризм, є формою активного відпочинку з екологічно значущим наповненням – особливий інтегруючий напрямок рекреаційної діяльності людей, що будують свої взаємовідносини з природою та іншими людьми на основі взаємної вигоди, взаємоповаги та взаєморозуміння. Туристи отримують від такого спілкування з природою певний фізичний, психологічний, інтелектуальний та емоційний запас міцності та здоров'я, а природа при цьому зазнає мінімальних оборотних впливів і втрат, місцеві мешканці отримують соціальні та економічні стимули до збереження природи та традиційного природокористування.

Початком формування концепції екотуризму вважають 80-ті роки ХХ століття, коли вперше з'явилися дослідження на цю тему. За даними *UNWTO* (всесвітньої туристичної організації) термін «екотуризм» активно використовується в індустрії туризму вже понад 10 років.

Як відзначає велика кількість дослідників, поняття «екотуризм» довгий час мало невизначені межі й досі лишається дискусійним (див. табл. 12.1.1).

Підходи до визначення поняття «екотуризм»

Джерело (автор), рік	Визначення
Г.Міллер, 1978 р.	Життєздатний туризм, чутливий до навколишнього середовища, що включає вивчення природного і культурного навколишнього середовища і має на меті поліпшення стану цього середовища.
БММТ «Супутник», 1987 р.	Екотуризм – маршрути, обладнані таким чином, щоб присутність туристів мінімально відбивалася на природному середовищі, а самі вони не тільки відпочивали, але і знайомилися з екологічними проблемами, більш того, по можливості брали участь у їх рішенні.
Міжнародна організація екотуризму (TIES), 1990 р.	Екотуризм – відповідальна подорож у природні зони, області, що зберігає навколишнє середовище і підтримує добробут місцевих мешканців.
О.О.Бейдик, 1997 р.	Екологічний туризм – складова частина рекреаційної діяльності, при якій негативний вплив на природне середовище та його компоненти є мінімальним. Екологічний туризм передбачає гармонійне єднання людини, засобів рекреації, природного середовища та рекреаційної інфраструктури.
Г.С.Гужин, М.Ю.Беликов, В.Клименок, 1997 р.	Основою екотуризму є турбота про навколишнє середовище. На перший план виходить організація поїздок з обмеженим числом учасників у природні зони з можливим відвідуванням місць, що складають певний культурний інтерес із метою реалізації різноманітних проектів охорони і раціонального використання природних ресурсів.

М. Майя, 1997 р.	Екотуризм – координує, допомагає і стимулює використання культурних і природних туристських ресурсів, признаючи важливість зберігання місцевої культурної спадщини і природних ресурсів області (регіону) для місцевого населення і майбутніх туристів.
Marcus L. Endicott, 1997 р.	Екотуризм – подорожі з низьким антропогенним впливом на навколишнє середовище або тури до природи.
М.Б.Біржаков, 1999 р.	Екологічний туризм визначається як строго спеціалізований вид дозвілля з яскраво вираженими науково-пізнавальними цілями. Один з різновидів природного туризму, що об'єднує людей які подорожують з науково-пізнавальною метою.
Консультативна рада Канади з навколишнього середовища 1999 р.	Екотуризм – вид туризму, пов'язаний із пізнанням природи та спрямований на зберігання екосистем при повазі інтересів місцевого населення.
А.С.Слепокуров, 2000 р.	Екологічний туризм – вихід в природу груп екологів з метою прибирання сміття, ліквідації руйнувань, відновлення підземних джерел.
В.Л.Ємельянов, 2001 р.	Екологічний туризм – це будь-який вид прибуткової туристичної діяльності, що сприяє формуванню екологічного світосприйняття, приносить користь навколишньому природному середовищу, культурній, культурно-історичній і генетичній спадщині, з метою сталого розвитку туристичних регіонів, підвищення культурного рівні і достатку їх населення; в тому числі шляхом відрахування певної частини отриманого прибутку на фінансування проектів, які спрямовані на досягнення вказаних задач.

О.Ю.Дмитрук, 2001 р.	Екотуризм – це інтегруючий напрямок у туристській діяльності. Екологічним туризмом може бути будь-який вид туризму, що реалізується в умовах активного перебування людини в природному середовищі з використанням його рекреаційних, пізнавальних та інших можливостей, а й з урахуванням можливості їх відновлення, зберігання і відтворення як на споглядальному, так і на практичному рівні.
Міжнародне товариство за виживання 2002 р.	Екотуризм – визнає першість інтересів місцевих мешканців у туристському освоєнні території, захищає місцеву флору і фауну, забезпечує місцевих мешканців економічними стимулами зберігати навколишнє середовище.
О.О.Любіцева, К. Стащук 2002 р.	Екологічний туризм – це напрямок туризму, оснований на максимізації використання природно-рекреаційних благ та ресурсів і спрямований на еколого-просвітницьку рекреаційну діяльність.
В.В.Храбовченко 2003 р.	Екотуризм – вид туризму, що ґрунтується на туристському попиті, пов'язаний із туристськими потребами в пізнанні природи і внесенні внеску в збереження екосистем при повазі інтересів місцевого населення.

До сьогоднішнього часу не існує загальноприйнятого визначення екотуризму, це пов'язано з тим, що по-перше, існує понад тридцять тією чи іншою мірою споріднених і взаємопов'язаних понять і термінів, по-друге, екотуризм у різних регіонах світу трактується по-різному.

У світі прийнято традиційно розрізняти дві моделі екологічного туризму: західноєвропейську, орієнтовану на культурний ландшафт та на збереження цього ландшафту, та австралійську, що реалізується у формі подорожей у переважно непорушену природу.

По-третє, спостерігаються й географічні відмінності у визначеннях, які пов'язані з відмінностями в поглядах на туризм. Експерти з розвинених країн – постачальників екотуристів бачать екотуризм очима споживачів (гостей), узгоджуючись з їх побажаннями й рекреаційними потребами. Туроператорів приймаючої сторони хвилює прибуток і вклад туризму в соціально-економічний розвиток країни.

По-четверте, слово «екотуризм» першочергово використовували маркетологи для приваблювання туристів, орієнтованих на природу, її захист й активний відпочинок. Насправді таких туроператорів мало хвилювала охорона навколишнього середовища. Тому ідеї екотуризму довгий час викликали скептичне ставлення теоретиків туризму.

В роботах В. І. Преловського, визначається структура поняття «екологічний туризм». Автор, на основі аналізу вітчизняних публікацій, виділяє близько 20 характеристик екотуризму, званого альтернативним, пригодницьким, відповідальним, природоохоронним, зеленим, стійким, підтримує, легким, м'яким, сільськогосподарським, аграрним, сільським (фермерським), лісовим, біосферним, науковим та ін. Як бачимо, спектр епітетів по відношенню до екологічного туризму відрізняється надзвичайною строкатістю (див. рис. 12.1.1).

Рис. 12.1.1 Структура поняття екотуризм.

Проаналізувавши наведені поняття «екотуризм», можна зробити деякі висновки, які можна визначити, як основні принципи екотуристичної діяльності:

- ↪ екотуризм стимулює і задовольняє бажання спілкуватися з природою шляхом цілеспрямованих подорожей незаймані або малозмінені природні території, представлені в усьому світі, як правило, національними природними парками, заповідниками, заказниками, пам'ятками природи та іншими категоріями резерватів;
- ↪ екотуризм відрізняється відносно слабким негативним впливом на природне середовище і тому його іноді називають «м'яким туризмом». Саме з цієї причини він став практично єдиним видом використання природних ресурсів у межах особливо охоронюваних природних територій;
- ↪ екотуристична діяльність запобігає негативний вплив на природу і культуру і спонукає туроператорів і туристів сприяти охороні природи і соціально-економічному розвитку територій;

- ↪ екотуризм це туризм, поєднує відпочинок, розвага та екологічна освіта для мандрівників і передбачає наявність певних, досить жорстких правил поведінки, дотримання яких є принциповою умовою успішного розвитку самої галузі;
- ↪ розвиток екотуризму має бути вигідним місцевому населенню і не повинен суперечити його інтересам і соціально-економічного розвитку; отже, передбачає, що місцеві спільноти не тільки працюють в якості обслуговуючого персоналу, але і продовжують жити на території, що охороняється, вести колишній спосіб життя, займатися традиційними видами господарювання, які забезпечують ощадливий режим природокористування;
- ↪ екотуризм розуміється як складова частина індустрії туризму, що виробляє і продає свій турпродукт і одержує від цього прибуток, або як туристська діяльність на природі, приносить прибуток для збереження природного середовища, а також для поліпшення життєвого рівня місцевого населення;
- ↪ основними цілями екотуризму є: екологічна освіта, підвищення культури взаємовідносин людини з природою, вироблення етичних норм поведінки в природному середовищі, виховання почуття особистої відповідальності за долю природи і її окремих елементів, а також відновлення духовних і фізичних сил людини, забезпечення повноцінного відпочинку в умовах природного середовища.

Узагальнюючи все вище сказане, можна виділити три основних складових екотуризму: екоосвітню, природоохоронну, етнотолерантну.

Екоосвітня складова передбачає наявність в екотурі елементів екологічної освіти та просвіти (пізнання природи, отримання туристами нових знань, навичок та вмінь не просто поведінки у природі, а спілкування з нею);

Природоохоронна складова реалізується у відповідній природозберігаючій поведінці групи на маршруті, застосування спеціальних еколого-туристських технологій мінімізації впливу на природне середовище, а також участь туристів й туроператорів у програмах та заходах з захисту навколишнього середовища.

Етнотолерантна (етноекологічна) виявляється у повазі інтересів місцевих жителів. Це перш за все шанобливе ставлення до місцевого населення, збереження

традиційних систем природокористування, повага та дотримання місцевих законів і звичаїв, а також внесок туризму в соціально-економічний розвиток даної території.

При відсутності хоча б однієї з цих складових екотуризм неможливий у принципі.

Дослідження у сфері менеджменту екологічного туризму багато в чому носять інноваційний характер. Це стосується:

- унікальної ролі екологічного туризму в урбокомпенсаційній рекреації та управлінні урбанізаційними процесами;
- інтегруючого та дидактичного значення екологічного туризму, що виводить його на надвидовщі системний рівень особливого напрямку в туризмі, як школи спілкування з природним середовищем;
- проблем становлення та перспектив розвитку, особливостей управління, завдань і функцій менеджменту екологічного туризму;
- вимог до менеджера екологічного туризму і специфіки його діяльності в цій сфері.

Водночас дуже глибокого дослідження потребує визначення напрямків формування теоретичної та методичної бази менеджменту екологічного туризму. Особливу увагу слід звернути на розкриття системоформуючої ролі менеджменту екологічного туризму, змісту фахової діяльності менеджера в цьому важливому і відповідальному напрямку туризму, його значення в конструктивному, з позиції географії розв'язанні багатопланової проблеми раціонального природокористування, охорони і відтворення природного і соціокультурного середовища. Це вимагає розробки конструктивно-географічних основ управління екологічним туризмом.

Управління екологічним туризмом означає наявність керівних (управлінських), спрямовуючих і організаційних засад у його здійсненні. Поза ними екологічний туризм не в змозі реалізувати своє системоутворююче призначення як конструктивного регулятивного чинника раціонального природокористування та природоохоронної діяльності. Без них екологічний туризм не може відбутися як суспільно та економічно значуще явище. Реалізуються ці засади, насамперед, через

систему менеджменту екологічного туризму. Саме менеджмент забезпечує економічний і соціальний розвиток, визначаючи успіхи організації в конкурентній боротьбі на ринку.

Його специфіка полягає в тому, що прагнення до отримання прибутку від екологічного туризму органічно сполучається з формуванням і реалізацією комплексу різноманітних заходів, які мають саме природоохоронні цілі. Тому менеджмент екологічного туризму дозволяє досягти компромісу між притаманним ринковій економіці прагненням до прибутку і захистом навколишнього природного середовища від негативного впливу туристичної діяльності. І щодо цього менеджмент екологічного туризму не є винятком.

У туристичній галузі діє велика кількість організацій, що розробляють і реалізують різноманітні туристські продукти. І далеко не всі організації, що зайняті у сфері екотуризму, витримують удари конкуренції й одержують прибутки, необхідні для продовження власної діяльності на ринку. І залежить це, в першу чергу, від того, на скільки вдало організації здійснюють менеджмент.

Кращих економічних результатів досягають тільки ті з них, що залучають більшу кількість туристів. А для цього вони повинні розробити і запропонувати туристичному ринку цікаві екотуристичні продукти – екотури, екостежки, змістовні екотуристичні програми, екоекскурсії, широкий набір різноманітних послуг і товарів, високоякісний рівень організації обслуговування туристів.

12.2. Принципи, базові завдання та основні функції екологічного туризму.

На основі підходів виділення концепцій екотуризму за Кусковим можна модифікувати і розглядати у вигляді таких базових принципів, які представлені на рисунку 12.2.1.

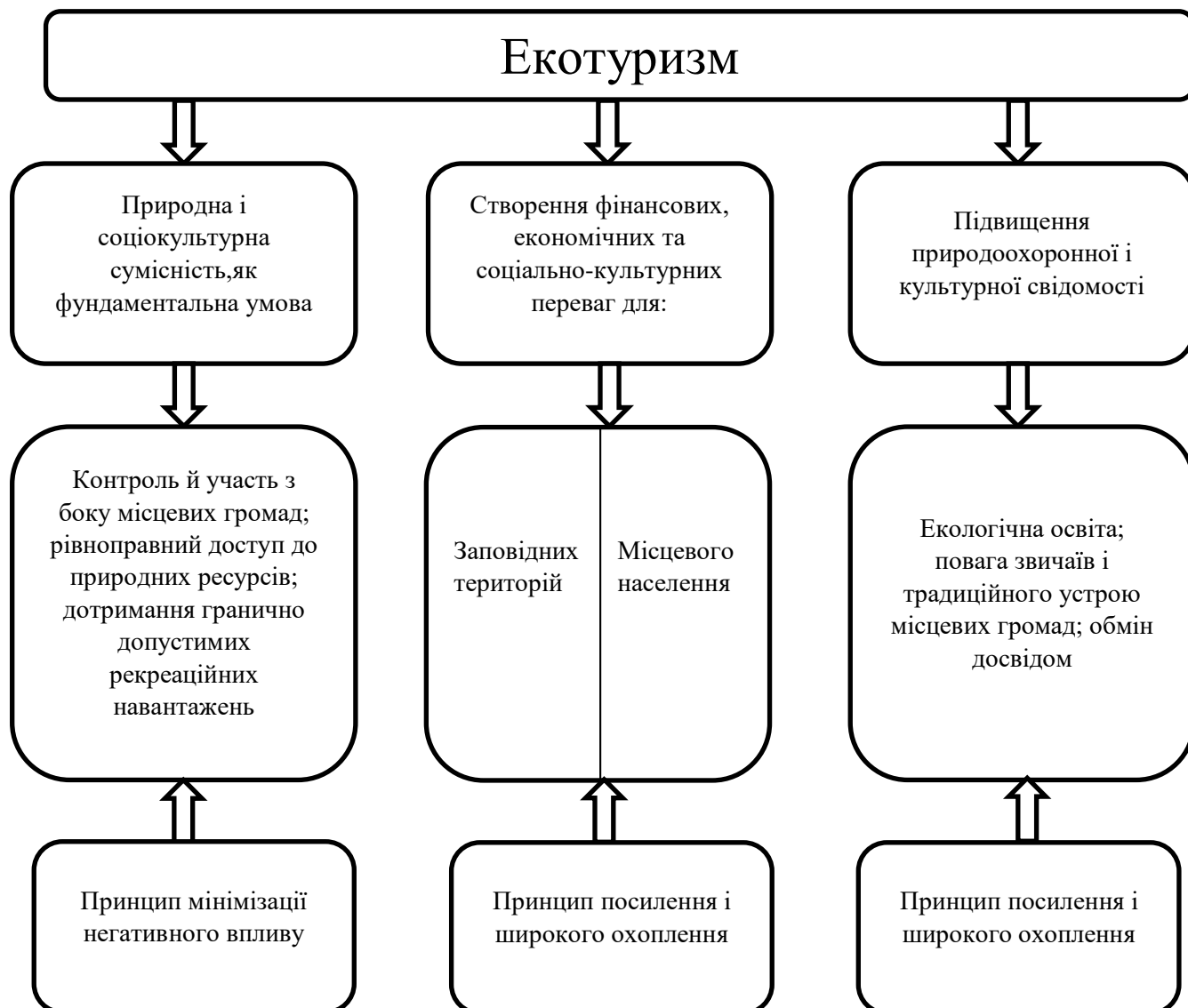

Рис. 12.2.1. Логічна модель концепцій розвитку екотуризму.

Концепцію екотуризму можна уявити у вигляді наступних базових принципів:

1. *Принцип мінімізації негативного дії*: природна і соціокультурна сумісність як фундаментальна умова; контроль і участь з боку місцевих громад; рівноправний доступ до природних ресурсів; дотримання гранично допустимих рекреаційних навантажень.

2. *Принцип підсилення і широкого охоплення*: створення фінансових, економічних і соціально-культурних переваг для охоронюваних територій і місцевого населення.

3. *Принцип підвищення природоохоронного, екологічного і культурного свідомості*, що включає екологічну освіту, повагу до звичаїв і традиційного укладу місцевих спільнот, обмін досвідом.

Туристична подорож є екологічною, якщо відповідає наступним *принципам*, які об'єднані в чотири групи.

1. Зведення до мінімуму негативних наслідків екологічного та соціально-культурного характеру, підтримання екологічної стійкості середовища:

- Не перевищуються гранично допустимі рекреаційні навантаження;
- Розвиток туризму ретельно планується, контролюється і управляється;
- Дотримуються правила поведінки, розроблені для відвідуваних природних територій;
- Екологічний транспорт, використовуваний туристами;
- Сміття не викидається на загальний смітник або звалище, а збирається спеціальним чином, видаляється з території і надходить потім на екотехнологічну переробку;
- Привали, бівуаки і вогнища влаштовуються лише у спеціально обладнаних місцях;
- Не допускається купівля сувенірів, зроблених з об'єктів живої природи;
- Гриби, ягоди, квіти, лікарські рослини, будь-які природні сувеніри збираються тільки тоді і там, де це дозволено;
- Готелі, кемпінги, колиби, в яких зупиняються туристи, розташовані так, що не порушують нормальний, екологічно сталий розвиток навколишнього ландшафту і не спотворюють його вигляд;
- Ці готелі та кемпінги побудовані з екологічно нешкідливих матеріалів, їх мешканці не витрачають надмірно енергію і воду, при цьому стоки і викиди очищаються, інші відходи утилізуються.
- Їжа туристів екологічно чиста і корисна, при цьому в раціоні присутні місцеві продукти.

2. Сприяння охороні природи та місцевого соціокультурного середовища:

- Туристична діяльність забезпечує джерела додаткового фінансування охоронних територій або природоохоронних заходів;
- Учасники турів беруть посильну участь в природоохоронній діяльності (волонтери, дитячі екотабори та ін);
- Туристи з повагою ставляться до місцевих культурних традицій, звичаїв, укладу життя, прагнуть вивчити і зрозуміти їх;

3. Екологічна освіта туристів:

- Тури та екскурсії обов'язково передбачають еколого-пізнавальний компонент;
- Туристи заздалегідь, ще до початку подорожі, отримують інформацію про природу і правила поведінки в місці проведення туру;
- Тури проводять кваліфіковані гіді-екологи;
- Об'єктами відвідування є цікаві та екологічно сприятливі природні та культурні ландшафти;
- У програму включається відвідування навчальних екологічних стежок, музеїв природи і краєзнавчих музеїв, екотехнологічних господарств та ін.;
- Туристи знайомляться з місцевими екологічними проблемами та шляхами їх вирішення, виконуваними природоохоронними проектами;
- Туристи доступними їм способами беруть участь у вирішенні місцевих екологічних проблем.

З наведених вище принципів можна виділити такі 3 основні *напрямки* екологічного туризму:

1. *Класичний природний екотуризм*, головним об'єктом якого є дика природа, на яку практично не здійснювався антропогенний вплив.

2. *Рекреаційний екотуризм*, головним об'єктом якого є території, видозмінені людиною, але відносно екологічно сприятливою для цілей рекреації і туризму.

3. *Соціально-культурний екотуризм*, суть якого полягає в знайомстві і вивченні (але без будь-якого втручання) туристами культури, звичаїв, способу життя, вірувань, особливостей взаємодії з навколишнім середовищем різних народів, що населяють ту чи іншу територію.

Очевидно, що екотуристичними не можуть вважатися такі подорожі, при яких виконуються лише окремі принципи екотуризму, і безпосереднім результатом яких не є поліпшення охорони природного середовища, економічного розвитку і соціального стану країни чи регіону.

Основна ідея екологічного туризму – це, насамперед, турбота про навколишнє природне середовище, що використовується у туристичних цілях. Власне, саме таке використання природи у сполученні з вихованням любові до неї, усвідомленням важливості її захисту та відтворення і є основною відмінною рисою екологічного туризму, що реалізується в його завданнях та функціях.

Процес розвитку екотуризму ставить за мету:

1. *Економічна мета:* розвиток екотуризму в будь-якій країні світу сприяє її економічному зростанню, збільшує прибутки населення і місцеві бюджети, зайнятість населення, сприяє економічному розвитку малоосвоєних та менш розвинутих регіонів.

2. *Мета захисту навколишнього середовища:* використання в цілях туризму будь-яких ресурсів середовища ведеться відповідно до розроблених екологічних норм і вимог, згідно з обґрунтованим планом використання й освоєння ресурсів і відповідних стратегій керування туристськими територіями з метою збереження і відтворення наявних ресурсів.

3. *Соціальна мета:* збільшення можливостей «приєднання» до унікальних об'єктів природи, розвитку духовного капіталу людини, відновлення фізичних сил і продовження життя населення.

До основних завдань екологічного туризму належать такі:

- систематично культивувати критерій рівноваги навколишнього природного середовища;
- гармонізувати відносини між природою, суспільством та економікою;
- орієнтувати туристичні організації на збереження, відновлення й збільшення споживчої вартості природного середовища за рахунок виділення частини доходів від туризму на вирішення пов'язаних з ним завдань;
- підкоряти короткострокові інтереси отримання прибутку від туризму довгостроковим інтересам, що стосуються збереження природи для наступних

поколінь, примноження рекреаційно-туристичних ресурсів, а також подальшого соціально-економічного розвитку місцевих організацій на основі екотуризму;

– формувати в туристів почуття особистої відповідальності за стан природи та її майбутнє.

Названі завдання екотуризму нераціонально розглядати у відриві від функцій екологічного туризму, якими є: інтелектуально-освітня; культурно-пізнавальна; естетично-художня, розважальна та ін.

Інтелектуально-освітня функція реалізується у створенні умов для розвитку творчої, інтелектуальної, освіченої особистості за допомогою комплексу туристично-екологічних, духовно-естетичних та оздоровчих форм активної роботи, перш за все, з юнацькими й дитячими групами. Для шкіл, керівників дитячих груп, груп студентів-природознавців, екологів та геоекологів, громадських екологічних організацій створюється єдина науково-методична база з бібліотечним фондом екологічної літератури.

З інтелектуально-освітньою функцією тісно пов'язані культурно-пізнавальна, спрямована на формування екологічної культури в суспільстві за рахунок культуроформувальної та виховної діяльності менеджерів екологічного туризму на екологічних стежках і маршрутах, а також естетично-художня, що реалізується завдяки інформаційно-просвітницькій діяльності: розробка та створення марок і стендів з екологічним змістом; випуск листівок, буклетів, проєктів з екотуристичною тематикою, публікації екотуристичних наукових і науково-методичних матеріалів, розробка та створення екотуристичних комп'ютерних систем.

Розважальна функція важлива для організації системи інформаційного менеджменту та технічної підтримки діяльності екологічних стежок, екомаршрутів, екотаборів, екоекспедицій, екотренінгів, екоігор. Реалізується вона на основі організації спеціальної науково-педагогічної, дидактичної й методичної підтримки екологічних організацій, клубів і гуртків для роботи з дітьми в польових умовах.

Основою розвитку екологічного туризму є науково-методичне забезпечення менеджменту як бази його становлення та розвитку. Насамперед це формування уявлення про конструктивно-географічну спрямованість менеджменту

екологічного туризму як дидактичну основу (школу) раціонального природокористування та охорони природи.

Таким чином, основними науково-методичними засадами та завданнями менеджменту екологічного туризму є:

– спрямування на інтелектуальний розвиток екологічної освіти, підвищення культури взаємовідносин туристів та відпочиваючих з природним середовищем шляхом змістовного дидактичного екоосвітнього опрацювання туристичних програм (стежок, маршрутів, турів, тренінгів тощо); розробка і впровадження екокультурних норм поведінки у природному середовищі з поступовим переходом на рівень екокультури спілкування з природою; виховання в туристів і відпочиваючих потреби не тільки насолоджуватись природним середовищем, але й дбати про його майбутнє, а також сприяти збереженню та відтворенню довкілля як основного ресурсу екологічного туризму;

– створення інтеграційної основи для інших видів туризму у використанні рекреаційного потенціалу природного середовища з метою найбільш повного відновлення фізичних і духовних сил людини, забезпечення повноцінного відпочинку. При цьому навколишнє природне середовище розглядається як сфера життєдіяльності людини і як джерело інформаційної, психологічної та емоційної складових туристично-рекреаційної діяльності;

– орієнтування на соціально-економічний розвиток туристично-рекреаційних центрів, насамперед природоохоронних і природних територій, урбокомпенсаційних смуг міст; зростання регіонального та місцевого туристичного підприємництва; підвищення рівня зайнятості населення; збалансування регіональних суспільно-економічних диспропорцій; подолання мовних, соціальних, класових, етнічних та релігійних бар'єрів; зберігання місцевих промислів, звичаїв та традицій;

– упровадження ринково-інформаційних чинників захисту природи на основі екотуристичного геомаркетингу (інколи його називають «зелений маркетинг») – рекламуючи природне середовище, інформуючи туристів про наслідки їх безтурботного ставлення до природи, налагоджуючи ефективні стосунки з адміністраціями природогосподарських та природоохоронних

організацій, громадськими природоохоронними організаціями, менеджмент екотуризму має працювати для загального поліпшення екологічного стану та відтворення природного середовища території міст, субурбанізаційних та урбокомпенсаційних смуг, регіонів, держави загалом;

– поглиблення економічного змісту екотуристичної діяльності та її природоохоронної функції, створення і реалізація рентабельних турів і послуг, мінімізація витрат на їх виробництво, отримання прибутку, пошук нових можливостей для розвитку екотуризму на сталій економічній основі;

– інновація раціонального природокористування і охорони природи на основі органічної взаємодії суспільно-економічної, конструктивно-географічної та екологічної складових екотуристичної діяльності.

Кожне з вищеназваних завдань має самостійне значення і може бути розгорнуте у відповідну систему напрямків, піднапрямків і задач. Але лише в єдності вони утворюють комплексну цільову основу менеджменту екотуризму, обумовлену його функціями та змістом.

Виходячи з конструктивно-географічної спрямованості менеджменту екотуризму, функції та зміст його діяльності охоплюють такі основні аспекти: планувальний, організаційний, мотиваційний, контрольний.

Планувальний аспект реалізується на основі впливу менеджменту екотуризму на природні ресурси. При цьому вони розглядаються як об'єкт організаційно-управлінської діяльності поряд з людськими, матеріальними, фінансовими ресурсами, а не як обов'язкова складова туристсько-рекреаційних ресурсів, що, як відомо, є однією з умов туристичного бізнесу взагалі.

Використання природних ресурсів у екотуризмі передбачає систему їх планомірного та цілеспрямованого формування, регулювання і контролю. Для цього в системі менеджменту створюється відповідний механізм, призначений для управління використанням в екотуристичних цілях природних ресурсів з найбільшою економічною та екологічною ефективністю. Отже, реалізація планової функції менеджменту екотуризму передбачає:

– виявлення природоресурсних характеристик (наприклад, зонування території за ступенем її обмеження для туристичної діяльності, екскурсійним

значенням екотуристських маршрутів, пейзажними (візуальними, акустичними, ароматичними і ін.) та екологічними характеристиками тощо);

– урахування природоохоронних вимог (наприклад, екологічна ємність території, еколого-рекреаційний пропускний потенціал території, обмеження або повна заборона використання під час подорожей природоохоронними територіями предметів та речовин, що засмічують та завдають шкоди навколишньому середовищу, використання альтернативних джерел енергії, екотранспортних засобів тощо);

– збалансованість природоресурсних характеристик і природоохоронних вимог з іншими основними сферами діяльності менеджменту, наприклад, інноваціями, геомаркетингом, мотивацією тощо.

Таким чином, планова функція менеджменту екотуризму наповнюється конкретним екологічним змістом, що свідчить про залучення природних ресурсів до загальної системи ресурсного забезпечення екотуризму та їх раціонального використання з максимальною економічною ефективністю екотуристичної діяльності, а також в інтересах раціонального природокористування та охорони природи.

Організаційний аспект менеджменту екотуризму орієнтований на створення якісного продукту та одержання прибутку від його реалізації, що включає розробку і виконання великого комплексу заходів організаційного, економічного, соціально-культурного, психолого-педагогічного, матеріально-технічного, кадрового та іншого характеру, призначених для повсякденної орієнтації туристів на активне сприйняття ними екокультури у спілкуванні з природою. Сюди входять: створення різноманітних науково-методичних, нормативних, інструктивних матеріалів; розробка тематичних програм, відеосюжетів; організація пересувних виставок природоохоронної тематики; створення в заповідниках музеїв природи; екохудожня і екодизайнерська розробка маркувальних маршрутних та рекламних ілюстративних матеріалів; створення різноманітних рекомендацій та пам'яток туристам; проведення семінарів, симпозіумів, презентацій, «круглих столів», екотуристських зборів і змагань, екотренінгів, екоігр, екотаборів тощо.

Ефективними напрямками такого роду діяльності є екоінформаційний менеджмент для створення сталого позитивного іміджу екотуризму, моди на екотуризм, а також демонстрація туристам згубних наслідків руйнації ними природи з використанням усіх можливих засобів інформаційного впливу, включаючи сучасні комп'ютерні технології.

Усе це – види організаційної діяльності менеджменту, яка має здійснюватися в тісному контакті з адміністрацією та спеціалістами природогосподарських та природоохоронних організацій за участю громадських природоохоронних організацій, органів державного регулювання туризму й охорони природи.

У менеджменті екотуризму специфічна роль відводиться мотивації, що є однією з найважливіших функцій менеджменту і справляє великий вплив на широкий спектр відносин між людьми, що прямо чи опосередковано залучені до екотуристичної діяльності – мотивація самих працівників турорганізацій, мотивація персоналу природогосподарських та природоохоронних організацій, мотивація населення (відпочиваючих та туристів).

Форма і зміст мотивації можуть бути різноманітними, але її спрямованість в усіх випадках носить загальний характер – це насамперед:

- формування спонукальних мотивів природоохоронної діяльності в системі «турфірма (турагент, туроператор) – природогосподарська або природоохоронна організація – населення (місцеві жителів) – туристи та відпочиваючі» з позиції значущих цінностей раціонального природокористування та охорони природи;

- створення моральних і матеріальних передумов для залучення до екоосвітньої та екопросвітницької діяльності працівників природогосподарських та природоохоронних організацій і місцевого населення;

- формування сталої екологізберігаючої поведінки людини на основі її участі в екотуристичних програмах.

Функція контролю в менеджменті екотуризму реалізується через пряму відповідальність за дотримання правил і норм поведінки туристів у природному середовищі. Ця відповідальність не делегується на адміністрації природогосподарських та природоохоронних організацій і покладається

безпосередньо на менеджерів екологічного туризму або турфірму (турагентів, туроператорів), що організують екотури. Така відповідальність має обумовлюватися в договорах з природогосподарськими та природоохоронними організаціями.

Звідси також впливають підвищені вимоги до забезпечення ефективної контрольно-наглядової функції при відвідуванні туристами природоохоронних територій, що розробляються і реалізуються науковцями природознавцями (географами, екологами, біологами та ін.), спеціалістами турфірм – менеджерами екотуризму, а також місцевим населенням, туристами та відпочиваючими.

Отже, менеджмент екологічного туризму специфічний, багатогранний і складний процес, який характеризується вузькою спеціалізацією та потребує висококваліфікованих фахівців.

12.3. Класифікація видів екотуризму.

В даний час існує безліч класифікацій екологічного туризму. Безпосередньо В.В. Храбовченко пропонує виділяти чотири основних види екотуризму:

- 1) науковий туризм,
- 2) тури історії природи,
- 3) пригодницький туризм,
- 4) подорожі в природні резервати, заповідні території.

Е. Ю. Ледовських, Н. В. Моральова все різноманіття видів екотуризму поділяють на два класи.

До першого класу відноситься екотуризм в межах природоохоронних територій (акваторій) і в умовах «дикої», непорушеної або мало зміненої природи.

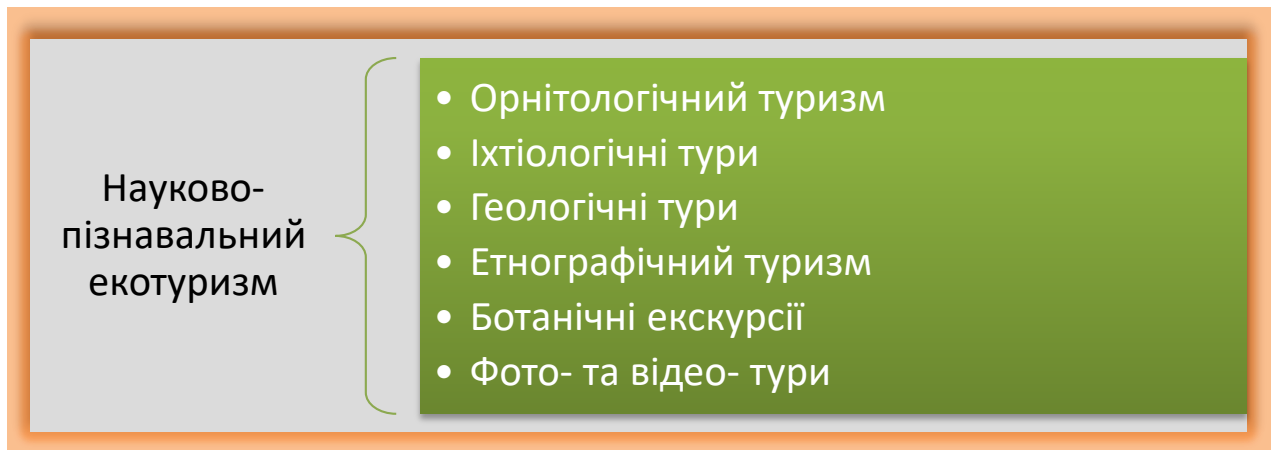
До другого класу екотуризм поза меж природоохоронних територій і акваторій, на просторі окультуреного або культурного ландшафту (найчастіше сільського).

Проаналізувавши все різноманіття класифікацій видів екологічного туризму можна запропонувати свою, яка включає наступні види:

1. *Науково-пізнавальний екологічний туризм.*
2. *Пригодницький.*

3. Рекреаційний

1. Науково-пізнавальний екологічний туризм має ряд підвидів:

Орнітологічний туризм – це тури по спостереженню за птахами.

Особливість цього виду туризму полягає у лімітуванні тривалості певного періоду відвідування таких місць з максимальним насиченням подій у житті птаств, наприклад період гніздування, поєднання відпочинку з екоосвітою.

Іхтіологічні тури являють собою спостереження за структурою, чисельністю та міграціями популяцій морських та прісноводних риб.

Геологічні тури відбуваються цікавими геологічними об'єктами природи.

Етнографічний туризм, цікавий тим, що дозволяє ознайомитись з народними традиціями, фольклором, побутом, архітектурою та іншими ментальними цінностями місцевого населення.

Ботанічні екскурсії. Це екскурсії безпосередньо до ботанічних садів.

Фото- та відео- тури для любителів зйомки мальовничих пейзажів, цікавих ландшафтних ансамблів, представників фауни та флори.

Науково-пізнавальний туризм включає в себе пізнавальну систему наукових досліджень в регіонах держави та в цілому по всій країні. Пізнавальна частина дозволяє туристам обмінюватися різними напрямками наукових досліджень. До наукового спілкування повинні бути щільно прив'язані екскурсійно-лікувальне обслуговування та курортно-лікувальні заходи, що сприяють оздоровленню і розважального відпочинку. Як правило, туристськими дестинаціями у наукових турах виступають території та об'єкти ПЗФ. Найбільше користуються попитом у туристів національні природні парки.

За допомогою науково-пізнавального туризму можна здійснювати наступні види туристичної діяльності: ознайомчу, допоміжна участь туристів, тури історії природи.

– Ознайомча. При цьому туристам демонструються природні і антропогенні об'єкти та зразки, надаються кваліфіковані пояснення проблем пов'язаних з ними.

– Допоміжна участь туристів. У цьому випадку туристи беруть участь у наукових та супутніх роботах в якості допоміжного персоналу, наприклад, беруть участь у реставраційних роботах, роботах у заповідниках по збереженню рідкісних тварин, польових наукових дослідженнях.

– Тури історії природи. Це подорожі, пов'язані з пізнанням навколишньої природи і місцевої культури. Як правило, такі тури представляють собою сукупність навчальних, науково-популярних і тематичних екскурсій, що пролягають по спеціально обладнаних екологічних стежках. Сюди ж відносяться походи школярів, в ході яких викладачем, гідом проводяться екскурсії і бесіди про природу.

У ході наукових екотурів туристи беруть участь у різного роду дослідженнях природи, ведуть польові спостереження. До наукового туризму відносяться і зарубіжні науково-дослідні експедиції, а також польові практики студентів, що навчаються на природничо-наукових факультетах університетів та інститутів.

2. *Пригодницький.* Даний вид об'єднує всі подорожі, пов'язані з активними способами пересування та відпочинку на природі (outdoor), що має на меті отримання нових відчуттів, вражень, поліпшення туристом фізичної форми та досягнення спортивних результатів.

Пригодницький екотуризм

- Альпінізм
- Скелелазіння
- Льодолазіння
- Спелеотуризм
- Гірський туризм
- Пішохідний туризм
- Водний туризм
- Лижний і гірськолижний туризм
- Кінний туризм
- Маунтбайк
- Джипінг
- Дайвінг
- Парапланеризм

Альпінізм – сходження на гірські вершини. Як правило, технічна частина маршруту – від сотень метрів до декількох кілометрів, при цьому протягом всьому маршруту, як правило, не існує стаціонарних точок страховки. Сходження в залежності від складності і протяжності маршруту може тривати від декількох годин, до декількох днів, тижнів і навіть місяців.

Скелелазіння – це вид туризму, що передбачає вільне лазіння по природному (скелі) рельєфу. Різниця між альпінізмом і скелелазінням в тому, що в скелелазінні, як правило, є постійні (статичні) точки опори - гаки, які забетоновані у скелю, а в альпінізмі навпаки, всі точки страховки, як правило, є тимчасові (френди, закладки тощо), а також що альпінізм, на відміну від скелелазіння, дозволяє лазіння з застосування спеціальних інструментів та додаткового спорядження.

Льодолазіння передбачає подолання крутих льодових схилів за допомогою спеціального спорядження. Льодові схили можуть бути природного походження: замерзлими водоспадами, великими бурульками; або штучно створюваними льодовими спорудами.

Спелеотуризм, зміст якого полягає в подорожах по природним підземним порожнинам (печерам) і подоланням в них різних перешкод (кари, колодязі) з використанням різного спеціального спорядження.

Гірський туризм, який полягає в пересуванні групи людей по певному маршруту, прокладеному в гірській місцевості.

Пішохідний туризм, основною метою якого є подолання групою туристів маршруту по місцевості з місця відправлення до місця прибуття за вказаний проміжок часу.

Водний туризм. Туризм, в основі якого лежить подолання маршруту водною поверхнею. Розрізняють декілька підвидів водного туризму: сплав по річках, рафтинг, вітрильний туризм, каякінг, каньйонінг (подолання каньйонів без допомоги плаваючих засобів), віндсерфінг, вейкбордінг.

Лижний і гірськолижний туризм це різновид туризму на лижних засобах пересування. Сюди належать багатоденні автономні походи, складні експедиції в горах або в Антарктиді чи Арктиці, скі-тури (позатрасове катання) на гірських схилах без підйомників і гірськолижних курортів, сноубордінг, сендбордінг.

Кінний туризм має різні форми і набув широкого поширення в багатьох країнах як активний вид відпочинку і можливість пізнання навколишнього середовища. Крім того, спілкування людини з конем - це багато нових емоцій, що позитивно впливає на психофізичний стан.

Маунтбайк – туризм, що включає їзду на велосипеді бездоріжжям, зазвичай пересіченою місцевістю за допомогою або спеціального обладнаного гірського велосипеда або гібридного дорожнього велосипеда.

Джипінг – це подорожі по пересіченій місцевості на автомобілях підвищеної прохідності.

Дайвінг чисто технічно, означає будь-яке перебування під водою, як правило, рекреаційний скуба дайвінг (recreational scuba diving), тобто дайвінг для задоволення з апаратами підводного дихання.

Парапланеризм – це польоти на параплані. На відміну від стрибків з керованим парашутом, парапланеризм – це справжній політ на крилі з використанням енергії висхідних потоків повітря.

Багато з цих видів туризму з'явилося нещодавно і вважається екстремальними, оскільки пов'язані з великим ризиком. Разом з тим це швидко розвиваючий, прибутковий, хоча і дорогий, вид екотуризму. Пригодницький

туризм часто називають «важким екотуризмом» у зв'язку з тим, що жага туристів до пригод тут превалює над мотивами охорони природи.

Пригодницький туризм часто ототожнюють зі спортивним туризмом і активним туризмом, коли туристи переміщуються за допомогою так званих активних способів (пішки, на велосипедах, човнах, плотах і т.д.). Насправді це не зовсім вірно.

Спортивний туризм як подорожі з метою заняття спортом або відвідування змагань включає і види туризму, не пов'язані з пригодами, ризиком.

У той же час пригодницький туризм включає види подорожей без активних способів пересування (джипінг).

В даний час на світовому ринку пригодницький туризм – це не просто подорожі з пригодами, а тури з елементами чогось незвичайного, виняткового для туристів. Один і той же туроператор на даному сегменті ринку може пропонувати широкий спектр послуг: від банальної пішої прогулянки по лісі до експедиції в Антарктиду.

3. Рекреаційний. Основною метою рекреаційного екотуризму є відпочинок на природі, хоча, безумовно, він також переслідує певні пізнавальні цілі. Такий туризм може бути:

- активним (будучи різновидом «пригодницького» туризму).
- пасивним.

До його активних форм відносять піші походи і подорожі, які не вимагають додаткових засобів пересування і спеціального спорядження і відбуваються в основному в безсніжні періоди року. Походи можуть бути одне-, двох- і триденними, такі походи називають походами вихідного дня.

Це такі види туризму як:

Рекреаційний екотуризм

- Лікувально-оздоровчий
- Спортивне рибальство
- Сільський зелений туризм
- Збір "дарів природи"

Сільський зелений туризм (агротуризм) цікавий тим, що дає можливість міським жителям відпочити в сільській місцевості на природі, позбутися стресів, відвідати місцеві пам'ятки, ознайомитися з побутом сучасних сільських мешканців та народними традиціями, які вони зберігають, а за бажанням взяти участь у сільськогосподарських роботах.

Лікувально-оздоровчий туризм – один з найперспективніших видів туризму України. Він розвивається за рахунок значних ресурсів: морського узбережжя, гарячих, теплих і холодних мінеральних джерел, лікувальних лиманових родовищ грязі, лісів тощо, якими багата країна.

Спортивне рибальство є екологічно виправленою похідною рибальства, як виду розваги. Філософія цього виду спорту полягає в популяризації принципу «спіймав-відпустив» (англ. Catch and release) і бережного ставлення до риби, із заподіянням мінімальної шкоди.

Пасивними формами рекреаційного туризму можуть, наприклад, вважатися відпочинок у наметових таборах, ближні походи і прогулянки, пікніки. До категорії пасивного рекреаційного туризму можна також віднести збір дарів природи, здійснювані на принципах екологічної стійкості.

З розвитком наукових досліджень у галузі екологічного туризму класифікація не є вичерпною. Однак, до екологічних видів туризму ми відносимо лише ті для яких характерний малий вплив на навколишнє середовище.

12.4. Історичні аспекти становлення та розвитку екотуризму.

Історія розвитку «природного туризму» походить з глибокого минулого. Гносеологічні першооснови екологічного туризму сягають корінням у часи античності. Організація подорожей із метою пізнання культури і природи інших народів та країн органічно існують вже у давньому світі. Так, в VI ст. до н.е. давні греки та римляни здійснювали подорожі до Єгипту, де їх приваблювала історія, культура, архітектура, своєрідні природні умови. Видатні мислителі та мандрівники Давньої Греції – Геродот, Аристотель, Демократ – у трактатах, присвячених вихованню, рекомендували пізнавати природу в безпосередньому спілкуванні з нею.

В епоху Просвітництва (XVII ст.) у працях Ж.-Ж. Руссо, Г. Лібл вперше виокремлюється роль та значення туристичних походів як засобу патріотичного виховання, формується вчення "Про пізнання природи та прагнення до вироблення норм поведінки у природному середовищі". Зокрема, Ж.-Ж. Руссо вказав на важливість пішохідних подорожей для зміцнення здоров'я, обґрунтував теорію навчання та виховання молоді, де подорож є неодмінною складовою, розкрив мету та завдання подорожей і їх взаємозв'язок з іншими засобами формування особистості.

Визначною подією в контексті розвитку основ екологічного туризму є створення за ініціативою віденської газети «Arbeiterzeitung» туристського товариства «Die Naturfreunde» («Друзі природи»). Його основним завданням було повернення робітникам права на відпочинок і вільний доступ до природи, оскільки до цього подорожувати могли лише аристократія та вищі верстви населення. Членами цього клубу й іншими добровольцями були збудовані спеціальні бараки, які давали притулок мандруючим пішки робітникам. Товариство «Друзі природи» стало вагомим чинником виникнення туристських гуртків по всій території Австро-Угорщини, під владою якої було й Прикарпаття. Організаторами та учасниками перших природознавчих та народознавчих туристських маршрутів територією сучасної України були Яків Головацький, Іван Вагилевич, батько й син Микола та Корнило Устияновичі, Іван Франко, Іван Нечуй-Левицький. У розвитку туризму на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. пріоритетними напрямками

були природознавчий та етнографічно-природознавчий туризм: здійснювалися численні туристсько-краєзнавчі пішохідні подорожі, збиралися етнографічні та фольклорні матеріали, вивчалось життя автохтонних мешканців Українських Карпат, проводилися археологічні дослідження. У 1883 році І. Франко організував «Кружок етнографічно-статистичний для студіювання життя і світогляду народу», згодом у 1884 р. – «Кружок для устроювання мандрівок по нашій країні» при «Академічному братстві». Активними учасниками численних туристських мандрівок були студенти університетів Львова, Відня, Кракова, Чернівців і члени різних туристських товариств.

З другої половини XIX ст. в Україні починається формування туристських регіонів: Крим перетворюється на елітний курортний регіон, значний осередок гірського туризму, один із провідних екскурсійних центрів тодішньої Російської імперії. Наприкінці 80-х рр. в Ялті виник «Гурток шанувальників природи, гірського спорту і Кримських гір». А в 1890 р. в Одесі організовується Кримський гірський клуб, пізніше – Кримсько-Кавказький гірський клуб, стратегічним спрямуванням якого весь час існування була популяризація природи та туризму в Криму, а згодом і Кавказу. Статутом Клубу визначалися такі основні цілі діяльності:

- наукові дослідження Таврійських (Кримських) гір і поширення зібраних відомостей;
- заохочення до відвідування й дослідження цих гір;
- полегшення перебування в них натуралістам і художникам, які вирушають у гори з науковою або художньою метою;
- підтримка місцевих галузей сільського господарства та дрібної гірської промисловості;
- охорона рідкісних видів гірських рослин і тварин.

Створення осередків туризму в Таврійській губернії та Криму стимулювало розвиток туризму і в столичних містах Російської імперії: у 1895 р. в Петербурзі організовується Російський туринг-клуб (товариство велосипедистів-туристів), який у 1901 р. був перетворений на Російське товариство туристів із відділеннями в Києві, Харкові, Полтаві, Кам'янці-Подільському, Одесі; у 1901 р. у Росії

створюється Російське гірське товариство, що ставило перед собою мету – розвиток туризму в Російській імперії, пробудження інтересу до нього як у Росії, так і за кордоном.

Наступною визначною подією в розвитку підгрунтя сучасного екологічного туризму стало виникнення на основі туристської практики систем патріотичного виховання молоді. Так, у 1907 році Баден Пауел організовує експериментальний скаутський табір на Темзі під Лондоном для 20 хлопчиків із різних соціальних прошарків. Результати цього експерименту сьогодні відомі у всьому світі як Всесвітній Скаутський Рух. Однією з фундаментальних основ екологічного туризму, що декларується в Конституції Всесвітньої Організації Скаутського Руху, є «Концепція цілісності природного світу», яка проголошує, що кожна людина задля досягнення своєї мети має використовувати природні ресурси так, щоб не порушувати стабільність та гармонію природного світу.

Відгуком на поширення скаутського руху стало виникнення в Західній Україні у 1910-11 рр. молодіжних товариств «Січ» та «Пласт», члени яких під час туристських походів на кшталт скаутів пізнавали природу та звичаї рідного краю, виробляли навички участі в таборванні, рятівництві.

До кінця XIX ст. мандрівки в місця дикої природи по всьому світі починають користуватися все більшою популярністю. Цьому сприяло і створення системи національних парків. Перший національний парк був заснований на території Північної Америки в 1872 році в місцевості Йеллоустон. Процес створення національних парків у світі різко активізувався після Другої світової війни: якщо у 1950 році в 39 країнах налічувалося біля 200 парків, то в 1982 році їх чисельність перевищила 1 тис.

Основні завдання, які ставили перед собою національні парки США, Канади, Мексики, Аргентини, Нової Зеландії, Австралії, Індонезії, Південної Африки, – це охорона природи заради задоволення потреб людей у відпочинку. Парки активно рекламувалися, в них прокладалися пішохідні алеї, дороги для механічного транспорту, організовувалися місця відпочинку, оглядові площадки, будувалися готелі, пункти харчування, бази прокату туристського спорядження, підприємства зв'язку. Всі ці заходи сприяли зростанню інтересу до національних парків.

Наприклад, щорічне відвідування Йеллоустонського національного парку збільшувалося так: в 1895 р. воно складало 5,5 тис. осіб, в 50-х рр. ХХ ст. зросло до 1,5 млн. осіб., в 60-х рр. перевищило 2 млн. осіб, в 70-х рр. досягло 3 млн. осіб. У наш час найбільші національні парки США, такі як Гранд-Титон, Йосеміте, Гранд-Каньон, приймають від 3 до 5 млн. відвідувачів у рік.

У квітні 1910 р. група любителів мандрівок із м. Станіслава створила товариство «Чорногора» з такими завданнями:

- пізнання краю, гір Галичини, Буковини, Альп і Татр;
- збирання матеріалів про ці гори;
- агітація та пропаганда серед туристів і дослідників природи;
- співпраця з іншими туристськими товариствами.

Зазначимо, що до середини ХХ ст. не існувало такого поняття як «масовий туризм»: відвідувати дику природу могла собі дозволити тільки особлива категорія людей – це люди з величезною енергією, з бажанням подорожувати, з великою силою волі, та ще й до того забезпечені. Такі подорожі не могли сприяти значним соціально-економічним змінам у відвідуваних територіях, не могли забезпечити й притоку істотних фінансових засобів для збереження територій.

Двадцяте століття привносить кардинальні зміни як в направленість, так і в масштаби подорожей у природу. Особливо популярними вважалися мисливські сафари в екзотичні країни з метою здобути найбільші мисливські «трофеї» – слонів, носорогів. У п'ятдесяті роки більш популярними стають вже фотосафари.

З розвитком організованого туризму одним з перших його напрямків стали саме подорожі у світ природи, тобто природний туризм. У середині ХІХ століття Томас Кук почав організовувати вояжі в Шотландські гори, а в 1863 р. запропонував перше комерційне сходження на Монблан.

Підчас національно-культурного відродження у 1923-1933 рр. в Україні значної ваги набула туристсько-екскурсійна справа, яку підтримували відомі вчені, історики, археологи, етнографи, краєзнавці: М. Грушевський, В. Щербина, В. Артоболевський, Д. Щербаківський, М. Біляшівський, С. Русова, В. Дроздов та багато інших, які намагалися за допомогою широкого застосування екскурсій просвітити народ, відродити його історичну пам'ять, сприяти національному

духовному розвитку. У жовтні 1924 р. у Львові засноване краєзнавчо-туристське товариство «Плай». Статут «Плаю» передбачав поширення діяльності товариства на всю територію Львівського, Тернопільського, Станіславського та Краківського воєводств. Метою діяльності організації декларувалося «дослідження рідного краю та інших земель, розповсюдження зібраних про них відомостей, нагромадження і опрацювання наукових та туристичних матеріалів». Важливим внеском у розвиток основ екологічного туризму в контексті пізнання та збереження природи рідного краю стала видавнича діяльність товариства. В лютому 1925 р. як безоплатний двотижневий додаток до газети «Новий час» вийшов перший номер «Туристики і краєзнавства», редактором якого став І. Крип'якевич. Часопис вміщував матеріали природознавчого, археологічного й етнографічного характеру, звіти про діяльність товариства, хроніку краєзнавчого життя, публікував матеріали, присвячені окремим місцевостям Галичини, а також нариси з історії туризму та краєзнавства. Напад фашистської Німеччини на Польщу і початок Другої світової війни припинив діяльність туристських товариств на західноукраїнських землях.

Після другої світової війни туристична індустрія поширюється по всьому світу. Технічна революція в транспорті і комунікаціях зробила доступними для масового туризму найвіддаленіші природні куточки. У сімдесяті роки на зміну подорожам людей заможних приходять туризм населення із середнім і навіть невисоким достатком, розвивається молодіжний туризм, піші, кінні походи, гірські сходження, гірськолижний спорт, сплави по річках та ін.

У шістдесяті роки ХХ в. виникає усвідомлення глобальних наслідків діяльності людини і суспільна увага до навколишнього середовища, особливо в індустріальних країнах, надзвичайно зростає. Величезну популярність набувають телепередачі про природу і подорожі. Виникає інша тенденція туризму, на противагу виснажуючим його формам. З'являються тури «за спеціальними інтересами» – сафарі для спостереження за птахами, треки на верблюдах, піші походи в цікаві природні куточки під керівництвом кваліфікованих гідів.

Даний період і знаменує народження принципово іншого типу мандрівника, дивним чином зробившого всю індустрію туризму більш дружньою до навколишнього середовища, – екотуриста (Ceballos-Lascurain, 1993).

Отже, виникненню поняття «екотуризм» сприяло декілька тенденцій.

По-перше, туризм став однією з найбільших глобальних економічних активностей. Кількість відвідувачів природоохоронних територій по всьому світу настільки зросла, що потенційний збиток, який вони могли завдати природним екосистемам, став викликати серйозну заклопотаність. У той же час, стало очевидно, що при раціональній організації туризм може забезпечити реальну фінансову підтримку охорони природи і підвищити значимість тих природних ділянок, які повинні зберігатися в первозданному вигляді. Фахівці в галузі навколишнього середовища стали присвячувати чимало досліджень того, як змусити туризм «працювати» на охорону природи, щоб таким чином охоронювані території могли «платити за себе».

По-друге, стало очевидно, що успіх природоохоронних дій немислимий на основі одних лише «заборонних» заходів, особливо, якщо вони спрямовані проти інтересів місцевого населення. Необхідно, щоб місцеві жителі стали партнерами у цій діяльності, і щоб дбайливе ставлення до природи було для них економічно вигідно. І знову таки, ключову роль в цьому може зіграти туризм.

По-третє, відбулася зміна пріоритетів і в напрямленнях туристів. Все більше людей, особливо в розвинених індустріальних країнах, стали прагнути з міст в куточки відносно непорушеної природи. На противагу традиційному «пляжно-курортного» відпочинку, зріс попит на тури активно-пізнавальної спрямованості.

Так, на стику найважливіших природоохоронних, економічних і соціальних проблем сучасності виникла концепція екологічного туризму як одного з найважливіших засобів сталого розвитку природних територій.

Отже, можна дійти висновку, що з усього різноманіття визначень екологічного туризму у них є декілька спільних рис: це відповідальні подорожі в природні зони, основою яких є турбота навколишнє середовище і внесення внеску в його збереження, при повазі і підтримці культури та побуту місцевого населення.

Як бачимо, екологічний туризм пройшов довгий шлях розвитку від свого виникнення аж до сучасного міцного закріплення на світовому туристичному ринку, що дає можливість вирішити ряд найважливіших екологічних, природоохоронних, економічних та соціальних проблем сьогодення.

12.5. Економічна ефективність і немонетарні переваги екотуризму.

За даними ЮНВТО, найбільше міжнародних подорожей у природу характерні для Азіатсько-Тихоокеанського туристського регіону.

У той же самий час майже такими ж темпами зростає кількість учасників мисливських і рибальських турів. Наприклад, в Міжнародний клуб сафарі (SCI), що є найбільшою світовою мисливською організацією, щорічно вступає близько 500 нових членів.

Згідно з даними Світової Ради по туризму та екскурсіях (WTTC) і Всесвітньою туристською організацією, туризм на сьогодні є найбільшою і найбільш динамічною індустрією світу. Якщо в 1950 р. кількість міжнародних туристських поїздок становило 25 мільйонів, то в 2004 р. воно перевищило 760 млн. (з щорічними темпами приросту близько 10%). У 2020 р., за прогнозами експертів, глобальна туристична індустрія досягне рівня 1,56 млрд. міжнародних поїздок. Будучи найбільшим сектором бізнесу у світовій економіці, індустрія подорожей і туризму забезпечує більше 230 мільйонів робочих місць. У 2010 р. туристична індустрія принесла більше трильйона доларів США. З них 47 % припадають на країни, що розвиваються, де туризм є одним із основних джерел доходів і двигунів розвитку.

У більш ніж 150-ти країнах світу (тобто в чотирьох з п'яти) туризм входить у п'ятірку найважливіших статей експорту, при цьому для однієї третини країн, що розвиваються він є провідною галуззю. Для сорока найбідніших країн світу туризм є другим за значимістю джерелом зарубіжної валюти після експорту нафти. В останні роки в країнах, що розвиваються міжнародний туризм зростає на 9,5 % щорічно (у порівнянні до 4,6 % у всьому світі).

За оцінками експертів з Програми ООН з навколишнього середовища (UNEP) найбільший розвиток туризму спостерігається на збережених світових територіях дикої природи і по сусідству з ними. Природний та пригодницький туризм складають два найбільш швидко зростаючих сектора в індустрії туризму. Існують різні оцінки частки природного туризму на світовому туристичному ринку. Цифра, яка найчастіше з'являється в спеціальній літературі, оцінює цю частку в 7 %. Однак, за іншими оцінками, в ряді регіонів туризм, пов'язаний з

відвідуванням місць дикої природи, в середньому становить близько 20 – 60 % від загальних обсягів міжнародного туризму.

За даними Міжнародного товариства екотуризму, починаючи з 1990-х рр. темпи зростання екотуризму складають 20 – 34 % в рік; в 2004 – 2008 рр. він розвивався більш ніж в три рази швидше, ніж туристична індустрія в цілому. На міжнародному ринку екологічний туризм за темпами зростання давно обійшов сектор пляжного туризму, який досяг піку своєї стабільності з незначними темпами щорічного приросту. За прогнозами експертів ВТО, «туризм, пов'язаний з придбанням нового досвіду» (охоплює такі сектори, як природний і екотуризм, культурний, «м'який» пригодницький, сільський і аборигенний туризм) буде зберігати швидкі темпи зростання протягом найближчих двадцяти років.

Аналітики пророкують збільшення кількості «еко»-курортів і «еко»-готелів, підвищення споживчого інтересу до екологічних турпродуктів, а також бум в секторі природного туризму.

Один з найбільш швидко зростаючих видів природного туризму, особливо в Північній Америці, – тури по спостереженню птахів, або бердвотчінг. За різними оцінками, щорічно в них бере участь від 30 до 78 мільйонів людей, що приносить відвідуванню ними країнам істотний дохід – 78 мільярдів доларів. За даними Служби риби та дичини США, тільки в Північній Америці економічні надходження від цієї діяльності складають більше 20 мільярдів щорічно! У Коста Ріці саме потік бердвотчерів пов'язані з цим доходи послужили стимулом для реалізації місцевих ініціатив з охорони зникаючих дощових лісів Монтеверде.

Наступний приклад ілюструє соціально-економічне значення екотуризму в межах однієї конкретної країни. У Канаді подорожі в дику природу складають близько однієї чверті від загального обсягу внутрішнього туризму. За рахунок податків від природного туризму уряд цієї країни отримує більш ніж в 5 разів більше коштів, ніж щорічно вкладає в програми з охорони дикої природи. У деяких країнах, що розвиваються подібне співвідношення виявляється навіть більшим. Таким чином, екотуризм може стати серйозною фінансовою підтримкою для проведення природоохоронних заходів.

Природний туризм здатний внести істотний внесок в національну економіку і дати країні життєво важливі ресурси. Так, національний парк ДесВолканс (Руанда) не тільки дозволив зберегти популяцію гірських горил і всю територію від експансії фермерських господарств, але і, будучи найвідомішим в світі туристською пам'яткою, став третім найбільшим джерелом припливу іноземної валюти в країну. З 1976 по 1980 рр. доходи від туризму в парку були нижче, ніж вкладення, але потім ситуація кардинально змінилася. У 1989 р. витрати склали менше 200 000 USD, у той час як доходи перевищили 1 мільйон USD. Кількість бажаючих побачити гірських горил в національному парку ДесВолканс настільки перевищило допустимий ліміт (24 людино-дня), що уряд прийняв рішення збільшити плату за відвідування до 200 USD на людину за годину. Виручені кошти дозволили оплатити витрати на природоохоронні цілі (зокрема, найм інспекторів та гідів), а також інші послуги. Туризм «до горил» виявився настільки вигідним, що доходи від нього використовувалися для фінансування діяльності цілого ряду інших організацій. Така ситуація тривала до тих пір, поки громадянська війна в країні не скоротила потік відвідувачів національного парку.

За даними ООН і ЮНВТО, за останні 20 років значно збільшився потік туристів в країни, що розвиваються – в ті з них, які відрізняються найбільш різнобарв'ям екосистем, багатством флори і фауни. Особливу перевага в даному плані мають політично стабільні регіони. У цих країнах екотуризм генерує величезний обсяг доходів. У малих країнах, таких як Кенія, Еквадор, Коста Ріка, Непал, він є головним джерелом доходів у твердій валюті.

Значимість доходів, одержуваних від природного туризму в конкретних країнах, у великій мірі залежить як від масштабів власне туристської діяльності, так і від специфіки цих країн, від ступеня розвитку (диверсифікації) їх економіки. Залежності від цих чинників, при одному і тому ж обсязі туризму в одній країні дохід може бути значущим на національному рівні, а в інших – несуттєвим. Так, наприклад, відносно невеликий потік природних туристів послужив причиною суттєвого прогресу в економіці Руанди і Домініки. У той же час, в Мексиці аналогічну кількість туристів не відіграє суттєвої економічної ролі. При цьому в

країнах, де потік екотуристів в цілому відносно невеликий, екотуризм може відігравати важливу роль в економіці окремих регіонів або місцевостей.

В силу відносно більш обмежених масштабів екотуризму в порівнянні з іншими видами туризму, його соціально-економічна значимість найбільше висока саме на місцевому та регіональному рівнях. Таким чином, об'єкти та території природно-заповідного фонду можуть стати джерелом гордості для своїх регіонів, даючи робочі місця місцевому населенню і забезпечуючи доходи в місцеву економіку.

Яскравим прикладом може служити національний парк Галапагоські острови, де туризм є важливим джерелом доходу не тільки для самого парку, але й для всього регіону. Крім того, частина коштів, одержуваних парком Галапагос від розвитку туризму, направляється на потреби інших охоронюваних територій, які отримують невеликий прибуток.

Однак роль екотуризму аж ніяк не вичерпується прямими фінансовими надходженнями. Не менш важливі так звані немонетарні переваги, які не завжди можливо оцінити економічно, або які лише побічно виражаються економічними категоріями. До них відносять:

- створення нових робочих місць;
- екологічна освіта;
- підвищення культурного рівня населення;
- розвиток інфраструктури;
- підйом економіки відсталих районів.

Особливе значення серед немонетарних переваг розвитку екотуризму мають різні аспекти охорони природи. Наприклад, в країнах, що розвиваються екотуризм нерідко є альтернативою мало ефективному сільському господарству, мисливству, збиранню, лісозаготівлі, розробці корисних копалин, розвитку масового курортного туризму та ін. Останні приносять швидкий і, на перших порах, високий дохід – на відміну від екотуризму, на становлення якого потрібні час і чималі витрати. Однак стійкість використання ресурсів при цих видах господарювання невелика, що приводить до їх швидкого виснаження і деградації. У таких випадках, навіть якщо екотуризм не є високо прибутковим

підприємством на місцевому рівні, держава нерідко стимулює його розвиток шляхом дотацій, податкових та інших пільг, оскільки непрямі його переваги на регіональному та національному рівні роблять його розвиток кращим.

Прямо чи опосередковано екотуризм робить сильний вплив на розвиток багатьох інших галузей економіки, на охорону навколишнього середовища та природних ресурсів, приватне підприємство та ін.

Таким чином, хочемо ми цього чи ні, екотуризм сьогодні ігнорувати неможливо.

Останнім часом, у зв'язку з розвитком міжнародної концепції сталого розвитку, роль екологічно стійкого туризму все більше зростає. І якщо в «Порядку денному на 21 століття», в Рамкову угоду про зміну клімату та в Конвенції з біологічного різноманіття екотуризм ледве згадується, то до теперішнього часу він став уже предметом декількох важливих (хоча і не мають директивного характеру) офіційних міжнародних декларацій (Програма UNEP по навколишньому середовищу (1995 р.), «Хартія сталого туризму ЮНЕСКО» (1995 р.), «Декларація сталого розвитку туризму» (1997 р.). Найбільш важливою ініціативою в цьому плані є «Берлінська декларація – біологічне різноманіття і стійкий туризм» (1997 р.).

Отже, можна стверджувати, що основною метою екотуризму є запобігання негативним впливам на природу; підвищення мотивації для туристів до участі в соціально-культурному розвитку регіонів, а також для охорони природи та економічного збагачення місцевого населення.

12.6. Внесок екотуризму в соціально-економічний розвиток регіонів.

Досвід зарубіжних країн показує, що розвиток природного туризму може викликати різноманітні наслідки на місцевому, регіональному та національному рівнях, спектр яких – від дуже сприятливих до руйнівних. На кожному з цих рівнів економічні, екологічні та соціальні наслідки туризму можуть суттєво відрізнятися в залежності від його масштабів, рівня розвитку та диверсифікації місцевої економіки, культурних особливостей країни або регіону. Крім цього,

дуже важливим моментом є характер і тип природного туризму, який розвивається в регіоні.

Хоча багато країн (особливо, які розвиваються) отримують значні переваги від міжнародного природного туризму, залежність від нього – ризикована стратегія. Туризм є нестабільним джерелом доходів, схильним до впливу різноманітних чинників, які не піддаються контролю. Наприклад, туристська галузь може бути значно підірвана політичними змінами, природними лихами, флуктуаціями курсів валют або відсутністю належного планування. Причому роль цих "зовнішніх" чинників тим сильніше, чим більшу частку економіки забезпечує туризм.

Щоб уникнути економічних проблем регіони і тим більше цілі країни не повинні повністю покладатися на доходи від туризму. Необхідна диверсифікація економіки і розвиток різних галузей господарства.

Іншою поширеною проблемою, пов'язаною з природним туризмом, є його сезонний характер. Існують пікові сезони і сезони спаду туристичної діяльності. Це означає, що готелі, транспорт та інші об'єкти інфраструктури туризму, а також персонал залишаються незайнятими значну частину року. Крім того, в сільських районах пік туристського сезону нерідко збігається з розпалом збору врожаю та інших важливих робіт. Однак туризм може бути вельми вдалим доповненням до інших видів діяльності місцевих жителів, особливо якщо пікові періоди туризму та сільськогосподарські роботи відмінні у часі. Особливо це відноситься до сільських місцевостей, де проблема постійної зайнятості протягом усього року стоїть не так гостро, як в містах.

Приплив твердої валюти в країну / регіон

Вплив, який в підсумку має туризм на соціально-економічну сферу, значною мірою залежить від «ефекту мультиплікатора» або «множинного ефекту» – тобто ступеня, в якій первинні доходи, одержувані від туризму, продовжують «обертатися» у місцевій економіці і з кожним «витком» генерують нові доходи. Наприклад, якщо водій туристського автобуса витрачає зароблені гроші на покупку бензину, продуктів та інших товарів місцевого виробництва, тим самим економічна діяльність йде як би по спіралі. Величина «множинного

ефекту» від екологічного туризму залежить від ступеня «витоку» отримуваних доходів з місцевої економіки в результаті податків, купівлі імпортованих товарів і послуг тощо.

Економічні переваги туризму в деяких країнах, особливо що розвиваються, нерідко залежні, оскільки подібні підприємства включають істотні «витоки» доходів з країни. Це пов'язано з використанням імпортованих товарів для забезпечення туристів, переважанням іноземних туроператорів і фірм на туристському ринку, низькою часткою місцевого населення серед зайнятих у сфері туризму. До цього треба додати необхідність витрат на рекламу і маркетинг за кордоном, повернення сум, вкладених іноземними інвесторами тощо.

Таким чином, хоча туризм і приносить цінну для країни іноземну валюту, істотна її частина знову залишає країну (табл.13.6.1). В економіках менш розвинених країн такі «витоки» досить значні, оскільки їм у туристичному бізнесі доводиться використовувати багато імпортованих товарів, що відносяться до «індустрії розкоші». За оцінками Світового банку, 55 % валового доходу від туризму в країнах, що розвиваються повертається назад в розвинені країни. Чим менше аналізована територія по площі і чим нижче рівень її економічного розвитку, тим вище виток при кожному циклі витрат. За відомостями Світового Інституту ресурсів, в Зімбабве залишається тільки 10 % коштів, виручені від природного туризму, а в регіоні Аннапурна в Непалі – навіть менше 10 %. У той же час, слід зазначити, що в країнах з більш високим рівнем розвитку економіки (в тому числі в країнах з перехідною економікою) «витоки» валюти, викликані імпортом, є мінімальними.

Таблиця 13.6.1

Типовий розподіл доходів від туризму

Доходи від туризму	
Покидає регіон	Залишається в регіоні
Дохід іноземних інвесторів, транснаціональних корпорацій	Дохід місцевих підприємців, власників інфраструктури
Витрати іноземних турагентств на розробку турпродукту, маркетинг і рекламу, транспорт до місця проведення турів	
Імпорт з-за кордону: Продукти харчування	Заробітна плата місцевого персоналу

Енергія Технологія Будматеріали Інфраструктура Системи комунікації Менеджери середньої і вищої ланки Персонал Промислові товари Послуги	
	Продукти харчування Товари та сувеніри місцевого виробництва Плата за підтримку об'єктів інфраструктури

Внесок туризму в економічний розвиток регіону тим вище, чим більше в ньому використовуються продукти і матеріали місцевого виробництва, а також місцевий персонал. Зрозуміло, це можливо за умови, що економіка відвідуваних регіонів достатньо розвинена, щоб забезпечити для туристів базовий набір товарів і послуг місцевого виробництва. Іншими словами, туристи, під час своєї подорожі зупиняються в готелях, якими володіють і управляють (і обслуговують) місцеві жителі, що використовують в основному місцеві продукти, забезпечать більше доходу в місцеву економіку, ніж ті, хто споживає в основному імпортові послуги та предмети розкоші, так само як ті, хто споживає дуже мало товарів і послуг, або ж зовсім ними не користується («дикий» туризм).

У ряді держав робляться спеціальні заходи по утриманню доходів у країні. Найбільш поширеними з них є стягнення податку на користування землею з приватних організацій і введення системи вхідних плат і такс з туристів, при якій передбачені пільги для місцевих жителів і організацій. У деяких регіонах введений аукціон продаж прав на ведення певної діяльності та ліцензування державою приватних підприємств у сферах харчування, транспорту, торгівлі, екскурсійного обслуговування. З підприємств, побічно пов'язаних з природним туризмом (великі готелі, транспортні фірми, ресторани), може стягуватися податок на охорону природи та на користь місцевого населення.

Хотілося б ще раз відзначити, що екологічні туристи найбільш охоче використовують місцеву продукцію і послуги. Як було згадано для багатьох мандрівників з індустріальних країн з високим рівнем урбанізації одним з привабливих моментів є можливість побувати в незайманих природних куточках і приєднатися до «примітивних» умов життя, що представляє різкий контраст з їх повсякденним комфортабельний міським середовищем. Таким чином, прихильники природного туризму не потребують умови проживання, харчування та розвагах за стандартами розкоші, як інші групи туристів.

Зростання добробуту місцевого населення

Туристська діяльність стимулює розвиток інших галузей – в першу чергу, сільського господарства, легкої промисловості, виробництва будматеріалів. Доходи від туризму дозволяють більш ефективно використовувати ресурси і застосовувати більш сучасні технології (купувати нове обладнання, використовувати рідке пальне замість дров, підвищити освітній рівень, і, тим самим, якість трудових ресурсів та ін.). Все це дає значний імпульс для розвитку економіки та зростання добробуту місцевих жителів, особливо в районах, віддалених від великих індустріальних центрів, з традиційно низьким рівнем економічного розвитку.

Туризм має широкі зв'язки з іншими сферами економічної діяльності, і таким чином, побічно впливає на створення робочих місць і доходів, що в свою чергу бореться з бідністю. Залучення інвестицій, розширення сектора послуг, підвищення ступеня диверсифікації економіки призводить до розвитку більш сучасної інфраструктури, яка використовується не тільки туристами, але і місцевими жителями.

Проте в деяких країнах приплив багатих туристів призводить до підвищення цін на місцеву продукцію і послуги, нестачі основних товарів і продуктів, що негативно відбивається на місцевих жителях (особливо на тих, хто безпосередньо не зайнятий в туристичній діяльності). Конкуренція за ресурси з місцевим населенням – одна з основних проблем, що вимагають нагального вирішення. Тим більше, що, у зв'язку з доданням територіям статусу охоронюваних, місцевим жителям нерідко доводиться відмовлятися від

традиційних для них видів природокористування. Компенсацією може служити залучення їх на новостворювані робочі місця, грошові виплати, нова інфраструктура. Одне з головних завдань тих, хто займається плануванням екотуризму (а також туризму в цілому) – створити таку програму, яка дозволила б місцевим жителям отримувати реальні переваги від розвитку туризму.

У ряді випадків туризм збагачує лише вузьке коло і без того найбільш багатих місцевих членів, в той час як малозабезпечені стають ще біднішими, поглиблюється соціальне розшарування. Це може настроювати місцевих жителів проти розвитку туризму.

Слід ретельно продумувати ці аспекти при організації економічних взаємодій на місцях. Непродуманий розвиток природного туризму, особливо в країнах, що розвиваються, може нести в собі потенційні конфлікти на місцевому рівні, які порушують питання землекористування і прав на землю.

Створення великих природоохоронних територій з метою розвитку на них туризму інколи призводить до сутичок з місцевими жителями, а в деяких випадках навіть до їх виселенню з споконвічних земель. Один з найяскравіших прикладів, коли місцеве співтовариство було виселено, щоб на його території створити природний парк – історія племені масаїв.

Створення робочих місць для місцевого населення

На сьогодні туризм – одна з сучасних індустрій з найбільш високою можливістю створення робочих місць.

Туризм також створює частину кваліфікованих робочих місць для вирішення різних завдань (гіди, менеджери в сфері туризму і охорони природи та ін.). Недостача кваліфікованих працівників призводить до «імпорту» управлінського персоналу.

Велика кількість створюваних робочих місць для працівників з низькою кваліфікацією не завжди є негативним чинником, оскільки вони заповнюються місцевими жителями, які не мають високого освітнього рівня.

Туризм створює головним чином малооплачувані, сезонні робочі місця, що не дають можливості для росту кваліфікації.

Кваліфіковані робочі місця часто недоступні для сільського населення, і у нього не вистачає вмінь і фінансових засобів, щоб вести самостійний бізнес.

Національний парк **Ройял Читван** в Непалі є прикладом високого рівня розвитку екологічного туризму за мінімальної підтримки місцевих жителів. У 1994 р. національний парк прийняв більше 60 тис. туристів, проте фінансові надходження на потреби місцевого населення при цьому були мінімальними і обмежувалися селами, розташованими поблизу від головного входу в парк. З 87 тис. місцевих жителів працездатного віку, що живуть в околицях парку, безпосередньо в індустрії екотуризму були зайняті близько 1000 чоловік. Тільки 6 % місцевих сімей отримувало безпосередній або непрямий дохід від екотуризму, при цьому середній рівень такого доходу становив усього 600 доларів за рік.

У Звіті Світового Інституту ресурсів наводиться кілька прикладів, коли місцеві спільноти отримували вельми істотні соціально-економічні переваги від розвитку природного туризму. Так, наприклад, в заповіднику Монтеверде в Коста Ріці вісім місцевих мешканок організували кооператив для продажу виробів народних промислів, вироблених на місці. Незабаром вони досягли великих продажів і за місцевими мірками отримували досить істотний дохід.

Вплив на сферу культури

Туризм сприяє посиленню культурної самосвідомості місцевого населення та сприяє взаєморозумінню між народами.

«Впроваджуючи» іноземні цінності і моделі поведінки, туризм в країнах, що розвиваються нерідко руйнує традиційне соціальне і культурне середовище і підсилює суспільну нерівність.

Вторгнення цивілізації може значно змінити традиційний спосіб життя корінних народів. Різні аборигенні суспільства володіють різним ступенем «стійкості» проти таких змін. Деякі народи, наприклад, африканське плем'я масаїв, активно протидіють впливу західної культури. Інші значно більш сприйнятливі і нерідко намагаються включати в свої власні традиції чужорідні елементи. Нерідко під впливом змін, які несе з собою туризм, корінні народи відходять від своїх культурних коренів, має місце стандартизація (або, як ще

кажуть, «вестернізація») культур. За свідченням Вестерн, туризм може зруйнувати стародавню культуру і привести до краху традиційну місцеву економіку.

Особливо схильні до такого ризику народності, більш вразливі в економічному і політичному плані. Втрата багатьох етнографічних засад і традицій, що є також цінним ресурсом для туризму, може бути непоправна. Тому при плануванні екотуризму, поряд з охороною природних екосистем, особливе місце приділяється охороні культурно-етнографічних особливостей.

Соціальні та культурні трансформації відносяться до найбільш широко поширеного ефекту туризму в цілому, які особливо важко оцінити. Однак подібні масштабні зміни викликаються в значній мірі і іншими чинниками, такими як телебачення або урбанізація. З іншого боку, форми туризму, контрольовані місцевими суспільством, можуть навіть послужити зміцненню традиційних культур у віддалених територіях.

Наприклад, вартий на увагу унікальний проект розвитку туризму в Західній Африці на базі простих жител для туристів, побудованих з традиційних матеріалів і обслуговуються місцевими жителями. Цей дуже успішний проект не тільки не зажадав великих капіталовкладень, але також забезпечив доходи в місцеву економіку від всіх аспектів туристичної діяльності – від транспортування, для якої широко використовувалися каное місцевих жителів, до організації харчування (страви традиційної кухні з місцевих продуктів).

Наведений вище приклад відносяться до країн і регіонів, де значний розвиток отримує класичний екотуризм серед відносно дикої природи або на охоронюваних територіях. Однак природний туризм у відносно освоєних місцевостях або навіть в культурних ландшафтах Західної Європи (наприклад, у ряді альпійських районів), який можна віднести до екотуризму в його широкому трактуванні, також надає потужного і вельми позитивно впливає на соціально-економічний розвиток цих місцевостей.

Іншим прикладом може служити історія розвитку екологічних форм туризму на острові Маврикій. Це невеликий острів вулканічного походження, розташований в тропічному поясі Індійського океану з дуже обмеженими

земельними та лісовими ресурсами, малопродуктивними прибережними морськими екосистемами і населенням численністю близько 1 млн. чоловік.

До початку 70-х років основою економіки острова було сільське господарство, не забезпечувавши місцевому населенню стійких доходів і прийняттого прожиткового мінімуму. У наступне десятиліття на острові почав розвиватися туризм, орієнтований переважно на рекреаційні ресурси берегової зони – піщані пляжі і тепле море. Потік туристів на острів має явну тенденцією до його збільшенню. Однак, обумовлене це процесом розвитку економіки острова (будівництво, виникнення робочих місць) супроводжувалося характерними негативними явищами – такими як забруднення прибережних морських вод, деградація традиційного с/г тощо.

Тому влада острова, що стала незадовго до того самостійною державою, взяли екологічно орієнтовану стратегію сталого розвитку туризму. У відповідності з цією стратегією для туризму було виділено три прибережні території, сумарна площа яких складає тільки 40 % берегової зони. Інша її частина або використовується в традиційному господарстві, або являє собою природоохоронну територію. У туристських зонах дозволяється будувати готелі тільки з екологічних матеріалів і тільки в місцевому архітектурному стилі. Готелі повинні бути не більше 12 метрів заввишки і не більше, ніж на 200 чоловік кожен. Розвиток транспортної мережі, пов'язаної з готелями, суворо контролюють. Обов'язковим є створення очисних споруд. Використання морських біологічних ресурсів самими туристами заборонено.

12.6. Географія міжнародного природного і екотуризму.

Турпродукт зарубіжних фірм, що пропонують тури в природу, в тому числі екотуризм, відрізняються великою різноманітністю з точки зору географії подорожей. Головний чинник, який визначає особливості географії екотуризму – наявність привабливих малозмінених природних комплексів. Велика кількість екотуристів приваблюють території з максимальним біорізноманіттям – екваторіальні і тропічні ліси, савани і гірські місцевості.

У міжнародному природному туризмі основними регіонами, генеруючими

попит, є Західна Європа та Північна Америка.

Навпаки, найбільш відвідувані екотуристами території знаходяться в країнах, які розвиваються: Латинській Америці, Азії та Африці, а також Австралії та Океанії. Це відрізняє екотуризм від масового туризму, переважна більшість потоків якого спрямовується з розвинених країн світу в нерозвинені.

Істотний вплив на географію попиту і пропозиції в екотуризмі надають соціально-економічні та політичні чинники. Часто ці чинники обмежують географічне поширення екотуризму в країнах з реакційними політичними режимами, закритою економікою і низьким рівнем економічного розвитку, що не дозволяє «підняти» екотуризм.

Як свідчать результати соціологічного опитування, проведеного Німецьким Інститутом Вивчення Вільного Часу в державах ЄС, найбільше подорожуючих хвилюють наступні проблеми:

- ↳ війна, неспокій, політична нестабільність (74%);
- ↳ екологічні проблеми (57%);
- ↳ хвороби та епідемії (55%);
- ↳ природні катаклізми та катастрофи (49%);
- ↳ злочинність (44%).

У масштабі всесвітньої географії турів подорожуючий, що виявляє інтерес до природного і екологічному туризму, віддає перевагу країнам в яких політична ситуація стабільна протягом багатьох років.

Географічне положення країни впливає на переважання туристів з тих чи інших країн і регіонів. Так, в Карибському басейні, Латинській Америці і Тихоокеанському регіоні переважають туристи з Північної Америки, в Африці і Південній Азії – європейці. У багатьох колишніх колоніях значну частину туристів складають піддані їх колишніх метрополій. Наприклад, в Кенії переважають туристи з Великобританії, вони ж складають велику частку в Австралії, Індії, Нової Зеландії. На Мадагаскарі та Маврикії переважають туристи з Франції.

Давайте розглянемо світові екотуристичні центри.

Азіатський регіон займає істотне місце в пропонованих програмах

подорожей, увійшли у вибірку європейських операторів природного та екологічного туризму. Найбільш популярними серед пропонуванних напрямків є Китай, Індія і Непал.

В Азії виділяється *Непал*, популярність якого різко зросла за останні роки. Це пов'язано перш за все з розташуванням на території Непалу восьмитисячника.

Національний парк Сагарматха знаходиться в Гімалаях на території Непалу, на північний схід від столиці Катманду. Статус національного парку привласнений в липні 1976 р.

Парк складається в основному з важкопрохідних земель і ущелин Верхніх Гімалаїв. Висота територій коливається від 2845 м (Монжо) до 8848 м (гора Джомолунгма) над рівнем моря.

На території парку знаходяться наступні вершини (з них 3 восьмитисячники).

(*Джомолунга* («*Мати Всесвіту*»), *Сагарматха* або *Еверест* - вершина земної кулі, розташована в Гімалаях на кордоні Китаю і Непалу. Її висота становить 8844 метри над рівнем моря.

Національний парк Аннапурни – природоохоронна територія в Непалі, що включає в себе гірський масив Аннапурна і прилеглі до нього території.

Парк був заснований в 1986 р. в рамках проекту Національного фонду охорони природи.

На території національного парку проживає понад 100 тис. осіб, що представляють різні культурні і лінгвістичні групи. У парку мешкає 163 види тварин і 474 видів птахів, зростає 1226 видів рослин.

Аннапурна (8091 м) – десята за висотою вершина світу, найнебезпечніший восьмитисячник.

Різноманітність природних ландшафтів, багатий тваринний і рослинний

світ привертають до національного парку Аннапурни туристів з різних країн. По території парку проходить популярний туристський маршрут Трек навколо Аннапурни. Більше 60 % любителів пішого і гірського туризму, що приїжджають в Непал, здійснюють походи саме в національному парку Аннапурни.

Суттєве значення має екотуризм в *Таїланді, Індонезії, Шрі-Ланці*, де екзотична природа вдало поєднується з цікавими культурно-етнографічними об'єктами. Важливу роль може отримати екотуризм в *Індії*.

Національний парк Джім-Корбетт – найстаріший національний парк в Індії, названий на ім'я мисливця і пізніше захисника природи Джіма Корбетта, що зіграв ключову роль у створенні парку. Парк отримав статус національного в 1936 році. Він розташований в окрузі Найнітал штату Уттаракханд та служить одною з природоохоронних територій, де зберігається популяція бенгальського тигра, що знаходиться під критичною загрозою, збереження цього виду є головною метою індійської природоохоронної ініціативи Проект Тигр.

У парку представлені досить різноманітні типи рельєфу, зокрема пагорби, заболочені низовини, річки, долини та велике озеро. Висоти варіюють від 400 до 1200 м над рівнем моря. Узимку ночі тут холодні, але дні завжди теплі. Погода переважно сонячна, за виключенням періоду дощів, що триває з червня по вересень.

Парк відноситься до екологічного регіону Тераї, що простягнувся уздовж півніжжя Гімалаїв. Щільні вологі тропічні ліси парку вкривають близько 73 % площі парку. Ще 10 % площі приходить на луки. У парку є біля 110 видів дерев і 378 видів інших рослин, 50 видів ссавців, 580 видів птахів, 25 видів плазунів.

Джім-Корбетт завжди привертав велику кількість екотуристів та любителів дикої природи. Але наявність великого числа туристів робить важкою проблемою підтримку балансу його екосистеми. Зараз туристична активність дозволена лише на певних ділянках, що дає можливість відвідувачам побачити красу парку, але мінімально загрожує місцевій флорі та фауні. Останніми роками число відвідувачів продовжує зростати, за оцінками зараз воно досягає 70 тис. чоловік на рік, як з Індії, так і з інших країн світу. Однак стрімке зростання населення постійно підсилює антропогенний прес на природні ресурси країни,

що веде до їх погіршення та втрати ресурсів екотуризму.

Джим Корбетт (1875 - 1955)

Джим Корбетт був фото- і кінолюбителем. Після виходу на пенсію він став писати книги про природу Індії, полювання на звірів-людодоїв і життя народу Британської Індії. Також Корбетт активно виступав за захист дикої природи Індії. У його честь в 1957 році був названий національний парк.

Національний парк Долина Квітів - національний парк, розташований в Західних Гімалаях. Парк найбільш відомий своїми альпійськими луками, де росте велика кількість ендемічних квітів. Також тут мешкає багато рідкісних видів тварин, зокрема гімалайський ведмідь, сніжний барс, бурий ведмідь та блакитний баран.

У **Латинській Америці** та **Карибському регіоні** екотуризм розвивається поряд з іншими видами туризму. Він є основним видом туризму в **Еквадорі, Белізі**, важливим сектором туризму - в **Мексиці, Венесуелі, Перу**, в **острівних країнах** Карибського басейну. Великий потенціал має **Бразилія**, де, однак, розвитку екотуризму приділяється недостатня увага оскільки активно вирубується амазонська сельва, що призводить до втрати цінних природних та етнографічних ресурсів. Перспективний для розвитку екотуризму Андійський регіон.

Національний парк Лос-Гласьярес – національний парк в Аргентині, розташований в провінції Санта-Крус.

Площа парку становить 4459 км². В 1981 році парк був включений до списку ЮНЕСКО. Сам національний парк був створений в 1937, це другий за розміром парк Аргентини.

Територія парку на 30 % вкрита льодом. Цей льодовиковий щит є

найбільшим за межами Антарктиди і Гренландії. У решті районів світу льодовики починаються на висотах від 2500 м над рівнем моря, але тут вони починаються з висот 1500 м, спускаючись до рівня моря.

*Назва парку (від ісп. *glaciares* – «льодовики») походить від гігантського Патагонського льодовикового щита в Андах, де розташовані 47 великих льодовиків, з яких 13 спускаються в Атлантичний океан.*

Анди стримують велику частину вологи від Тихого океану, що створює сухий степовий клімат на аргентинській стороні хребта, середньорічна температура становить 7,5 °С. У районі мешкають нанду, гуанако, пуми і сірі лисиці, які знаходяться під загрозою зникнення через розвиток тваринництва. У парку також мешкає безліч видів птахів. Між льодовиками і патагонськими степами розташований район родючих земель, де росте ліс, що складається в основному з різних видів беріз. У цих районах мешкають олені і качки.

Національний парк Ігуасу – національний парк в Аргентині та Бразилії. Парк містить одне з найдивовижніших природних чудес Південної Америки - водоспад Ігуасу, оточений субтропічними джунглями. На другому березі річки Ігуасу лежить бразильський парк з такою ж назвою (Національний парк Ігуасу). Обидва парки проголошені об'єктами Світової спадщини ЮНЕСКО, в 1984 і 1986 роках відповідно.

Назва «Ігуасу» походить від слів гуарані або тупі і означає «велика вода». Приблизно половина потоку річки впадає в довгу і вузьку прірву під назвою Горло Диявола (Garganta del Diablo).

Бурхливий розвиток сільського господарства в регіоні фактично (з середини 1980-х років) залишив національний парк ізольованим острівцем дикої природи.

Національний парк Ману – біосферний заповідник і національний парк, розташований в перуанських регіонах Мадре-де-Дьйос і Куско (Перу). До офіційної організації природоохоронної території перуанським урядом, територія парку залишалася недоторканою завдяки своїй недоступності. Парк залишається достатньо недоступним для подорожі до цього дня. У 1977 році ЮНЕСКО надало парку статус БЗ міжнародного значення, а в 1987 році - статус місця Світової спадщини. Це найбільший національний парк в Перу, що покриває територію 15,328 км².

Національний парк Уаскаран – парк, розташований в перуанському регіоні Анкаш, в андійському регіоні Кордильєра-Бланка (Перу). Національний парк Хуаскаран охоплює гірські райони що лежать над хмарами — 27 тутешніх гірських піків перевищують висоту 6000 м. Тут можна бачити глибокі ущелини, льодовикові озера, багатий рослинний світ. Також парк є об'єктом Світової спадщини ЮНЕСКО. У парку мешкає багато рідких та ендемічних рослин і тварин.

Назва парку походить від назви найвищої гори на його території – Уаскаран, висотою 6 768 м (у свою чергу названу на ім'я імператора Уаскара).

Національний парк Коїба – національний парк в Панамі, розташований в округах Монтіхо і Сона панамської провінції Верагуас в 25 хвилинах їзди від міста Панама. Площа парку – 270 125 гектарів, з яких 216 543 га – акваторія. З 2005 року парк входить до списку Світової спадщини.

Національний парк Галапагос – національний парк на території Галапагоських островів, що управляється інститутом Національних парків Еквадору.

У 1959 року уряд Еквадору виділив 97 % площі суші Галапагоських островів для утворення першого національного парку країни. Решта 3 % розподіляється між населеними районами островів Санта-Крус, Сан-Крістобаль, Флореана та Ісабела. В 1979 ЮНЕСКО оголосив Галапагоські острови об'єктом Світової спадщини, призначивши управління парку відповідальним за збереження і охорону природи островів. В 1986 році був створений морський резерв Галапагос, а Національний парк увійшов до Світової мережі біосферних заповідників через свою унікальну наукову і освітню вартості, яку потрібно зберегти навіки.

Вулканічні острови Галапагоського архіпелагу населяють унікальні чорні морські ящірки, маленькі пінгвіни, які живуть у тисячах кілометрах від Антарктики, і гігантські черепахи.

Природа Галапагоських островів залишається добре збереженою, завдячуючи суворим правилам Національного парку. Ці правила встановлюються службою національного парку, а їх виконання забезпечується штатом службовців парку.

Ніякі рослини, тварини або їх залишки, так саме як і інші природні об'єкти, не можуть збиратися або навіть пересуватися з місця на місце (це включає раковини, кістки і шматки деревини).

На острови забороняється завозити будь-які живі істоти, як і перевозити їх з острова на острів.

На острови забороняється завозити будь-які продукти харчування.

Забороняється торкатися або управляти тваринами.

Забороняється годувати тварин. Це може бути небезпечно як для туристів, так і для соціальної поведінки самих тварин і їх звичок.

Забороняється лякати тварин у їх місцях гніздування або відпочинку.

Дозволяється ночувати виключно в межах позначених ділянок.

Забороняється залишати будь-яке сміття на островах або викидати його з човнів.

Забороняється перевертати каміння.

Забороняється купувати сувеніри або об'єкти, зроблені із рослин або тварин островів.

Забороняється відвідувати острови без супроводження офіційного гіда.

Дозволяється відвідувати лише позначені райони островів.

Слід проявляти відповідне відношення для збереження природних ресурсів.

Африка займає третє місце в світі за кількістю трансграничних національних парків. Національні парки Африки зародились в ПАР. Екзотичність та унікальність біоресурсів, низькі тарифи на послуги сприяли

підвищенню популярності африканських парків як місць сафари, фототуризму та інших видів рекреації і природи. В ПАР функціонує національний парк Крюгера, який має довжину 350 км і дає можливість туристам побачити левів, слонів, носорогів, буйволів, зебр, гепардів та інших тварин у живій природі. Парк пропонує туристам 2-3-добові походи.

В Африці екотуризм найбільш розвинений в *Кенії, Танзанії, ПАР*. Крім того, він активно розвивається в таких країнах, як *Ботсвана, Мадагаскар, Маврикій, Намібія, Камерун*. Хороші можливості мають *Заїр, Ефіопія* та ін.

Національний парк “Масаї Мара” заснований в 1974, році, знаходиться на південному заході Кенії у Великій рифтовій долині в 275 від Найробі, на висоті 1650 м над рівнем моря. Площа парку 1 510 кв. км.

Рельєф парку складають в основному луки та пасовища, із сезонними річками, що пересихають. Парк Масаї Мара характеризується чотирма різними видами рельєфу: піщані ґрунти і дрібний чагарник на сході, у південно-східному регіоні переважає акація. Велику частину парку складають пишні луки і ліси навколо річки Мара та відкриті рівнини з рідким чагарником.

У савані і хащах акації уздовж річки Мара, водяться майже всі тварини, що населяють Східну Африку – в парку зустрічається близько 80 видів ссавців і більше 450 видів птахів, серед них 57 видів хижих птахів.

Національний парк Кіліманджаро був заснований в 1973 році і зараз займає 756 кв. км. Підніжжя гори знаходиться на висоті 1829 м над рівнем моря, а пік Кібо – на висоті 5895 м. При такій висоті Кіліманджаро є найвищою африканською горою і найвищою вершиною в світі, по якій можна погуляти. Діаметр основи становить цілих 60 кілометрів. Національний парк Кіліманджаро був включений в Список всесвітньої спадщини в 1987 р.

*Гора Кіліманджаро –
найвища одиночна гора в світі,
що утворилася в результаті
серії вулканічних рухів.*

*В результаті вулканічної
активності утворилися три піки
– Шира, Кібо і Мавензі.*

Всього в семи кілометрах від столиці Кенії розташована невелика савана з високою травою і рідкісними розлогими деревами – **національний парк Найробі**, загальною площею всього 117 кв. км. Відкритий був цей парк раніше багатьох подібних парків Кенії, в 1946 році. Це один з небагатьох парків у світі, де одночасно можна насолоджуватися красою майже незайманої дикої природи і не втрачати з виду силует великого міста.

Тваринний та рослинний світ національного парку Найробі настільки різноманітний, що можна подумати, що знаходишся в серці дикої Африки, а не на околиці багатомільйонного міста. У парку можна побачити левів, носорогів, гепардів, антилоп, жирафів, газелей.

Національний парк Крюгер – найстаріший національний парк ПАР. Розташований на півночі країни і є частиною біосферного резервату Крюгерту-Кеньонс, утвореного в 2001 році.

У 1884 році президент Трансваалю Пауль Крюгер виступив з ініціативою створення природоохоронної зони. У 1898 році на території між ріками Сабі і Крокодиляча був заснований резерват Сабі, на території якої була обмежена полювання. 31 травня 1926 на базі мисливських резерватів був створений парк Крюгер

Австралія і Нова Зеландія давно популярні у туристів завдяки їхній унікальній природі. Величезний потенціал розвитку екотуризму на багатьох островах Тихого океану.

Лідером в екотуризмі є Австралія. На континенті функціонує понад 3 тисяч національних парків і резерватів. Так, парк Какаду приваблює туристів значною

кількістю птахів, крокодилів, кенгуру, собак дінго, ящірок, ігуан. До парку Какаду приєднується місцевість, якою управляють аборигени – Арнем-Ленд, де любителі екзотики знайомляться з наскальним живописом. На півночі Австралії розміщуються національні парки Гейки-Горк, та Уіндяна-Горж. Назву паркам надали каньйони, в яких туристи знайомляться з мистецтвом аборигенів і різноманітним тваринним світом. Національний парк Танел-Крік популярний своїми печерами. На південно-західній частині Австралії функціонує ботанічний сад в місті Перт. Ботаніки усього світу відвідують національний парк Стерлінг-Рендж, де росте понад тисячу видів квіткових рослин.

Справжньою окрасою Північної Території Австралії є **національний парк Какаду**. Площа парку Какаду приблизно дорівнює площі Швейцарії. Крім цього, парк є об'єктом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Парк отримав свою назву на честь племені "Какаду", яке проживає на його території і до цього дня. Це найбільший парк Австралії – його площа складає 19 тис. кв. км. Природна межа парку – грізні, обривисті скелі, заввишки від 400 до 500 метрів. Вони, немов ювелірна оправа дорогоцінного каменю, оздоблюють парк, захищаючи його від негоди.

У парку зареєстровано понад 1700 видів рослин. Тваринний світ представлений 280 видами птахів, 117 видами рептилій, 77 різновидами прісноводних риб, 1000 видами комах і 60 видами ссавців.

Парк Какаду – це унікальний археологічний, природний і етнологічний резерват. Якщо ви відвідаєте цей чарівний куточок землі то, крім можливості захоплюватися красою дикої природи Австралії, ви отримаєте унікальний шанс доторкнутися до древніх відбитків малярної творчості перших людей. В цьому районі знаходяться дві найвідоміші печери з наскальним живописом аборигенів.

Збережені тут зразки вважаються кращими в Австралії і одними з кращих

в світі. Перші знайдені сліди розумного життя в цій частині Австралії свідчать про те, що вона з'явилася тут понад 50 000 років тому. Наскальні малюнки аборигенів і письмена, археологічні та палеонтологічні розкопки кидають певне світло на таємниче і загадкове життя місцевих жителів різних часів - від мисливців-збирачів доісторичних часів до сучасних людей. Вік збережених найбільш древніх наскальних малюнків досягає 18 000 років.

Самобутньою і незвичайною особливістю наскальних малюнків аборигенів Національного Парку Какаду є так званий "рентгенівський" стиль. Місцеві жителі, мабуть, ведені невтомною жагою знань, не задовольнялися пізнанням лише зовнішньої оболонки речей, вони йшли далі, що і відбилося в їхній творчості. У їх малюнках передається не тільки зовнішній вигляд людей і тварин, а й їхні внутрішні органи. Всі наскальні малюнки, письмена і інші сліди стародавньої людини ви з легкістю могли б розглянути і дослідити в Парку. Можливо навіть, якщо ви будете особливо уважні і щасливі, вам пощастить і самому знайти якийсь новий слід, залишений нашими далекими предками безліч століть тому. Це воістину хвилююче заняття – дізнаватися щось нове з давно залишених, слідів життя людини.

Національний парк Улуру-Ката Тьюта – національний парк в Австралії. З 1987 року в списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

*Територію парку
населяють аборигени
анангу, багато з яких в
даний час працюють
провідниками і
екскурсоводами
туристичних груп.*

Частинами парку є знамениті скелі Улуру, а також знаходиться західніше від Улуру в 40 кілометрах Ката Тьюта.

У 1987 році національний парк Улуру-Ката Тьюта був включений до

списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У 1995 парк отримав Золоту медаль Пікассо – вищу нагороду ЮНЕСКО «за збереження природи і культури аборигенів анангу».

Поведінка туристів на території національного парку строго регламентована. За порушення передбачені дуже великі грошові штрафи. Природний ландшафт парку – пустеля. Живуть у ній тварини і рослини створюють єдиний біологічний цикл. Деяких з цих рослин і тварин використовують аборигени як засоби традиційної медицини або їжу.

Рослинний світ Улуру-Ката Тьюта представлений практично всіма видами, що зустрічаються в Центральній Австралії. Деякі з цих рослин вкрай рідкісні і поширені лише на території національного парку. З дерев тут ростуть різні види евкаліптів, акації. Час цвітіння рослин настає взимку і після дощів.

Згідно з дослідженнями геологів, на місці нинішнього національного парку Улуру- Ката Тьюта приблизно 500 мільйонів років тому знаходилося море. Протягом сотень тисяч років на його дні створювалися відкладення з піску і гальки, що перетворилися з часом в піщаник. Відповідно до новітніх здобутків, Улуру не є окремою височиною, але є частиною гірського хребта, що лежить в даний час під поверхнею землі і виходить назовні тільки в Улуру і Ката Тьюта. Обидві ці височини з'єднані між собою під землею в єдину геологічну формацію.

Червона забарвлення скель викликана входять до складу гірської породи мінералом гематит (оксид заліза).

Національний парк Пурнулулу розташований на території австралійського штату Західна Австралія. Заснований в 1987 році, а у 2003 році включений до списку ЮНЕСКО.

Національний парк розкинувся на площі в 200 тис. га на території північно-східної частини Західної Австралії на плато Кімберлі. Рельєф на території парку укрив різноманітний і представлений чотирма основними екосистемами: гірським ланцюгом Бангл-Бангл, який є сильно розітнутим плато з численними формаціями, що утворилися з девонського пісковика; обширними піщаними рівнинами, що оточують Бангл-Бангл; трав'янистою рівниною річки Орд, розташованої в східній і південній частині парку; вапняковими скелями на заході

і сході національного парку.

У перекладі з однієї з мов австралійських аборигенів «Пурнулулу» означає «пісковик».

Національний парк Спрінгбрук знаходиться всього в сорока кілометрах від Золотого Побережжя, оточений горами навколо міста. Це ідеальне місце для сімейного чи дружнього пікніка. У парку чудова флора і створюється враження недоторканою людиною природи. Тут можна довго гуляти, дихати найсвіжішим повітрям і милуватися казковими пейзажами, можна влаштувати пікнік і відпочити. На території парку немає ніяких заповідних територій, але при цьому просто безліч оглядових майданчиків, з яких відкриваються дивовижні види. Більшу частину території Спрінгбрука займають тропічні і евкалиптові ліси, прорізані річками і струмками, поточними у напрямку до Золотому Березі.

Стежки в парку ведуть до підніжжя гір і численним водоспадів.

Зростає популярність **Антарктиди**. Однак відсутність належного контролю, пов'язане з її нейтральним статусом, може призвести до згуби для ранимих антарктичних ландшафтів.

Крім міжнародного, в ряді країн популярний **внутрішній природний і екотуризм**. Найбільш розвинений він в країнах Північної Америки і Європи (особливо в США, Канаді, Німеччині і Великобританії), а також в Австралії. Крім цього, попит внутрішнього ринку на екотуризм збільшується в деяких країнах Південно-Східної Азії (Таїланд, Індонезія).

Біля 48% американських туристів віддають перевагу екотуризму: відвідування парків, піші походи, еколого-освітні тури, відвідування територій, що охороняються, бердсвоцінг, проживання на ранчо, в кемпінгах, відвідування природних визначних місцевостей.

США не тільки відправляють найбільше у світі кількість екотуристів за кордон – вони мають також величезний внутрішній ринок екотуризму. Охоронювані природні території США, що займають більше 10% площі країни, стають все більш популярними як серед жителів країни, так і серед іноземних туристів. Найбільш відвідувані національні парки, які містять унікальні природні об'єкти, або знаходяться поблизу від великих урбанізованих територій. Серед американських екотуристів 60% складають подружні пари, 15% - сім'ї, 13% - одинаки, середній вік екотуристів становить 35-54 роки.

В США нараховується 53 парки, 76 пам'ятки природи, 10 морських резерватів та 12 заповідників, (слайд)

Популярними в екотуристів є наступні національних парків США:

Йллоустонський національний парк знаходиться на території штатів Айдахо, Вайомінг, Монтана. На величезній території парку знаходяться озера, річки, каньйони і печери. Озеро Йеллоустон, одне з найбільших високогірних озер в Північній Америці, розташоване в центрі Йллоустонській кальдери, найбільшого супервулкана на континенті. Кальдера вважається дримаючим супервулканом. Вулкан вивергався з величезною силою кілька разів за останні два мільйони років. Велика частина території парку вкрита застиглою лавою. В парку знаходиться одне з п'яти існуючих у світі гейзерних полів.

Парк розташований на Йллоустонському плато, на середній висоті приблизно 2400 м н.р.м. Майже з усіх боків плато обмежено хребтами Скелястих гір. Найвища точка парку – Орлиний пік заввишки 3462 м н.р.м.

У парку росте близько двох тисяч видів рослин, зустрічаються кілька сотень видів ссавців, птахів, плазунів і риб, в тому числі ті, що знаходяться під загрозою знищення. Велика частина території покрита лісом, менша — степом. Кожен рік трапляються лісові пожежі; близько третини всіх лісів вигоріло в

результаті катастрофічних пожеж 1988 року. У парку прокладено кілька сотень кілометрів асфальтованих доріг, по яких здійснюється доступ відвідувачів. Є численні можливості для активного відпочинку.

Національний парк Секвоя розташований в південній частині Сьєрра-Невади в Каліфорнії. Парк створений в 1890 році, третім після парків Йллоустон і Макінак. Парк найбільш відомий своїми гігантськими секвоями, включаючи екземпляр по імені Генерал Шерман - найбільше дерево на Землі (за об'ємом деревини).

У Каліфорнії існує ще декілька парків, котрі носять назву «Секвоя». Вони захищають 45% прибережних лісів секвої, які у США збереглися понині. Секвоя, відома ще як «червоне дерево» — одне з найвищих та наймасовіших дерев Землі. Дорослі дерева досягають висоти до 100 метрів при діаметрі стовбура 10-12 м. Найстаріша, в цей час, Гігантська секвойя має вік 3200 років, встановлений за річними кільцями. Спили величезних стовбурів гігантського дерева секвої досягають 12 метрів у поперечнику. У тунель, зроблений в такому дереві, вільно в'їжджає екіпаж, а на пні можуть танцювати шістнадцять пар і поміщається оркестр.

На думку одних вчених секвоя росте до шести тисяч років, а на думку інших що максимальна теоретична висота секвої обмежена 122-130 м, через гравітацію та тертя між водою і порами деревини, через котрі вона сочиться.

Гранд Каньйон один з найстаріших національних парків США, розташований в штаті Арізона. На території парку розташований Гранд-Каньйон – Великий каньйон річки Колорадо, одне з визнаних природних чудес світу. Площа парку 4927 км². Гранд-Каньйон, включаючи його велику систему суміжних каньйонів, не є ні найбільшим, ні найглибшим у світі, проте він

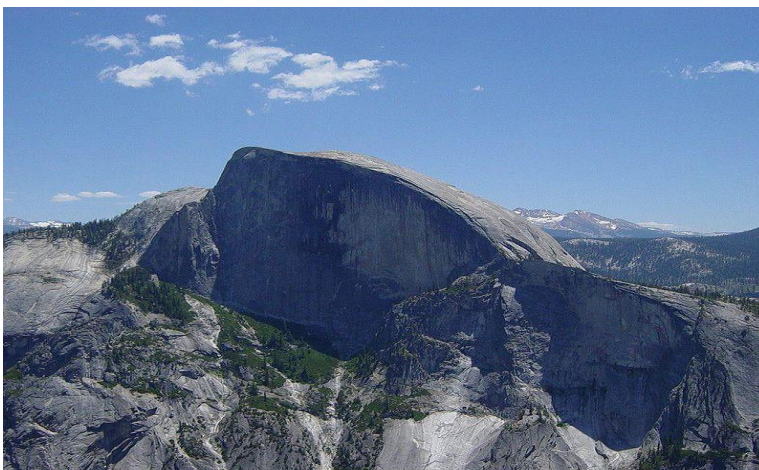

цінується перш за все своїм гармонійним поєднанням розміру, глибини і багатобарвних верств оголених гірських порід, які датуються аж до докембрійського періоду.

Довжина каньйону – 446 км, ширина (на рівні плато) коливається від 6 до 29 км, на рівні дна – менше кілометра. Глибина – до 1600 м.

Національний парк Йосеміті – розташований в штаті Каліфорнія, США. Парк займає площу 3081 км² і знаходиться на західних схилах гірського хребта Сьєрра-Невада. Парк відвідують приблизно 3 млн. чоловік в рік, більшість з них зупиняються тільки в долині Йосеміті. У 1984 році парк отримав статус Всесвітньої спадщини під егідою ЮНЕСКО, і з тих пір користується міжнародним визнанням за вражаючі гранітні скелі, водоспади, ріки з чистою водою, гаї секвоядендронів і багату біологічну різноманітність (близько 89 % парку вважається зоною дикої природи). Хоча це не перший парк, що отримав статус національного, з самого заснування будувався з ідеєю саме національного парку, завдяки роботі таких людей, як один з перших захисників ідеї заповідників Джон М'юр, і фактично був першим у світі заповідником.

Одним з найбільш популярних у світі маршрутів серед скелелазів є гранітна скеля Ель Капітан заввишки 2 307 м над рівнем моря, яку добре видно з будь-якої частини долини.

У парку спостерігається велика різноманітність місцевих видів фауни і

флори. Розташований на висоті від 600 до 4 000 м н.р.м., парк включає п'ять основних зон рослинності: зона хащі, чагарників і дубів, нижнього гірського лісу, верхнього гірського лісу, субальпійського і альпійського поясів. З 7000 видів рослин, що ростуть у Каліфорнії, приблизно 50% зустрічаються в горах Сьєрра-Невада, і 20% на території самого парку. Тут унаслідок рідкісної геологічної формації і унікальних характеристик ґрунтів - зручне місце для зростання більш ніж 160 рідкісних видів рослин, з яких багато - це ендемічні види.

Геологічна будова території національного парку Йосеміті характеризується наявністю гранітних і залишками ще давніших кам'яних порід. Близько 10 млн. років тому гори Сьєрра-Невади піднялися і нахилилися таким чином, що західний схил став пологим, а східний, обернений у бік материка, обривистим. Підйом збільшив крутизну водних потоків і русла річок, в результаті утворивши глибокі і вузькі каньйони. Близько 1 млн. років тому сніг і лід, що накопичувалися на вершинах, утворили в районах сучасних субальпійського і альпійського поясів льодовики, таким чином опустивши долини річок вниз по схилу. У перший льодовиковий період товщина льоду в льодовиках становила до 1 200 м. Подальше сповзання льодовикових мас утворило U-подібну долину, яка в наш час і привертає масу туристів, що полюють за красивими пейзажами.

Національний парк Долина монументів, в якій проходили зйомки маси відомих вестернів, – один із символів Дикого Заходу. Багато туристів, подорожуючи по південно-західній частині США, відкладають візит до цього химерного місця під кінець, щоб отримати від відвідування неймовірно красивих національних парків США максимально яскраві враження. Це величезна резервація індіанців навахо, розташована на кордоні штатів Юта і Арізона. Невелика ділянка території, що належить індіанцям, відкрита ними для відвідування туристами. Це і є парк племені навахо.

“Місце між скелями, де немає дерев” – так на мові навахо називається долина відомих скелястих башт, які підносяться над червоно-іржавим піском.

Долина монументів... Вхід сюди платний, але сплатити варто: пейзажів, подібних місцевим, ви не побачите більше ніде в усьому світі. І торгівля йде настільки вдало, що продаж квитків і проведення платних екскурсій виявляється основним джерелом прибутків найбільшої індіанської резервації США. Але навіть цей прибуток не допоможе індіанцям відшкодувати збиток, колись принесений білими поселенцями.

Англійська назва, Долина монументів, більш точне, але теж не ідеальне. У всякому разі, жоден геолог не назвав би це місце долиною. Мільйони років тому тут стелилася величезна рівнина, але тектонічні зрушення підняли її, оголивши скелі, велика частина яких під впливом дощу і вітру зруйнувалася.

Але найміцніші з них пісковики, вік яких складає приблизно 200 млн. років, вціліли і здобули дивовижні форми. Вони нагадують башти, шпилі, стели та куби. Різноманітні індіанські племена, що населяли цю територію в різні часи, поклонялися цим скелям як божествам.

Кожне нове покоління корінних жителів все краще адаптувалися до умов суворої пустелі. Археологи знайшли тут більше сотні решток культури анасазі, яка за досі невідомих причин загинула в кінці XIII століття. Знову люди прийшли в Долину монументів в середині XIX сторіччя. Це були індіанці навахо, які покинули свої землі, рятуючись від американської армії. А через 100 років про місцевість, яка стала новою батьківщиною навахо, дізнався весь світ завдяки класичним вестернам Джона Форда.

Після виходу класичних вестернів, про Долину монументів дізнався весь світ, і незабаром вона стала однією з візитівок Америки. Сьогодні Долина монументів, як і раніше, в моді. Тут знімаються десятки рекламних роликів та художніх фільмів. Щоб додати фільмам і роликам екзотики, до зйомок нерідко в

якості статистів запрошують індіанців навахо. Навахо – саме чисельне індіанське плем'я Північної Америки. В резервації проживає понад чверть мільйона осіб. Індіанці зберігають свою древню мову та мають досить широкою автономію: у них є свій парламент, рада племені, а також поліцейські та судові структури.

Національний парк Гавайські вулкани – національний парк у США, заснований в 1916 на Гавайських островах, де впродовж сотень тисяч років процеси вулканізму, міграції і еволюції створили унікальну екосистему та самобутню культуру. Парк містить різноманітні природні середовища, розташовані від рівня моря до вершини найвищого вулкану Землі Мауна-Лоа заввишки 4172 м. Кілауеа, один з діючих вулканів, наочно показує, як виникли Гавайські острови, і як були створені їх видовищні ландшафти. Парк охоплює приблизно 1348 км² площі на о. Гаваї.

У парку – ціле розмаїття ландшафтів.

Парк пропонує відвідувачам неозорі вулканічні краєвиди, а туристам – небуденні екскурсійні маршрути та екзотичні кемпінги.

У Великобританії та Німеччині, де, на відміну від США, практично не залишилося природних територій, незважаючи на це, останнім часом тут поширюється зона відновлення лісів та інших природних ландшафтів, зростає популярність агротуризму.

Серед найбільш

Великий потенціал для екотуризму має Росія, особливо такі регіони, як:

✓ Байкальський (Байкал – озеро в Росії, розкинулося в горах Південно-Східного Сибіру. Це найглибше прісноводне озеро на Землі, розташоване на висоті 456 м над рівнем моря; найглибша ділянка озера розташована поблизу острова Ольхон і становить 1642 м. Середня глибина його також дуже велика –

730 м. Вода дуже прозора (до 40 м).

✓ Алтайський край, в якому затверджено 100 пам'яток природи, з них 54 геологічних, 31 водний, 14 ботанічних і 1 комплексний),

✓ Камчатський (серед природних ресурсів домінує водні ресурси – риба, морепродукти – ресурси світового значення: різних видів і прісні води; регіон володіє надмірними запасами деревини. Серед крупних хижих звірів лісної зони найпомітнішим і видом був і зачищається камчатський бурий ведмідь. відсутні взагачі). Камчатка популярна серед екотуристів з Японії, Китаю, США.

✓ Кавказький (Кавказ, гориста територія поміж Чорним і Каспійським морем в Росії, Грузії, Вірменії та Азербайджані: близько 440 тис. км²; найвища вершина Ельбрус, 5642 м).

✓ Арктичний,

✓ Волго-Уральський,

✓ Центральноєвропейський.

Серед них лідируюче місце займають Кавказький, Байкальський та Алтайський, що обумовлено природними особливостями та інфраструктурною забезпеченістю.

Перевагами екотуристичного потенціалу Росії є: велика етнокультурна різноманітність, природна різноманітність (моря, гори, озера, ріки), наявність висококваліфікованих кадрів натуралістів-екологів.

Слід відзначити появу проектів з розвитку екотуризму в *альпійсько-середземноморському регіоні* Європи, поряд з традиційними видами туризму. Цьому сприяє наявність в деяких місцях природних і малозмінених природних ділянок. Однак у Середземномор'ї екотуризму нелегко конкурувати з пляжною рекреацією та іншими видами туризму.

В цілому зростання і диверсифікація попиту призводить до розширення географії екотуризму.

Узагальнюючи ці та інші відомі приклади розвитку екотуризму, можна виділити наступні його позитивні економічні і разом з тим соціальні функції:

1. створення нових робочих місць для місцевого населення;

2. стимулювання традиційних форм природокористування, виробництва екологічно чистих продуктів харчування;
3. збільшення інвестицій як в інфраструктуру і сервіс, так і в охорону природи;
4. зростання добробуту місцевого населення і розвиток спеціальної освіти, спрямованого на придбання туристичних та природоохоронних професій;
5. розвиток ремесел;
6. розвиток місцевого самоврядування;
7. формування планів розвитку «зсередини», з урахуванням інтересів місцевих жителів.

Контрольні питання та завдання

1. *Яким чином екологічний туризм сприяє посиленню культурної самосвідомості місцевого населення та взаєморозумінню між народами?*
2. *Де знаходиться національний природний парк Лос-Гласьярес?*
3. *Яка відмінність між національними парками Африки і Європи?*
4. *Які вулканічні острови населяють чорні морські ящірки, маленькі пінгвіни та гігантські черепахи?*
5. *В якому національному парку проживають аборигени анангу?*
6. *Опишіть різноманітність ландшафтів національних природних парків Гімалаїв.*
7. *Назвіть регіони світу, які є найбільш відвідувані серед екотуристів.*
8. *Охарактеризуйте переваги розвитку екологічного туризму.*

Тема 13. Організація рекреаційно-туристичної діяльності на території національних природних парків (на прикладі НПП «Вижницький»)

13.1. Функціональне зонування НПП «Вижницький».

13.2. Організація туристичної діяльності в межах НПП «Вижницький».

13.1 Функціональне зонування НПП «Вижницький».

Національний природний парк «Вижницький» (НППВ) створений згідно Указу Президента України № 810 від 30 серпня 1995 р. загальною площею 7928,4 га. Відповідно до Указу Президента України від 4 вересня 2007 р. його територію збільшено на 3309,6 га. Сучасна площа національного парку складає 11238 га, з них 8246,2 га надано йому в постійне користування. Природний парк створено з метою збереження, відтворення та раціонального використання природних ландшафтів Буковинських Карпат з унікальними історико-культурними комплексами. Він знаходиться в південно-західній частині Чернівецької області, в адміністративних межах Вижницького району, в низькогір'ї Буковинського сектору Скибової зони Карпат.

Діяльність національного парку регламентується Законом України «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р.), Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.), Положенням «Про національний природний парк «Вижницький» (2012 р.) та іншими нормативно-правовими документами. Розвиток установи передбачений Проектом організації території, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів, який затверджений Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України № 96 від 14 березня 2011 р.

З метою встановлення диференційованого режиму використання природних ресурсів, територію НПП «Вижницький» поділено на чотири функціональних зони: заповідну - 2153,0 га, регульованої рекреації - 5223,1 га, стаціонарної рекреації 49,2 га та господарську - 3812,7 га (з них 2991,8 га землі інших землекористувачів). Крім того, територію парку поділено на два природоохоронні науково-дослідні відділення: Вижницьке (2548,0 га) і

Солонецьке (5698,2 га). (таблиця 13.1.1). На сучасному етапі становлення природно-заповідної території, в рамках реалізації Проекту по збереженню карпатських пралісів, активно ведуться роботи з подальшого збільшення площі заповідного об'єкта на 8358,9 га.

Таблиця 13.1.1

Функціональне зонування НПП “Вижницький”

Функціональні зони	Площа, (га)
Заповідна	2153,0
Регульованої рекреації	5223,1
Стаціонарної рекреації	49,2
Господарська зона	3812,7
Загальна площа	11238,0

1. Заповідна зона призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів НППВ. На її території забороняється будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить цільовому призначенню цієї зони, порушує усталений розвиток природних процесів та явищ або створює загрозу шкідливого впливу на її природні комплекси, компоненти і об'єкти, а саме:

- будівництво споруд, шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, не пов'язаних з діяльністю НППВ; розведення вогнищ, влаштування місць відпочинку, стоянок транспорту, проїзд і прохід сторонніх осіб, прогін свійських тварин поза спеціально встановлених для цього маршрутами, пересування механічних, гужових та інших транспортних засобів (крім транспорту НППВ) за винятком шляхів загального користування; лісосплав, проліт літаків та гелікоптерів нижче 2000 метрів над землею, подолання літаками звукового бар'єру та інші види шумового впливу, що перевищують установлені нормативи;

- геолого-розвідувальні роботи, розробка корисних копалин, порушення ґрунтового покриву, гідрологічного та гідрохімічного режимів, руйнування чи псування геологічних відслонень та утворень, застосування хімічних засобів боротьби із шкідниками та хворобами рослин і лісу, усі види лісокористування, а також заготівля кормових трав, лікарських та інших рослин, дикоростучих

плодів, грибів, ягід, квітів, насіння, випасання худоби, відлов і відстріл звірів, птахів, інтродукція нових деревних, чагарникових та трав'янистих рослин, штучне збільшення кількості окремих видів тварин понад науково обґрунтовану допустиму ємність угідь, порушення умов їх оселення, гніздування, інші види користування рослинним і тваринним світом, що призводять до порушення природних комплексів, компонентів і об'єктів;

- мисливство, рибальство, збирання колекційних або інших матеріалів, за винятком матеріалів для виконання наукових досліджень.

Для охорони, збереження і відновлення корінних природних комплексів, проведення наукових досліджень та виконання інших завдань у заповідній зоні відповідно до Проекту організації території НППВ або за рішенням науково-технічної ради НППВ (далі – НТР), в установленому порядку допускається:

- виконання відновлювальних робіт на землях з порушеними корінними природними комплексами, а також здійснення заходів щодо запобігання змінам природних комплексів внаслідок антропогенного впливу;

- збір колекційних та інших матеріалів, пов'язаних з виконанням наукових досліджень, виконання робіт, передбачених планами наукових досліджень, відповідно до встановленого порядку використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, проведення довгострокових стаціонарних досліджень, екологічної освітньо-виховної роботи;

- здійснення протипожежних і санітарних заходів, що не порушують режиму заповідності, спорудження у встановленому порядку будівель та інших об'єктів, необхідних для виконання поставлених перед ним завдань;

- стоянки і проїзд транспорту НППВ, прогін свійських тварин по відведеному маршруту на літні випаси і повернення з них;

- на виділених ділянках відповідно до встановлених нормативів сінокосіння та випас худоби для задоволення потреб лісової охорони;

- у разі необхідності, за клопотанням НТР НППВ, в заповідній зоні з дозволу можуть проводитись санітарні рубки та роботи, пов'язані з ліквідацією

осередків шкідників і хвороб, або недопущенню їх появи, розробкою вітровалів, буреломів, сніголамів.

2. Зона регульованої рекреації призначена для короткострокового відпочинку та оздоровлення населення.

На її території забороняються:

- рубки головного користування, будівництво промислових, господарських і житлових об'єктів, не пов'язаних з діяльністю НППВ, розробка корисних копалин, кар'єрів, забір ґрунту, промислове рибальство і промислове добування мисливських тварин, промислова заготівля лікарських рослин;

- організація масових спортивних та туристських заходів, розміщення наметових таборів, рух та стоянка стороннього автомобільного та гужового транспорту без погодження з адміністрацією НППВ;

- розведення вогнищ поза відведеними для цього місцями, застосування хімічних засобів боротьби із шкідниками та хворобами рослин і лісу, інші види діяльності, що порушують природні комплекси та процеси або знижують екологічну та рекреаційну цінність території НППВ чи можуть негативно вплинути на стан природних комплексів, компонентів і об'єктів заповідної зони.

У зоні регульованої рекреації дозволяється:

- проведення санітарних рубок і заходів, пов'язаних із збереженням, відтворенням і оптимальним використанням природних ресурсів відповідно до Проекту організації території НППВ та рішень НТР;

- регульований збір грибів, ягід, плодів дикорослих рослин із дотриманням природоохоронного та лісового законодавства;

- обладнання туристичних та еколого-пізнавальних стежок, організація природоохоронної пропаганди, короткотривалі туристичні екскурсії і відпочинок населення, збір наукової інформації;

- регулювання чисельності диких тварин до оптимальної шляхом відлову з наступним переселенням та селекційного відстрілу;

- відлов маток та плідників для відновлення популяції місцевих видів риб;

- використання природних ресурсів для задоволення працівників НППВ та громадян, які постійно проживають на його території, у сінокосах, випасах,

городах та паливі відповідно до встановлених нормативів на спеціально виділених для цього ділянках.

3. Зона стаціонарної рекреації призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів та інших стаціонарних об'єктів обслуговування відвідувачів НППВ.

В зоні стаціонарної рекреації створюються туристські, екскурсійні та прогулянкові маршрути (лінійні, кільцеві, радіальні), обладнуються місця для ночівлі (хижі, бівуачні зупинки) для відпочинку та огляду місцевості. Вздовж трас маршрутів створюються природо захисні лінійні коридори шириною до 25 м, які повинні обмежувати вільне пресування відвідувачів поза туристською трасою; в цій зоні на спеціально виділених ділянках дозволяється аматорське і спортивне рибальство, утилітарна рекреація (збирання грибів, ягід, фотомисливство тощо) під наглядом відповідних служб парку. В зоні стаціонарної рекреації, враховуючи зарубіжний досвід, можуть створюватися рекреаційно-акваторіальні, туристські та інші комплекси.

Рекреаційно-туристська діяльність на території НППВ організовується його спеціальними підрозділами, а також іншими підприємствами, установами і організаціями в установленому порядку на підставі угод з його адміністрацією.

4. Господарська зона у межах якої здійснюється господарська діяльність, спрямована на виконання поставлених перед НППВ завдань, знаходяться населені пункти, об'єкти комунального призначення НППВ, а також землі інших землевласників та землекористувачів, включених до складу НППВ, на яких господарська діяльність здійснюється з дотриманням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища.

На територіях регульованої, стаціонарної рекреації та господарської зон забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення екологічного стану або зниження рекреаційної цінності території НППВ.

Для ліквідації наслідків аварій чи стихійного лиха, при яких виникає пряма загроза життєдіяльності людей, знищенню заповідних, природних комплексів та

природно-гуманістичних ресурсів і об'єктів, особливо термінові заходи здійснюються за рішенням адміністрації НППВ.

13.2. Організація туристичної діяльності в межах НПП «Вижницький».

Територія національного природного парку «Вижницький» здавна приваблювала туристів як з України, так із-за кордону. Мальовничі ландшафти, унікальні пам'ятки природи у поєднанні з історичним минулим створили передумови для організації популярних маршрутів, активних та пасивних рекреаційних видів діяльності.

З метою подальшого розвитку національного парку як установи природно-заповідного фонду України ведеться активна діяльність щодо створення відповідної туристичної інфраструктури, що дозволяє одночасно виконувати основні завдання і покращувати фінансово-економічний стан заповідного об'єкта.

Рекреаційна база НПП «Вижницький» представлена двома стаціонарними рекреаційними пунктами «Лужки» і «Велика Розчищ» (рис. 13.2.1) відповідно в зонах м. Вижниці й смт Берегомет, дев'ятнадцятьма рекреаційними площадками різних типів і комплектацій, що розміщені по всій території парку, двома рекреаційними будинками (ур. Стебник) (рис.13.2.2) й одним будинком моніторингу (ур. Солонець) (таблиця 13.2.1)

Рис.13.2.1. Рекреаційний пункт «Велика Розчищ»

Рис.13.2.2. Рекреаційний будинок (ур. Стебник)

Рекреаційні об'єкти на території НПП «Вижницький»*

Рекреаційний об'єкт	Кількість	Місцезнаходження	Функціональна зона
Вижницьке ПНДВ			
Рекреаційний пункт «Лужки»	1	ур. Лужки, кв.17	зона стаціонарної рекреації
Рекреаційні площадки	9	ур. Лужки, кв 16, 17, 18	зона стаціонарної, регульованої рекреації
Солонецьке ПНДВ			
Рекреаційний пункт «Велика Розчищ»	1	ур. Сухий, кв. 35	зона стаціонарної рекреації
Рекреаційні площадки	2	ур. Сухий кв.37, 49	зона стаціонарної, регульованої рекреації
Рекреаційні площадки	5	ур. Стебник кв.52, 53,54, 55	зона стаціонарної, регульованої рекреації
Рекреаційні будиночки	2	ур. Стебник, кв. 55	зона стаціонарної рекреації
Рекреаційні площадки	2	ур.Стіжок кв. 61	зона регульованої рекреації
Рекреаційні площадки	1	ур. Бобейка кв. 21	зона регульованої рекреації

*Укладено за даними НПП «Вижницький»

Одна з рекреаційних площадок - «Сонячна поляна» в ур. Стебник - за своєю площею і значущістю в майбутньому може претендувати на статус рекреаційного пункту. Ці об'єкти одночасно можуть прийняти 288 відвідувачів у літній період і 58 взимку.

Розроблено, описано та здійснено маркування двох екологічних стежок та десяти еколого-туристичних маршрутів загальною протяжністю понад 90 км. Особливою популярністю користується стежка «Стіжок», маршрути «Коромисло», «Кам'яне кільце парку», «Мальовничі краєвиди Кінашки», «До джерела Лужки», «Від краю до краю».

Еколого-туристичний маршрут «Від краю до краю» є унікальним тим, що поєднує два базові рекреаційні пункти: «Велика Розчищ» і «Лужки», тому він може бути складовою частиною трьохденного туристичного маршруту, що

охоплює основні об'єкти рекреаційної та еколого-освітньої інфраструктури національного парку: еколого-просвітницький центр, рекреаційний пункт «Велика Розчищ», власне маршрут «Від краю до краю», рекреаційний пункт «Лужки», маршрут «До джерела Лужки», та музей природи в с. Зеленів (рис. 13.2.3).

Рис. 13.2.3. Схема еколого-туристичного маршруту «Від краю до краю»

Основними цікавинками цього маршруту є чудові краєвиди, які відкриваються з урочища Бука та хребта Биньків – в ясну погоду можна побачити Чорногірський хребет та Говерлу.

Загальна протяжність 12 км, маршрут односторонній, тривалість 7 годин, маркування - дві смуги зеленого і білого кольорів.

Еколого-туристичний маршрут «До печери Довбуша». Маршрут починається і закінчується на території національного природного парку «Вижницький», але значна його частина пролягає територією сусіднього

знаменитого опришка Олекси Довбуша, де він у 1741-1742 роках за переказами переховувався від жандармів.

Печера Довбуша — геологічна пам'ятка природи місцевого значення. Статус надано з метою збереження мальовничого скельного комплексу з печерою, розташованого на схилі хребта Берізка, що в масиві Покутсько-Буковинських Карпат. Печера представляє собою вертикальну похилу тріщину тектонічного походження в пісковиках довжиною – 22 м, шириною ходу – до 1,5 м, висотою 3 – 6 м.

Загальна протяжність маршруту 9,5 км, час проходження – 6 годин, маркування – дві смуги: зеленого і червоного кольорів.

Рис.13.2.5. По еколого-туристичному маршруту «До печери Довбуша»

Еколого – туристичний маршрут «До джерела «Лужки». Загальна протяжність 7 км, маршрут односторонній, тривалість 4 години, маркування біло – синє (рис. 13.2.6).

Маршрут розпочинається від рекреаційного пункту Лужки в однойменному урочищі і проходить по господарській дорозі. Перед початком маршруту привертають увагу мальовничі скельні ворота в ямненських

пісковиках, утворені руслом р. Виженка і бурхливий трьохступінчатий водоспад. Рекреаційний пункт заново облаштований і дооблаштовується елементами інфраструктури силами працівників парку.

Рис. 13.2.6. Схема еколого – туристичного маршруту «До джерела «Лужки»»

На початку маршруту зліва у правому березі р. Виженка видно мальовничі складки відвалів верхньострийської підсвіти.

По всій протяжності маршруту видно численні водоспади на лівих і правих притоках р. Виженка, утворені у вигодсько-пасечнянських пісковиках. Висота каскадів від 6 до 15 м.

Починаючи приблизно з середини маршруту – через 1,7 км від його початку – виходимо на межу національного парку з Карпатським

держспецлісгоспом АПК, яка одночасно є межею між адміністративними Вишницьким і Путильським районами. Починається вона на стику лісових кварталів №№ 18 і 23 і проходить по руслу р. Виженка. Тут дорога перетинає річку, виходячи на правий її берег.

Приблизно 700 м маршрут проходить по території парку, а потім дорога знову вбхід перетинає річку Виженка, виходячи на її лівий, Путильський берег. На цьому проміжку характерним є відслонення потужних пісковиків у правому березі р. Виженка. Стіна висотою до 25 м складена похило нахиленими шарами пісковиків, які утворюють чисту поверхню нашарування.

Регулярно використовується альпіністами і скелелазами для тренувань і змагань.

Далі маршрут уже пролягає по Путильській стороні. Зліва за річкою розташована база відпочинку «Лужки» (в обіході «Краб») акціонерного товариства «Антарктида» (м. Одеса) на землях, що належать Виженській сільській раді.

На підході до джерела «Лужки» можна спостерігати відслонення контакту менілітових верств вертикально – навскісного залягання з аргілітами та пісковиками бистрицької світи. І, власне, джерело «Лужки» - гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення. Унікальністю є те, що воно є одним із трьох в Європі за рідкісним хімічним складом. Його специфічна кисла слабомінералізована сульфатна вода має рідкісний сульфатно-алюмінієво-залізистий склад з присутністю нікелю, кобальту, марганцю та інших мікроелементів. Згідно досліджень Українського науково-дослідного інституту медичної реабілітації та курортології (м. Одеса) та Буковинського державного медичного університету мінеральна вода «Лужки» відноситься до лікувальних при захворюванні на анемію.

Далі пропонується пройтися ввєрх по течії ще метрів 300 і ознайомитися з наступними об'єктами, які на даний час хоч і не є в природно – заповідному фонді, але знаходяться в прилеглий до нього території і мають дуже важливе рекреаційне значення. Це – живописне відслонення менілітових верств в стінці південної експозиції поблизу колишньої бурової «Лопушнянська – 13», а в даний

час – приватної бази відпочинку «Трембіта», навпроти якої пробурена свердловина глибиною 150,0 м., вода якої газує сірководнем (можливо метаном), з неприємним запахом, по типу «Боржомі».

Відвідавши лужківської «Боржомі», тим же шляхом повертаються до початку маршруту - рекреаційного пункту «Лужки».

Вздовж тієї частини маршруту, що проходить по території національного природного парку «Вижницький» облаштовано, відновлюється та планується до облаштування 9 рекреаційних площадок різних типів, що безперечно, підвищує привабливість місцевості.

Рис.13.2.7. По еколого-туристичному маршруту «До джерела Лужки».

Еколого-туристичний маршрут «Кам'яне кільце парку». Маршрут кільцевий, розпочинається і завершується на території НПП «Вижницький» на рекреаційному пункті (РП) «Лужки» в однойменному урочищі (рис. 13.2.8). Але значна його частина проходить сусіднім Путильським районом, де

землекористувачем є Карпатський держспецлісгосп агропромислового комплексу (Карпатський ДСЛ АПК).

Цей маршрут може стати складовою кількадечного туристичного маршруту з базуванням туристичної групи на рекреаційному пункті «Лужки» Вижницького природоохоронного науково – дослідного відділення (Вижницького ПНДВ). Він привабливий тим, що знайомить відвідувачів з унікальними кам'яними утвореннями, основними з яких є одне з творінь природи, унікальна геологічна пам'ятка природи – Протяте каміння, що вражає своєю оригінальністю, величністю та індивідуальністю. Повертаючись через урочище Лужки подорожуючі можуть побачити численні водоспади та скельні відслонення, а також спробувати мінеральні води з «цілющих» джерел.

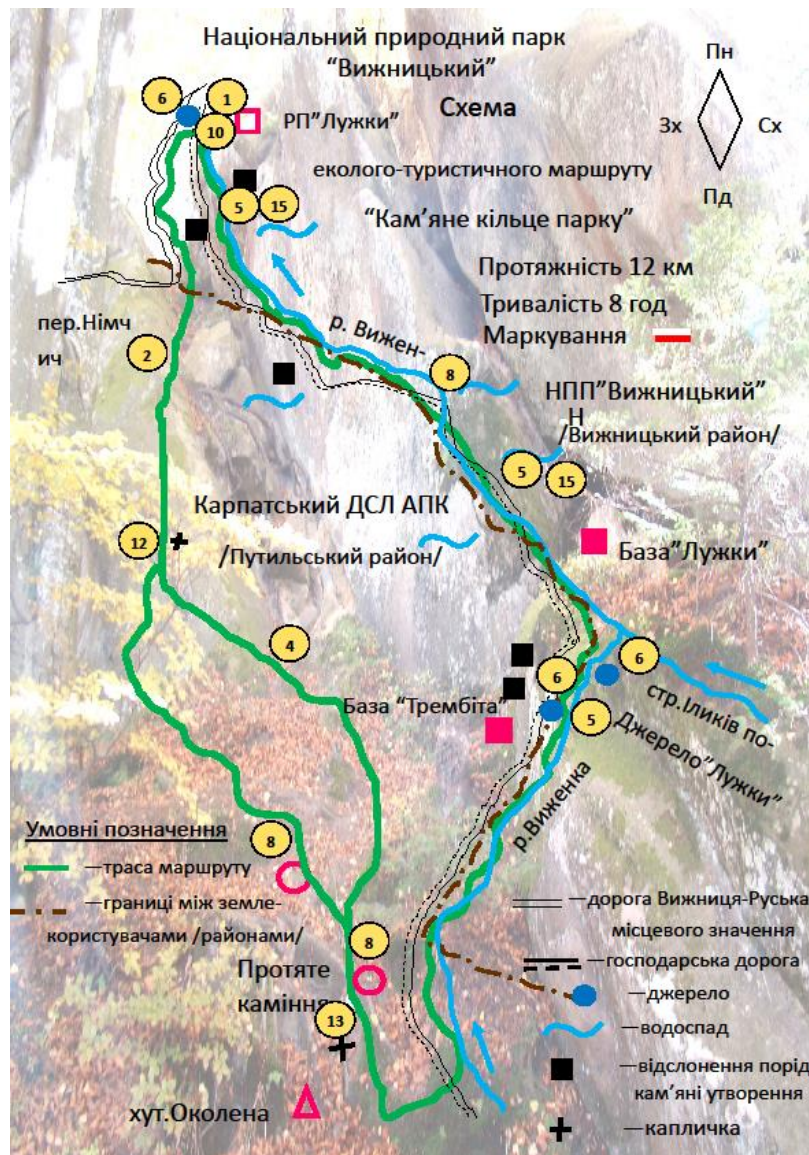

Рис. 13.2.8. Еколого-туристичний маршрут «Кам'яне кільце парку».

Загальна протяжність маршруту 12 км, час проходження – 8 годин, маркування – дві смуги: біла і червона.

Рис.13.2.9. По еколого-туристичному маршруту «Кам'яне кільце парку».

Еколого-туристичний маршрут «Мальовничі краєвиди Кінашки».

Гора Кінашка, як і весь однойменний гірський хребет, віддавна і далеко за межами регіону славиться своєю неповторністю. У будь-яку пору року з гори відкриваються чудові краєвиди, які милують око туристів і просто відвідувачів (рис. 13.2.10).

Розташована г. Кінашка на стику Берегометського й Лопушнянського лісництв ДП «Берегометське ЛМГ» і Путильського району. На даний час Берегометське лісництво входить в склад НПП «Вижницький» без виключення з землекористування ДП «Берегометське ЛМГ», в його господарську зону.

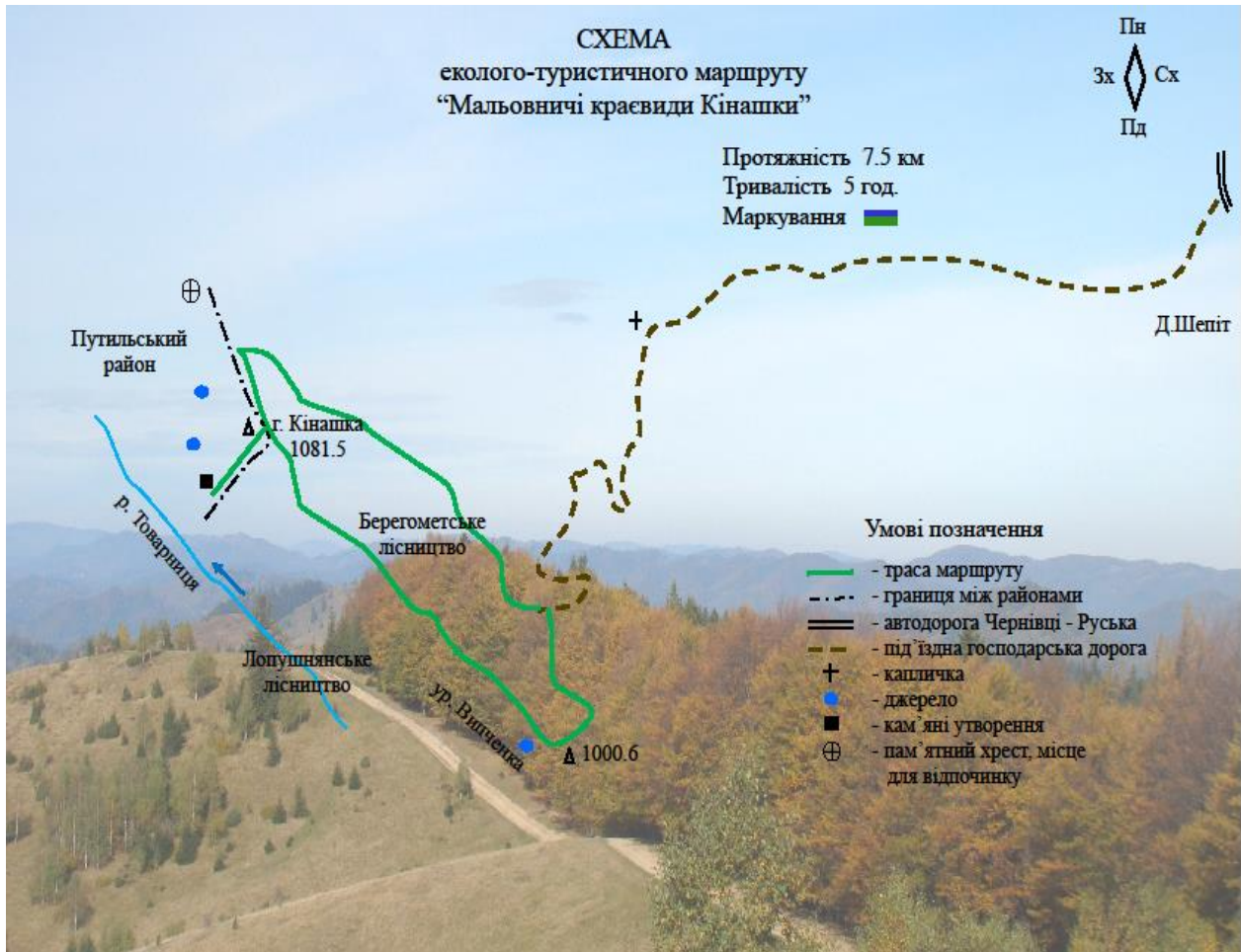

Рис. 13.2.10. Еколого-туристичний маршрут «Мальовничі краєвиди Кінашки».

Більша частина лісництва знаходиться на території Лопушнянського нафтогазового родовища, тому господарство ведеться тут по принципу промислової зони. Це в певній мірі впливає на рекреаційну цінність території, але ніяк не зменшує її значення.

Пішохідна траса маршруту прокладена з таким розрахунком, щоб максимально уникнути промислові об'єкти, які не складають ніякої рекреаційної цінності.

Серед принад цього маршруту - садиба «Лекече» для прихильників спокійного гірського відпочинку, геологічна пам'ятка природи місцевого значення «Лекечинські скелі», де часто тренуються скелелазы, туристи влаштовують наметові табори. На роздоріжжі, біля каплички, можна напитися з джерела прохолодної води. А, також, власне Кінашський хребет на вершині якого відкриваються чудові краєвиди на Путильщину - долина річки Товарниця, а вдалині в ясну погоду видно Чорногірський хребет.

Загальна протяжність пішохідного маршруту 7.5 км, час проходження – 5 годин, маркування – дві смуги: синя і зелена, маршрут кільцевий.

Рис. 13.2.11. По еколого-туристичному маршруту «Мальовничі краєвиди Кінашки».

Еколого – туристичний маршрут «Коромисло». Коромисло використовується для перенесення на плечі двох відер, зазвичай з водою, звідси й назва маршруту – адже він поєднує два потоки: свій початок бере в долині Стебника, а завершується маршрут в долині Сухого (рис. 13.2.12)

Даний маршрут користується великою популярністю у відпочиваючих літнього та наметових таборів, рекреаційного будиночка. Коротка промаркована стежина дає змогу любителям прогулянки лісом безпечно пересуватися та не заблукати. По дорозі туристи можуть назбирати грибів-боровиків, які ростуть обабіч стежки. На галявинах ростуть лікарські та червонокнижні рослини, соковиті суниці.

Загальна протяжність 7,5 км, маршрут односторонній, тривалість 5 годин, маркування – синій прямокутний ромб на тлі білого прямокутника.

Рис.13.2.12. По еколого-туристичному маршруту «Коромисло».

Рис. 13.2.12. Еколого-туристичний маршрут «Коромисло».

Еколого-туристичний маршрут «Назарова криниця». Маршрут присвячений пам'яті славетного земляка, народного артиста України Назарія Яремчука і покликаний ознайомити туристів з тією місциною, де він народився, та природними об'єктами, біля яких любив бувати і які були любі його серцю.

Ключовими пунктами маршруту є Вічовий майдан м.Вижниці, садиба-музей Назарія Яремчука, природне джерело «Назарова криниця» та поляна Гуцулове, урочище Станки і потік Лісківець.

Маршрут кільцевий, загальна протяжність 9.5 кілометрів, час проходження 6 годин, маркування – дві полоси: зеленого і жовтого кольорів.

Рис.13.2.13. По еколого-туристичному маршруту «Назарова криниця».

Еколого-туристичний маршрут «По пасму Волотів». Загальна протяжність 15 км, тривалість 8 годин, маркіровка біло-червона (рис. 13.2.14) Початок маршрут бере з долини р. Сухий в однойменному урочищі, підіймається на хребет Волотів, де знаходиться кам'яна гряда – виходи скельних порід розкидані на 50 метрів. На поляні перед відвідувачами відкриваються чудові краєвиди – широкі луки, смарагдові ліси, тихі лісові стежки. На поляні Куриків у весняний період можна спостерігати унікальну поляну нарцисів, історія походження якої залишилася невідомою. Звідси можна помилуватися проміжною грядою Куриків, яка тягнеться між пасмом Биньків та Береговим пасмом Волотів. Стежка заглиблюється в ліс, далі виходить на гору Кругла (758 м. н. р. м.), звідки звертає на село Виженка. Кінець маршруту пролягає повз мальовничий ступінчастий семиметровий водоспад і спускається до річки Виженка.

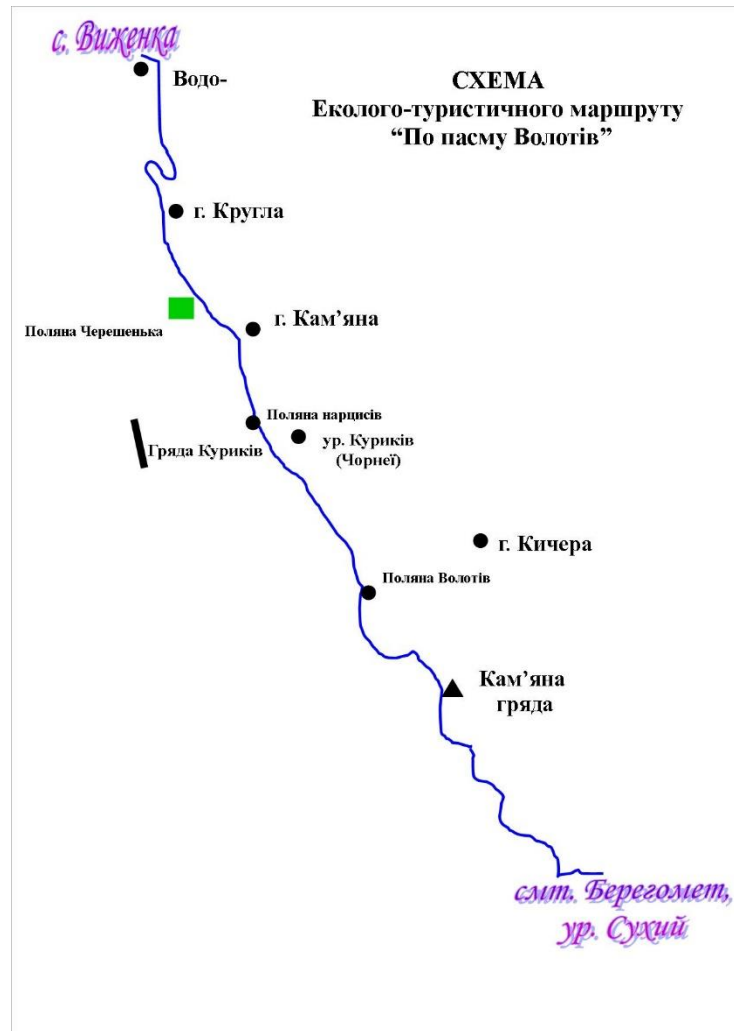

Рис. 13.2.14. Еколого-туристичний маршрут «По пасму Волотів».

Рис. 13.2.15. По еколого-туристичному маршруту «По пасму Волотів».

Історико-релігійна екологічна стежка «Спадщина». Протяжність 3 км, тривалість проходження 2 години, маркування – три смуги: дві білого і одна зеленого кольорів.

Стежка бере початок у м.Вижниця, і має на меті ознайомити відвідувачів з багатою релігійною історичною спадщиною, яку залишили по собі нащадки невеличкого містечка різного віросповідання на протязі останніх століть.

Стежка починається від контори Вижницького лісництва та проходить через урочище Судилів. Таку назву ця місцина отримала ще з часів панування турків. Згідно переказів, на цьому пагорбі засудили бабусю, яка втопила турка у бочці, з якої він хотів напиться. Відтоді всіх, хто не хотів платити данину, збирали на цьому пагорбі, били і катували. Через те, що звідси постійно було чути крики засуджених, місцину назвали Судиловом. На пагорбах стоять дві каплиці. Історична альтанка, зі склепом під нею, збудована греко-католиком Вільгельмом Крюгером, на другому пагорбі – капличка «Архангела Михаїла» збудована в наші часи.

За дорогою вгору джерело питної води «Бик». Слідуючи маркуванню, проходимо до букового лісу і ним спускаємось до Вижниці. З пагорба відкривається чудовий краєвид на долину річки Черемош і сусідню Івано-Франківську область. Далі по маршруту знайомимося з наступними туристичними об'єктами - першою хатою, з якої за переказами старожилів починалося будівництво м. Вижниця, головною єврейською святинею "Темпель рабина", що побудована у мавританському стилі. На сьогодні від комплексу збереглася будівля колишньої синагоги, в якій розташований адміністративний корпус маслозаводу, та палац цадика.

Еколого-туристична стежка «Стіжок». Добре знане в регіоні урочище Стіжок, що є візитівкою селища Берегомет та перлиною національного природного парку «Вижницький», розташоване на правому березі річки Сірет. Воно вражає своєю різноманітністю рельєфу, оригінальністю барв лісових насаджень (в залежності від пори року), буйними травами на сіножаття, численними джерелами цілющої води. Ці місця здавна приваблювали своєю колоритністю, тому туристів та просто відпочиваючих тут ніколи не бракувало.

Протяжність стежки 4 км, тривалість проходження маршруту 2 год (рис.13.2.16). Вона є перспективною в плані проведення по ній невеликих груп шкільної молоді по тематиці «Зробимо планету чистішою» з метою підвищення її екологічного виховання та очищення довкілля від побутових відходів, залишених групами неорганізованих туристів.

Рис. 13.2.16. Схема еколого-туристичної стежки «Стіжок».

Рис.13.2.17. По екологічній стежці «Стіжок».

Еко-туристичний маршрут «Цілющі джерела». На території НПП «Вижницький» знаходиться велика кількість джерел, кожне з яких має свої цілющі властивості та цікаву історію. Деякі з них є унікальними за своїм хімічним складом та розміщенням. Даний маршрут дає можливість відвідати п'ять найцікавіших мінеральних джерел: «Стіжок», «Бик», «Лужки», «Діана», «Назарова криниця» (рис. 13.2.18).

Конфігурація маршруту передбачає, крім мінеральних джерел, відвідини еколого-просвітницького центру парку, музею садиби ім. Назарія Яремчука, Вижницького музею прикладного мистецтва, пам'ятки історії та архітектури, а також надає можливість побачити та відчути потужну силу і енергію первозданної природи, яка милує око, додає настрою, а найголовніше зцілює.

Протяжність маршруту становить 71 км. Загальна тривалість – 7 год. Маркувальні знаки прокладені на деревах у лісі та на електричних стовпах на проїжджій частині у вигляді синьої краплини на білому прямокутнику.

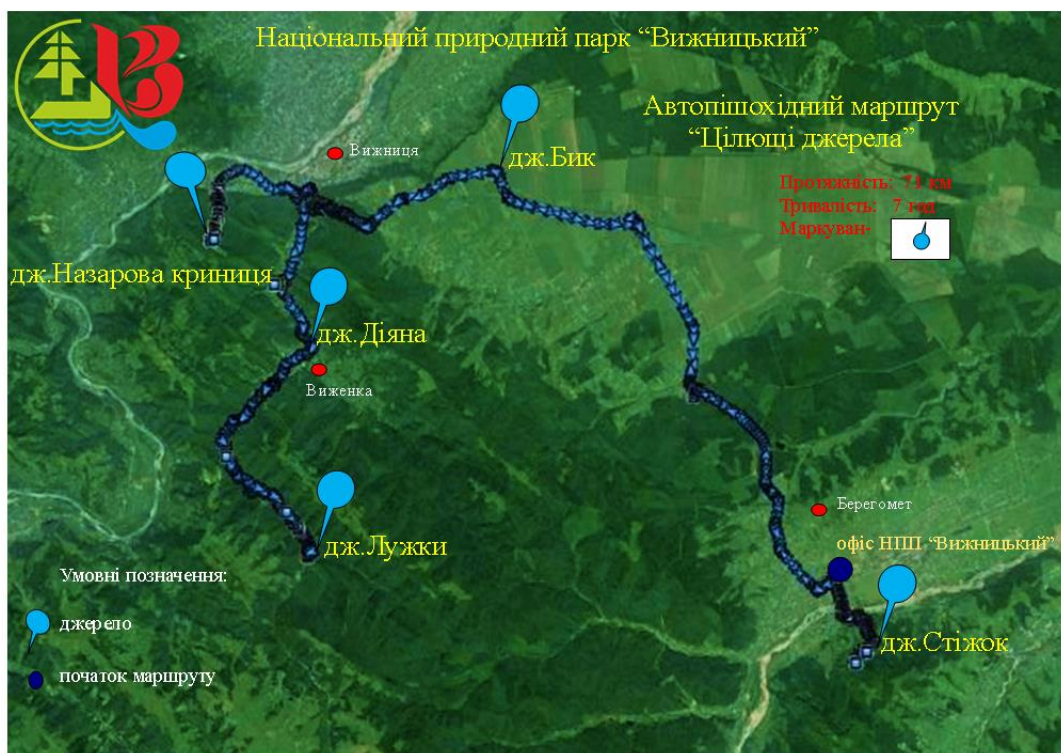

Рис. 13.2.19. Схема екотуристичного маршруту «Цілющі джерела».

Рис.13.2.20. По еко-туристичному маршруту «Цілющі джерела».

Узагальнюючі характеристики та показники основних екотуристичних маршрутів у межах НПП «Вижницький» наведені нами в таблиці 13.2.2.

Таблиця 13.2.2

Екотуристичні маршрути НПП «Вижницький»

Назва еко-маршруту, екостежки, траса маршруту	Вид туризму	Тип мар.-ту, протяжність	Тривалість
Екомаршрут «Від краю до краю» РП «Велика розчищ» - РП«Лужки».	спортивно-оздоровчий і екологоосвітній.	лінійний 12 км	7 год.
Екомаршрут «До джерела «Лужки» ур. Лужки – рекреаційний пункт – джерело «Лужки» – база «Трембіта» – РП «Лужки».	спортивно-оздоровчий і екологоосвітній.	кільцевий 7 км	4 год.
Екомаршрут «До печери Довбуша» ур. Лісківець - західна границя парку - печера Довбуша - перевал Німчич - рекреаційний пункт «Лужки».	спортивно-оздоровчий і екологоосвітній.	лінійний 9,5 км	6 год.
Екомаршрут «Кам'яне кільце парку»	спортивно-оздоровчий і	кільцевий	6 год.

РП «Лужки» - перевал «Німчич» - ур. Протяте Каміння – джерело «Лужки» - РП «Лужки».	еколого освітній.	-	12 км	
Екомаршрут «Мальовничі краєвиди Кінашки» початок (біля колишньої бурової) «Лопушнянська №4» - гора Кінашка – (бурова «Лопушнянська №4»).	спортивно-оздоровчий еколого освітній	i –	кільцевий 7,5 км	5 год.
Екомаршрут «Коромисло» ур. Стебник - ур. Сухий.	спортивно-оздоровчий еколого освітній	i –	Лінійний 7,5 км	5 год.
Екомаршрут «Назарова криниця» Вічковий майдан – Свято-Дмитрівська церква – музей-садиба Н. Яремчука – Назарова криниця – поляна Гуцулове – потік Лісукивець.	історико-пізнавальний та еколого-освітній		Лінійний 9,5 км	6 год.
Екомаршрут «По пасму Волотів» ур. Сухий – поляна Волотів – ур. Куриків – г. Кругла – с. Виженка.	спортивно-оздоровчий еколого освітній	i –	Лінійний 9,5 км	6 год.
Екологічні стежки : «Спадщина» «Стіжок»	історико-пізнавальний, та еколого-освітній.		3 км 4 км	2 год. 2 год.

На території НПП «Вижницький» реалізовується такий важливий напрямок туристичної діяльності, як соціальний туризм. За визначенням Гопкало Л.М. «соціальний туризм - це вид туризму, який субсидується з коштів виділених державою, спеціальними фондами, підприємствами та іншими джерелами фінансування з метою відновлення здоров'я і працездатності людини, сприяє соціальному, культурному, духовному розвитку суспільства та розвитку внутрішнього і в'їзного туризму».

За даними Державної служби статистики України, у 2010-2016 рр. кількість соціально-орієнтованих підприємств сфери туризму зменшилась на 39 %; показник кількості туристів, які скористались їхніми послугами знизився на 47%. Негативні тенденції щодо організації оздоровлення та відпочинку соціальних туристів обумовлено зменшенням державної підтримки розвитку

соціального туризму, поглибленням економічної та політичної кризи в країні, російською окупацією території Сходу України та Автономної Республіки Крим.

Тому, функціонуючий на території НПП «Вижницький» у літній період наметовий табір «Ойкос» робить вагомий внесок у справу розвитку соціального туризму в регіоні. Табір «Ойкос» організований відділом у справах сім'ї та молоді Чернівецької міської ради, за фінансової підтримки якої щорічно оздоровлюються і набираються сил до 500 рекреантів.

Рис. 13.2.21 – Табір «Ойкос» в урочищі Стебник.

Вагомий внесок в організацію екскурсійної діяльності парку робить еколого-просвітницький центр (ЕПЦ), основним завданням якого є підвищення рівня екологічної свідомості всіх вікових структур населення, а насамперед підростаючого покоління. Головним об'єктом еколого-просвітницького центру парку є еколого-естетична експозиція, яка обладнана за сучасними технічними та ідейними вимогами експозиція. Експозиція є візитівкою НПП «Вижницький» та місцем захоплюючої екскурсії під час якої можна побачити чотири пори року за короткий час, динамічну зміну природних комплексів та явищ, а також порівняти негативний і позитивний вплив людини на довкілля.

Рис.13.2.22. Елементи експозиції «Чотири пори року» еколого-просвітницького центру НПП «Вижницький».

Щорічне збільшення елементів та об'єктів рекреаційного благоустрою, облаштовані туристичні маршрути та внутрішня політика стимулювання туристсько-рекреаційної діяльності позитивно вплинули на динаміку туристичних потоків у НПП «Вижницький».

За 9-ти річний період кількість відвідувачів зросла на понад 25% - з 4968 осіб у 2009 році до 6941 осіб у 2017 р, що дало змогу збільшити доходи з 31,2 тис.грн до 103, 8 тис. грн.

Таблиця 13.2.3

**Кількість відвідувачів та доходи від туристичної діяльності
в НПП «Вижницький»**

Рік	Кількість відпочиваючих (осіб)	Сума коштів (грн.)
2009	4968	31255
2010	4869	35000
2011	4263	40940
2012	6231	46675

2013	5838	59905
2014	7269	63300
2015	6410	62420
2016	6982	68090
2017	6941	103820

Ефективний розвиток рекреаційного комплексу НПП «Вижницький» неможливий без узгодженої та реалізованої спільно з місцевими територіальними органами влади, природоохоронними установами, рекреаційними підприємствами єдиної політики управління в області рекреаційного природокористування.

Плани розвитку екотуризму на природоохоронній території повинні бути інтегровані до стратегії розвитку цих територій, до планів регіонального та національного розвитку, де екотуризм має бути визначений як пріоритетний вид туризму. Передбачаючи шляхи розвитку екотуризму необхідно враховувати механізм контролю, основною ланкою в якому мають стати місцеві громади, як суб'єкти, найбільше зацікавлені у сталому розвитку середовища свого існування.

Процес планування розвитку екологічного туризму в Чернівецькій області повинен здійснюватися згідно екологічного підходу, що враховує необхідність інтеграції екотуризму до інших форм економічного та соціального розвитку, тоді його результатом має стати комплекс планових документів, включаючи Генеральні стратегії розвитку природоохоронних територій та плани розвитку в них екотуризму, інтегровані до національної та регіональної системи стратегічного планування природоохоронної діяльності та туризму. Необхідною умовою розвитку екологічного туризму Чернівецькій області є формування відповідних планів області в цілому та в межах екосистем, ядрами яких виступають вже діючі та заплановані НПП.

Контрольні запитання та завдання

- 1. Які особливості функціонального зонування НПП «Вижницький»?*
- 2. Розкрийте еколого-економічну ефективність організації рекреаційно-туристичної діяльності.*

3. Які основні туристичні маршрути функціонують в межах НПП «Вижницький»?
4. Проаналізуйте інфраструктурне забезпечення туристично-рекреаційної діяльності в НПП «Вижницький»
5. Окресліть перспективні шляхи розвитку туристичної діяльності в НПП «Вижницький».

Література до розділу 3

1. Гетьман В. І. Екотуризм чи екологічний туризм: теорія і реальність. К. : Рідна природа, 2002. 59 с.
2. Гетьман В.І. Основні завдання і проблеми розвитку екотуризму в національних природних парках і біосферних заповідниках України. *Гори і люди (у контексті сталого розвитку)* : зб. матеріалів Міжнар. конф. присвяченої Міжнар. року гір (м. Рахів, 14–18 жовтня 2002 р.). Т.1. С. 304-313.
3. Дмитрук О.Ю. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу: навчальний посібник. К. : Альтерпрес, 2004. 192 с.
4. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1268/XXI // ВВР від 26.06.1991.
5. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р. № 2456-ХІІ // ВВР. 1992. № 34. 502 с.
6. Заповідна справа в Україні: навчальний посібник / за ред. М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. Київ, 2003. 306 с.
7. Колотило М.П. Національний природний парк «Вижницький»: два десятиліття становлення та розвитку. *Прагматичні аспекти діяльності національних природних парків у контексті збалансованого розвитку* : зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю НПП «Вижницький», 19-20.09, 2015р, смт.Берегомет, Чернівецька обл., Україна. Чернівці : «ДрукАрт», 2015. С.5-7.
8. Конструктивно-географічні основи менеджменту екологічного туризму. URL: <http://buklib.net/books/29946/>.

9. Кузьменко О. Екологічний туризм: поняття та особливості організації. Схід. 2002. № 2. С. 68.
10. Міщенко О.В. Теоретичні основи визначення сутності екологічного туризму. Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. 2010. № 3. С. 155-160.
11. Олійник Я. Б. Екологічний туризм на теренах національних природних парків і біосферних заповідників України в міжнародний рік екотуризму та гір / Я. Б. Олійник, В. І. Гетьман // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Географія. – Вип. 48. – К. : Вид.-поліграф. центр „Київ. ун-т”, 2002. С. 5–11.
12. Офіційний сайт Державного агентства України з туризму і курортів. URL: <http://tourizm.gov.ua>.
13. Офіційний сайт національного природного парку «Вижницький». URL: <http://npp.cv.ua/turism.php>.
14. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство : навч. посіб. К. :Знання, 2006. С. 201-376.
15. Покоłodна М. М. Рекреаційна географія : навч. посібник. Х. : ХНАМГ, 2012. 275 с.
16. Різниченко І.Л., Руснак О.В. Туристично-рекреаційний потенціал НПП «Вижницький». *Прагматичні аспекти діяльності національних природних парків у контексті збалансованого розвитку* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю НПП «Вижницький», 19-20.09, 2015р, смт.Берегомет, Чернівецька обл., Україна. Чернівці : «ДрукАрт», 2015. С.256-258.
17. Рутинський М.Й. Географія туризму України : Навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. К. : Центр навчальної літератури, 2004. 160 с.
18. Сергеева Т.К. Экологический туризм : учебник. М. : Финансы и статистика, 2004. 360 с: ил.
19. Смаль І.В. Основи географії рекреації і туризму : навчальний посібник. Ніжин. : В-во НДПУ імені Миколи Гоголя, 2004. 264 с.
20. Стафійчук В.І. Рекреалогія : навчальний посібник. К. : Альтерпрес, 2006. 264 с.

21. Фурдичко О.І. Сівак В.К., Солодкий В.Д. Заповідна справа в Україні : підручник [для студ. ВНЗ]. Чернівці : Вид-во "Зелена Буковина", 2005. 336 с.
22. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія : навчальний посібник. К. : Центр навчальної літератури, 2007. 312 с.
23. Экологический туризм : информационное пособие. Волгоград, 2012. 304 с.
24. Экотуризм – важнейший фактор устойчивого развития: URL http://ecoyouth.freenet.uz/libr_9.htm